

RAMİZ MEHDİYEV

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

TARİXİMİZİN XANLIQLAR DÖVRÜNÜN SİYASİ İRSİ SƏNƏDLƏR İŞİĞİNDƏ

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2019

Ramiz Mehdiyev

Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında
Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, 232 səh.

ISBN 978-9952-34-389-2

Sənədləri fars dilindən

tərcümə edən:

Şahin Yəhyayev

AMEA-nın Qafqazşünaslıq

institunun direktor müavini

Dövrün mühüm şəxsiyyətlərinə

və hadisələrinə dair tarixi

məlumatlar və qeydlər:

Eldar Əmirov

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, ADU-nun

Rusiyaşünaslıq ETL-in baş elmi işçisi

“Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında” nəşri Azərbaycan tarixinin ən ağırlı və həssas mərhələlərindən sayılan xanlıqlar dövrünün indiyədək tarixşünaslığımıza məlum olmayan siyasi sənədlər əsasında qiymətləndirilməsi istiqamətində atılmış mühüm elmi addımdır. 22 orijinal sənədin daxil olduğu toplu akademik Ramiz Mehdiyevin xanlıqlar dövrünün siyasi təhlilinə və tarixi qiymətləndirilməsinə həsr etdiyi dolğun tədqiqat işidir. Akademik Ramiz Mehdiyev tərəfindən xanlıqlar dövrünün indiyədək ciddi elmi mübahisələrin predmeti olan bir sıra mühüm problemlərinə, hadisə və şəxsiyyətlərinə faktlar və etibarlı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında münasibət bildirilmiş, sözügedən tarixi mərhələyə obyektiv qiymət verməyə mane olan məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Nəticədə müqayisəli və hərtərəfli elmi təhlil metodu əsasında akademik tərəfindən tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq xanlıqlar dövrünün siyasi və tarixi nöqteyi-nəzərdən mahiyyətə yeni konseptual dəyərləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan oxucusuna ana dilimizdə ilk dəfə təqdim edilən sənədlər arasında Qacar şahlarının Azərbaycan xanlarına ünvanlıqları məktublar, həmçinin xanların o dövrdə Rusiya komandanlığı ilə yazışmaları xüsusi ilə böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Çünki həmin sənədlər Azərbaycan xanlarında mərkəzdənqayma meylinin nə qədər güclü olduğunu açıq-aşkar göstərən inkaredilməz sübutdur. Topluda əksini tapmış materiallar xanlıqlar dövrünə aid bir çox yanlış yanaşma və şərhləri aradan qaldırmağa imkan verəcək, eyni zamanda, Azərbaycan tarixşünaslığında, ictimai fikrində məsələyə münasibətdə daha sistemli və ədalətli baxışın formalaşmasına kömək edəcəkdir. Təqdim olunan sənədlər müvafiq şərh və izahlarla müşayiət edilir.

Nəşr həm peşəkar tarixçilər və mənbəşünaslar, həm də Azərbaycan tarixi ilə dərin-dən maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

© Ramiz Mehdiyev, 2019
© “Şərq-Qərb”, 2019

I. XANLIQLAR DÖVRÜ VƏ ONUN AZƏRBAYCANIN SİYASİ TARİXİNƏ TƏSİRLƏRİ

Məlum olduğu kimi, Nadir şah Əfşarın qətlindən (1747-ci il) Rusiya-İran müharibələrinin nəticələrinin rəsmiləşdirildiyi 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinə qədər davam etmiş mərhələ Azərbaycan tarixinə xanlıqlar dövrü adı altında daxil olmuşdur. Nadirin varisləri arasında bir neçə il davam edən taxt-tac qovğası son nəticədə onun yaratdığı nəhəng imperiyanın parçalanmasına və bu torpaqlarda xeyli sayda irili-xırdalı feodal qurumların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycanın cənub hissəsində Nadir şahın tanınmış sərkərdələrindən biri Azad xan öz müstəqilliyini elan etmiş, Astrabad və Mazandaran kimi böyük vilayətlər Qacarlar nəslindən olan Məhəmmədhəsən xan Qacarın hakimiyyəti altına keçmişdi. Gilan bölgəsində isə Hidayətulla xan iqtidar sahibi olmuşdu. Vaxtilə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuş və Nadir şah imperiyasının ən zəngin şəhərlərindən hesab edilən İsfahana nəzarət uğrunda isə Kərim xan Zəndlə Əli Mərdan xan arasında amansız mübarizə başlamışdı.¹ Cənubi Azərbaycanda, həmçinin Azad xanı öz tərəfinə çəkməyə imkan tapan Nadir şahın yaxın qohumu, Urmiya xanlığının banisi Fətəli xan Əfşar da hakimiyyətdə

¹ М.С.Иванов. Иран во второй половине XVIII века (Зенды, установление власти Каджарской династии) // История Ирана. Ответственный редактор, профессор М.С.Иванов. Москва, 1977, стр. 211.

olduğu illərdə (1747-1763) fəal şəkildə siyasi mübarizəyə qoşulmuşdu. XVIII əsrin ortalarına doğru isə Cənubi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində aşağıdakı yeni xanlıqlar da meydana gəldi: Təbriz, Xoy, Maku, Qaradağ, Marağa, Ərdəbil, Sərab və Zəncan xanlıqları.

Şimali Azərbaycanda da vəziyyət o qədər ürəkəcan deyildi. Mərkəzi hakimiyyətin dağılmasından istifadə edən yerli feodallar var gücləri ilə müstəqilliyə can atır, hər kəs öz xanlığını yaradıb siyasi mübarizəyə girişmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. Şimali Azərbaycanda hələ Nadir şahın sağlığında Hacı Çələbinin simasında özünü göstərən mərkəzdənqaçma cəhdləri böyük fəthin ölümündən sonra kütləvi hal almağa başlayır. Şimali Azərbaycan ərazisində Şəki xanlığından sonra Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ, Gəncə, Quba, Şamaxı, Dərbənd, Lənkəran xanlıqları yaranır. Təzə yaranmış xanlıqların başçıları arasında dərhal nüfuz və yeni ərazilər uğrunda mübarizə başlanır. Şimali Azərbaycan ərazisində xanlıqlarla yanaşı, öz ərazisinə və nüfuzuna görə daha kiçik olan feodal qurumları da meydana gəlmişdi ki, bunlar sultanlıqlar, mülkiyyətlər idi. Tarixdən bizə Qazax-Şəmşəddil, Qəbələ, İlisu və Ərəş sultanlıqlarının, həmçinin Dağlıq Qarabağ ərazisindəki 5 xristian mülkiyyətinin (Xaçın, Dizaq, Vərəndə, Gülistan və Çiləbört) adları məlumdur. Tarixi şüurumuzda feodal hərc-mərcliyyətinin sinoniminə çevrilən xanlıqlar dövrü Cənubi Azərbaycanda təxminən 50 il, yəni, Ağ Məhəmməd şah Qacarın taxta çıxmasınadək, Şimali Azərbaycanda isə bundan bir qədər də artıq, dəqiq desək, Rusiya ilhəqının başa çatdığı 1828-ci ilə qədər davam etmişdir.

Təbii ki, sözügedən tarixi dövrdə meydana çıxan feodal dövlətlərinin heç də hamısının fəaliyyəti yadda qalan olmamış, onların bir çoxu isə, ümumiyyətlə, sona qədər ciddi

hərbi-siyasi proseslərin kölgəsində qalmışdır. Şimali Azərbaycanda həmin dövrdə aparıcı rol oynayan, ciddi maddi və hərbi resurslara malik xanlıqlardan danışarkən Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ, Quba, Şəki və Gəncə xanlıqlarının adını çəkə bilərik. Cənubi Azərbaycanda isə başlıca hərbi-siyasi qüvvə qismində Fətəli xan Əfşarın rəhbərlik etdiyi Urmiya xanlığı çıxış etmişdir. Ancaq əfsus ki, onların heç biri Azərbaycana həmin dövrdə hava-su qədər vacib olan, həyati əhəmiyyət daşıyan siyasi birliyi təmin edə bilməmiş, əksinə, onların hər biri öz cılız mənfəətpərəstlikləri ucbatından xalqımızın üzləşdiyi təhlükəli böhranın bir qədər də dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş idarəçilik sisteminin əsaslarının məhv edilməsi, həmçinin milli mədəniyyətimizin, təsərrüfat həyatının tənəzzülünə səbəb olmuş feodal hərc-mərcliyi və bitib-tükənməyən ara müharibələri ilə müşayiət edilən, ən nəhayət, tarixi torpaqlarımızın ikiye bölünməsinə gətirib çıxaran bu keşməkeşli dövr tarixşünaslığımızda hələ də öz layiqli siyasi qiymətini almamışdır. Belə bir qənaəti səsləndirmək üçün bizə tutarlı əsaslar verən başlıca səbəb haqqında danışdığımız dövrün şəxsiyyətlərini və hadisələrini obyektiv, hərtərəfli səciyyələndirməyə, siyasi proseslərin mahiyyətini, dərin qatlarını anlamağa imkan verən tədqiqatların yoxluğu. Təbii ki, tədqiqat dedikdə mən iş görüntüsü yaratmaq naminə ərsəyə gətirilən və mahiyyət etibarilə mənasız kağız sərfiyyatından uzağa getməyən, məntiqi əlaqəsi və əsaslandırması olmayan, müfəssəl, ciddi mənbəşünaslıq bazasına söykənməyən söz yığınının danışmıram. Söhbət sanballı mənbələr əsasında, analitik üslubda, pafossuz və obyektiv şəkildə qələmə alınmış, elmi meyarlara cavab verən araşdırmalardan gedir.

Sadalanan göstəricilərə uyğun gələn tarixi əsərlərin yazılması üçün isə artıq qeyd etdiyim kimi, müəllifdən ilkin mənbələrin axtarışında olmaq və həmin sənədlərlə işləmək bacarığı tələb olunur. Onu da çəkinmədən etiraf etməliyik ki, müasir tarixşünaslığımızda sözügedən bacarığa və peşəkarlığa malik mütəxəssislərimizin sayı olduqca azdır. Əf-sus ki, tarixçilərimizin böyük əksəriyyəti ancaq hazır, artıq tərcümə və tədqiq edilmiş mənbələrlə işləmək marağından uzağa getməyə meyilli deyillər. Arxivlərlə, yaxud tərcüməsi həyata keçirilməmiş qaynaqlarla işləmək imkanlarının məhdudluğu tarixşünaslarımızı mənbəşünaslardan asılı vəziyyətə salır, onların tariximiz üçün böyük aktuallığa malik, həssas mövzuları zəruri səviyyədə işləmələrinə mane olur.

Mənbəşünaslıq sahəsindəki vəziyyətdən danışarkən ədalət naminə qeyd etmək istərdim ki, AMEA-nın həm Şərqşünaslıq, həm də Əlyazmalar institutları tariximizin, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin qaranlıq səhifələrinə işıq salmağa imkan verən yeni məxəzlərin aşkara çıxarılması, tədqiqi və tərcüməsi istiqamətində fəal şəkildə çalışırlar. Həmin qurumların son illərdə ictimaiyyətə təqdim etdikləri bir sıra qiymətli nəşrlər onların fəaliyyətinin real sübutu, göstəricisidir. Bu cür fəaliyyət təbii ki, təqdirəlayiqdir və fasiləsiz davam etdirilməlidir. Ancaq onu da nəzərə almalıyıq ki, mənbəşünaslıq istiqaməti olduqca genişdir və artıq vurğuladığım kimi, zəruri bacarıqlara malik peşəkarlarımızın sayı isə azdır. Onlardan bütün güclərini sırf tarix elmimizdə mövcud olan boşluqların doldurulmasına səfərbər etmələrini gözləmək doğru deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kadr qıtlığı ilə yanaşı, Azərbaycan mənbəşünaslığının işini çətinləşdirən, mənbəşünaslarımızın davamlı fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən başqa bir mühüm problem də mövcuddur. Söhbət ondan gedir ki, Azərbaycanın dövlətçi-

lik tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair olduqca böyük dəyərə malik məxəzlərin əhəmiyyətli qismi ölkə sərhədlərindən kənarda, Rusiyanın, İranın, Türkiyənin, Avropa ölkələrinin kitabxana və fondlarında, arxivlərində saxlanılır. Onların aşkara çıxarılması, səhihliyinin yoxlanılması, ölkəmizə gətirilməsi, tədqiqatlara yararlı vəziyyətə salınması üçün xeyli vaxt, güc və vəsait tələb olunur. Qeyd edilən səbəblər nəzərə alındıqda, mənbəşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətin niyə arzuolunan səviyyəyə çatmadığı aydın olur.

Təbii ki, bütün bunlar başadüşülən və nəzərə alınması zəruri olan məqamlardır. Lakin qeyd edilənlərlə yanaşı, dənilməz olan başqa bir mühüm məsələ də var ki, o da bizim təşkilati problemlərimizin həllini gözləməyən, öz dinamikası, inkişaf sürəti və qanunauyğunluqları olan elmi prosesdir. Elmin inkişafı yeni, aktual və yüksək əyara malik araşdırmaların ərsəyə gətirilməsini, yeni faktların, həqiqətlərin aşkara çıxarılmasını, yaxud əksinə, uzun müddət siyasi-ideoloji səbəblərdən beyinlərə yeridilmiş yalanların, saxtakarlıqların ifşasını, aradan qaldırılmasını tələb edir. Xüsusilə də Azərbaycan üçün kifayət qədər həssas olan, milli şüurumuzu, tarixi yaddaşımızı bərpa etməyə çalışdığımız bir dövrdə alimlərimizin üzərinə düşən mənəvi məsuliyyətin yükü bir qədər də ağırlaşır. Mövcud şərtlər daxilində ən optimal həll yolu tədqiqat mövzularının qarşılıqlı müzakirələr və müqayisələr əsasında müəyyənləşdirilməsidir. Ən azından, ilkin mərhələdə bu iş prinsipini aktuallıq və həssaslıq dərəcəsi yüksək olan mövzu və istiqamətlər üzrə sınaqdan keçirib yoxlamaq olar. Əgər tarixçilərimizin, şərqşünaslarımızın, mənbəşünaslarımızın qüvvələrini və səylərini birləşdirməsək, onları koordinasiya etməsək milli yaddaşın bərpası istiqamətində ciddi nəticələrin meydana çıxmasını hələ çox gözləməli olacağıq. Təklif edilən yanaşma müvəqqəti həll yoludur və o,

elmimizin müvafiq sahələri zəruri kadr və resurs potensialına malik olacağı dövrə qədər çətinliklərin qismən də olsa, aradan qaldırılmasına hesablanmışdır.

Bütövlükdə ictimaiyyətimiz, xüsusilə də alimlərimiz özləri üçün birdəfəlik yaqın etməlidirlər ki, milli şüurun təşəkkül prosesi, milli məfkurənin, düşüncənin yaranması kortəbii şəkildə baş vermir. Milli şüurun təşəkkülü dövlət quruculuğu qədər mürəkkəb və çoxmərhələli bir prosesdir. Onun düzgün istiqamətdə inkişaf etməsi, dayanıqlı və praktik cəhətdən faydalı olması üçün dərinədən düşünölmüş, bütün zəruri detalların nəzərə alındığı çevik, mütəhərrik strategiya işlənilib hazırlanmalıdır. Həmin strategiyada milli şüurun təşəkkülü və son 70 ildə ciddi şəkildə zədələnmış milli yaddaşımızın bərpası nöqtəyi-nəzərindən tarix elmimizin vəzifələri, başlıca problemləri və amalları öz əksini aydın şəkildə tapmalıdır. Problemlər əhəmiyyətlik, aktuallıq dərəcəsinə görə təsnif edilərək araşdırılmalıdır. Bu, o demək deyil ki, biz tariximizin, yaxud mədəniyyətimizin dövrlərini birinci, yaxud ikinci dərəcəli olmaqla fərqləndirməliyik, qətiyyən! Sözsüz ki, əcdadlarımızın bizə qoyub getdikləri siyasi, mədəni və ədəbi mirasın hər bir zərrəsi, hər sətri və səhifəsi bizim üçün eyni dərəcədə əziz və qiymətlidir! Keçmiş irsə münasibətdə hər hansı başqa mövqe tutmaq əsla yolverilməzdir. Dövlətçilik tariximizin, incəsənətimizin, ədəbiyyatımızın bütün mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq edilib, nailiyyətləri kimi, qüsurlar və xətalara da eyni obyektivliklə qiymətləndirilməlidir. Müasir elm, mütərəqqi tarixşünaslıq da məhz bu cür yanaşma üzərində qurulmuşdur.

Amma hər bir ölkənin, xalqın tarixində olduğu kimi, Azərbaycanın da tarixində xüsusi həssaslığı, taleyüklüüyü və dəyəri baxımından digərlərindən fərqlənən dövrlər, hadisələr və şəxsiyyətlər vardır. Həmçinin tarixi tədqiqatların

prioritetini müəyyən edərkən biz öyrənilən mövzunun müasir vəziyyətlə bağlılıq, əlaqəlilik dərəcəsini də mütləq nəzərə almalıyıq. Çünki milli şüurun formalaşmasında da ardıcılıq, davamlılıq amili birinci dərəcəlidir. Xalq müasir dövrdə nailiyyətlərin və düşar olduğu itkilərin kökünü bilmədən, öz dost və düşmənləri haqqında konkret, əsaslı təsəvvürə malik olmadan qarşısına heç bir ciddi məqsəd qoymaq, həmçinin onu həll etmək iqtidarında olmayacaqdır. Tarixçilərimiz, şərqşünaslarımız və mənbəşünaslarımız öz prioritetlərini müəyyənləşdirib, güclərini səfərbər edərkən qeyd olunan məqamları əsla unutmamalıdırlar.

Zərrə qədər şübhə ola bilməz ki, barəsində söz açdığımız xanlıqlar dövrü Azərbaycan dövlətçiliyinin və xalqının taleyində oynadığı rol baxımından tariximizin ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Birincisi, ona görə ki, artıq əvvəldə də vurğuladığım kimi, məhz xanlıqlar dönəmində Azərbaycan dövlətçiliyi Səfəvilər dövründən etibarən yaradılan, Nadir şahın hakimiyyəti illərində isə bir qədər möhkəmləndirilən mərkəzləşmə prinsipindən məhrum olur. Vaxtilə Səfəvi şahlarının, xüsusən, Şah İsmayıl Xətəinin və Nadir şahın hərbi dühası və siyasi məharəti hesabına yaradılan, Azərbaycan türklərinin titul xalq statusunda idarə etdikləri böyük bir coğrafiyada irili-xırdalı onlarla feodal dövlətin meydana gəlməsi siyasi böhranla yanaşı, böyük iqtisadi və mədəni tənəzzülə aparıb çıxarır. Ardı-arası kəsilməyən feodal müharibələrinin məntiqi yekunu kimi azərbaycanlılar eyni xalqa mənsubluqlarını tədricən unudur, yenidən Səfəvilərdən əvvəl olduğutək bir-birinə qənim kəsilən, mənasız düşməncilik aparan ayrı-ayrı bölgələrə, qrup və tayfalarə parçalanmağa başlayırlar. Yarım əsrdən çox davam etmiş və qan davaları, qisasçılıq prinsipləri səbəbindən xalqın ruhuna, iradəsinə, onun siyasi mədəniyyətinə olduqca dərin psixo-

loji zərbələr vurmuş xanlıqlar dövrünün faciəli aqibəti də hər nə qədər acı səslənməsinə baxmayaraq, tarixin inkişaf qanunauyğunluğuna tam müvafiq olmuşdur. Belə ki, birləşə bilməyən, hakimiyyət və nüfuz uğrunda bir-birini məhv etməyə hazır olan, hətta öz doğma qardaşını taxtdan salmaq, onun var-dövlətini ələ keçirmək üçün yadelli işğalçılarla əməkdaşlığa qədər alçalan xanlıqların başçıları düşmənin asan şikarına çevrilərək, öz müstəqilliyini itirmiş, əsarətlə razılaşmalı olmuşlar.

Çarizmin Azərbaycan xanlıqlarını qısa müddətdə, bir neçə regionu çıxmaq şərti ilə asanlıqla ilhaq etməsinə başqa bir ağlabatan, obyektiv izah tapmaq mümkün deyildir. Çıxarılacaq nəticələr, alınacaq dərslər baxımından, həmçinin xalqın siyasi psixologiyasındakı qüsurları islah etmək nöqtəyinəzərindən ölkəmizin xanlıqlar dövrü xalqımızın tarixi dərkilə və milli şüuru üçün olduqca müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Xanlıqlar dönəmini Azərbaycan üçün aktuallaşdıran başqa bir amil isə xalqımızın məhz həmin siyasi dövrün səhvləri ucbatından ikiye bölünməsi və bu günə qədər də parçalanmış vəziyyətdə yaşamağa davam etməsi ilə bağlıdır. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması, Qacarların bütün cəhdlərə baxmayaraq, onları geri qaytara bilməməsi, ən nəhayət, imzalanan Gülüstə və Türkmənçay müqavilələri indiyədək mövcud olan reallığın mühüm tarixi səbəbləridir.

Ermənilərin Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri əsasında Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi, burada ayrıca erməni vilayətinin təşkili, xalqımızın bütün dövlətçilik, suverenlik atributlarının tədricən məhvi adıçəkilən sazişlərdən sonra üzləşdiyimiz faciələrin yalnız bir neçəsidir. Bəli, heç kəs inkar edə bilməz ki, xalqımızın başına gətirilən faciələr çarizmin qəddar və qanlı mahiyyətindən, müstəmləkəçi xislə-

tindən, ənənəvi türk düşmənçiliyindən qaynaqlanırdı. Bura-
raya tərəddüd etmədən türklərə qarşı tarixən bütün varlığı
ilə sonsuz kin bəsləyən və onu ilk fürsətdə ortaya qoyan
erməni millətçiliyi amilini də əlavə etmək lazımdır. Azər-
baycanın siyasi tarixini bir qədər diqqətlə oxumaq kifayət
edər ki, erməni amilinin Qafqaz Albaniyasından indiyədək
ölkəmizi qəsb edən bütün yadelli müstəmləkəçilərin əlində
Vətənimizə qarşı qisas, cəza və intriqa aləti rolunu oynadı-
ğına konkret faktlar əsasında əmin olaq. Ancaq vurğulanan
amillərin heç biri Azərbaycan xanlarının xalqın gələcək ta-
leyinə etinasız münasibətinə, sərhəd tanımayan yersiz siyasi
iddialarına, mənəm-mənəmliyinə bəraət qazandırmaq gü-
cündə olmadığı kimi, onların üzərindəki tarixi məsuliyyəti
də təmizləyə bilməz.

Bəzən xanlıqlar dövründən söz düşəndə belə bir fikir də
səslənir ki, Azərbaycan xanlarını tənqid edərkən müəyyən
qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır və onların sərt şəkildə tən-
qidi, əslində, haqsızlıqdır. Belə yanaşmanın tərəfdarları öz
mövqelərini onunla əsaslandırırlar ki, guya Azərbaycan xan-
ları o vaxta qədər çarizmin gerçək üzünü görməmişdilər və
onun həqiqi təbiətinə bələd deyildilər. Hökm sürən məlu-
matsızlıq, qeyri-müəyyənlik bir tərəfdən, öz hakimiyyətini,
var-dövlətini qorumaq hərisliyi isə digər tərəfdən Azərbay-
can xanlarının əksəriyyətini Rusiyaya meyil göstərməyə sövq
etmişdi. Tarixlə peşəkar şəkildə, dərinlən məşğul olan mü-
təxəssislər tərəfindən bu cür arqumentlərin və əsaslandır-
maların ciddi qəbul edilməsi qeyri-mümkündür. Çünki tarix
gələcək Azərbaycan xanlarının əksəriyyətinə, onların ata-
babalarının isə hamısına çarizmin həqiqi mahiyyətini xanlıq-
lar yaranmamışdan çox əvvəl, Səfəvilər dövlətinin süquta
uğradığı illərdə, I Pyotrun Xəzər sahilinə yürüşünün gedi-
şində görmək imkanı yaratmışdı. Həmin vaxt Səfəvilər döv-

lätində yaranan siyasi böhrandan istifadə edən Rusiya imperiyası Xəzərsahili əraziləri tutdu və həmin ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi prosesinin ilk mərhələsini həyata keçirməyə başladı. Mənbələr hətta Rusiya imperatoru I Pyotrun Xəzər sahilindəki vilayətləri tutduqdan sonra ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsinə və onlara geniş iqtisadi imtiyazların verilməsinə dair fərman imzaladığını da xəbər verir.²

Tarixi məlumatların təhlilindən birmənalı şəkildə aydın olur ki, çar Rusiyası ciddi-cəhdlə ermənilərin, gürcülərin, həmçinin Qarabağdakı Alban ruhanilərin əli ilə Cənubi Qafqazda, Səfəvi dövlətinin torpaqlarında xristian dövlətinin yaradılmasına çalışırdı. Lakin Osmanlı qoşunlarının Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı əməliyyatlarına cavab olaraq, Azərbaycan ərazisinə daxil olması və Xəzər sahilindəki bölgələr istisna olmaqla, bütün əraziləri nəzarət altına alması çar I Pyotrun bu planının iflası ilə nəticələndi. Daha sonra isə Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Qərb tarixçilərinin "Şərqi Napoleonu" adlandırdıqları Nadir şah Əfşarın (1736-1747) tarix səhnəsinə çıxması xalqımızı və Vətənimizi rus-erməni-gürcü ittifaqının məkrli planının qurbanına çevrilməkdən hifz etdi. Məhz Nadir şahın Osmanlı ordusu və əfqan tayfaları üzərindəki parlaq qələbələri Rusiyanı Xəzər sahilindəki Azərbaycan torpaqlarını boşaltmaq məcburiyyətində qoydu. Erməni və gürcülər də Nadirin iradəsi və gücü qarşısında baş əymək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycan xanları üçün I Pyotrun yürüşü zamanı baş verənlər o qədər də uzaq tarix deyildi və onlar cərəyan edən proseslərdən zəruri nəticələri çıxarmağa, sadəcə, borclu idilər. Siyasi lider, dövlət başçısı, ölkənin və xalqın taleyinə cavabdehlik məsuliyyətini

² Вах: История армянского народа. Под ред.: Б.Н.Аракельяна и А.Р.Иоаннисяна. Ереван, 1951, Часть первая, стр. 249.

öz çiyinlərinə götürən hər kəs baş verən prosesləri soyuq-qanlı şəkildə təhlil edib, düzgün həll yolları tapmağa borc-ludur. Çünki o, yalnız özü üçün deyil, məsuliyyətini üzərinə götürdüyü xalqı, Vətəni üçün cavabdehlik daşıyır. Azərbaycan xanlarının heç birində belə bir müdrikliyə, təmkinə və ümumi mənafe naminə öz cılız iddialarını cilovlamaq bö-yüklüyünə rast gəlmək mümkün deyil. Müəyyən məqam-larda Şəki xanı Hacı Çələbinin (1747-1755) və Quba hakimi Fətəli xanın (1758-1789) Azərbaycan xanlıqlarını birləşdir-mək cəhdləri özünü göstərsə də, onların da həmin proses-lərdə ardıcıl və qətiyyətli mövqe tutduqlarını birmənalı de-mək çətindir.

Üstəlik, bir məqamı da nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, Azərbaycanın birləşdirilməsi üçün edilən cəhdlərin boşa çıx-masında ardıcılıq amilinin olmaması ilə yanaşı, ayrı-ayrı xan-ların güclü müqavimət cəhdləri də az rol oynamamışdır. Öz müstəqilliyini, hakimiyyətini qorumaq məsələsində güzəşt-siz mövqe tutan Azərbaycan xanları birləşmə istiqamətində atılan istənilən addıma inadla qarşı çıxır, kiçik ittifaqlar ya-radaraq vahid dövlətin təşkilinə yönəlmiş bütün təşəbbüs-lərə silahla cavab verirdilər. Qubalı Fətəli xanın taleyi bunun ən bariz nümunəsidir desək, doğru olar. Məlumdur ki, Fətəli xan dəfələrlə istər diplomatik, istərsə də hərbi yolla Azər-baycan xanlarını vahid bayraq altında birləşdirmək uğrunda 30 ildən artıq bir müddətdə qətiyyətlə mübarizə aparmış-dır. Bir sıra Azərbaycan xanları öz qüvvələrini birləşdirərək, onun bu cəhdinin qarşısını hər vəchlə almağa çalışmış, hətta 1774-cü ildə Gavduşan döyüşündə onu məğlub etməyi də bacarmışdılar. Ancaq mahir sərkərdə və bacarıqlı diplomat olan Fətəli xan döyüşdə məğlub olmasına və yaralanmasına baxmayaraq, qarşısına qoyduğu məqsəddən əsla imtina et-məmiş, mübarizəsinə davam etmişdir. Nəticədə Bakı, Dər-

bənd, Şəki və Şamaxı xanlıqlarını öz iradəsinə tabe etməyə müvəffəq olan Fətəli xan müəmmalı ölümü ərəfəsində məqsədinə olduqca yaxınlaşmışdı. Lakin 1789-cu ildə onun nəməlum şəraitdə, 53 yaşında qəflətən dünyasını dəyişməsi³ prosesin axıra çatdırılmasına imkan verməmişdir. Tarixçilər onun səhhətində gürcü çarı II İrakli ilə Şəmkir yaxınlığında baş tutmuş mühüm görüşdən sonra ciddi problemlərin yarandığını və xanın Bakıya bacısının yanına qonaq gəldikdən bir neçə gün sonra vəfat etdiyini bildirirlər. Beləliklə, Fətəli xanın zəhərlənərək öldürüldüyü güman edilməkdədir. Bəzi müəlliflər Quba xanına qarşı qəsdin Azərbaycan hakimlərinin güclənməsində qətiyyən maraqlı olmayan II İrakli tərəfindən təşkil edildiyini düşünürlər. Ancaq Fətəli xanın onun güclənməsindən ciddi narahatlıq keçirən Gəncə xanlığının başçısı Cavad xan tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyünə dair fikirlər də səslənir. Təbii ki, ciddi və ətraflı tarixi araşdırma aparmadan (ixtiyarımızdakı mənbələrin buna imkan verdiyi qədər) Fətəli xanın müəmmalı ölümü, həmçinin bu qəsdin sifarişçiləri və icraçıları haqqında hər hansı fikir yürütmək doğru olmazdı. Ancaq bir həqiqət dəyişilməz olaraq qalır: Azərbaycan xanlarının böyük əksəriyyəti hər zaman birləşmək cəhdlərinə qarşı çıxmış, öz taxt-taclarını qorumaq naminə xan titulunun qüruruna yaraşmayan vasitələrə belə əl atmaqdan çəkinməmişlər.

Əfsus ki, Azərbaycan xanlarının məsuliyyətsiz davranışları səbəbindən həm dövlətçilik tariximizdə, həm də siyasi ənənəmizdə dərin kök salmış separatçılıq təmayüllərinin ömrü xanlıqlar dövrü ilə bitməyib. Sözügedən təmayül bir xoşagəlməz ənənə kimi özünü tariximizin növbəti mərhələlərində, o cümlədən XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyimizi yenidən bərpa etdiyimiz illərdə də büruzə vermiş və

³ Н.Валиев. Фатали-хан Кубинский. Баку, 2011, стр. 22.

bu meylin müxtəlif xarici və daxili qüvvələr tərəfindən kö-rüklənməsi Azərbaycanın bütövlüyünü, suverenliyini ciddi şəkildə təhlükə altına salmışdı. Tam əminliklə bildirirəm ki, əgər o dövrdə tarix səhnəsində Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri, zəngin idarəçilik təcrübəsinə malik, böyük siyasi iradə və səriştə sahibi Heydər Əliyev olmasa idi, bəzən ayrı-ayrı şəxslərin hakimiyyət hərisliyi ucbatından, bəzən isə xarici qüvvələrin əmri ilə alovlanan separatçılıq atəşində gənc dövlətçiliyimiz yanıb külə dönəcəkdi. Bu, kimin ona nə cür münasibət bəsləməsindən asılı olmayaraq, inkaredilməz tarixi həqiqətdir. Xanlıqlar dövrü ilə müstəqilliyimizin ilk il-ləri arasında mövcud olan kədərli oxşarlıqlardan daha biri isə torpaqlarımızın itirilməsi ilə bağlıdır. Əgər xanların öz-başinalığı və separatçı davranışları Şimali Azərbaycanın ça-rizm tərəfindən işğalı və 1828-ci il Türkmənçay sazişinin müddəalarına əsasən İran ermənilərinin Qarabağa, Naxçı-vana və İrəvana köçürülməsi ilə yekunlaşmışdısa, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində üzləşdiyimiz vəziyyət Ermənistanın öz havadarlarının birbaşa dəstəyi sayəsində Dağlıq Qara-bağı, həmçinin onun ətrafındakı 7 rayonu qəsb etməsi ilə nəticələndi. Apardığımız bu paralel tarixin həqiqətən də tək-rarlanması haqqındakı fikrin ən bariz nümunələrindən he-sab oluna bilər. Gətirilən misal həm də onu sübut edir ki, tarix ondan zəruri dərslər çıxarılmadığı təqdirdə daha aman-sızlıqla təkrar olunur.

Azərbaycan xanları vaxtilə birləşib ümumi düşməyə qarşı vahid cəbhədən çıxış edə bilsəydilər, böyük ehtimalla tor-paqlarımızın bu qədər asanlıqla və qısa zamanda işğalı da mümkün olmayacaqdı. Müvafiq olaraq ermənilərin Vətəni-mizə kütləvi şəkildə köçürülməsi və gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması perspektivi də sual altına düşəcəkdə.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazilərində erməni dövlətinin yaradılması məsələsindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, bu, öz başlanğıcını bilavasitə xanlıqlar dövründən götürən və indiyədək davam edən, çoxsaylı faciələrə və qırğınlara yol açan tarixi bir bələdir. Obrazlı desək, erməni dövlətinin yaradılması hadisəsi və onun fəsadları xanlıqlar dövrünü müasir dövrlə əlaqələndirən tarixi bir bağdır. Xanlıqlar dövründə meydana çıxmış fəsadların hələ də Azərbaycan dövlətçiliyini və xalqını bir təhdid, qorxunc kabus kimi izlədiyini demək üçün əlimizdə hər cür əsas mövcuddur. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi başa çatmadıqca, ədalət bərpa edilmədikcə, bu kabusdan yaxa qurtarmağımızdan danışmaq mümkün olmayacaqdır.

Erməni dövlətinin yaradılması prosesinin kökləri, gedişi və fəsadları haqqında bir çox kitablar yazılsa da, proseslərin pərdəarxası ilə bağlı xeyli vacib məqamlar hələ də qaranlıq qalır. İctimai fikrimizdə belə bir yanlış baxış hökm sürür ki, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması İkinci Rusiya-İran müharibəsindən sonra başlanan prosesdir. Ancaq tarixi mənbələrlə bir qədər dərinləndirən iş apardıqda biz görürük ki, çarizmin bu siyasi layihəsinin kökləri Səfəvilər dövlətinin qürub çağına qədər gedib çıxır. Nadir şahın qətlindən və xanlıqların yaranmasından sonra isə bu proses daha geniş vüsət alıb. Bizim ixtiyarımızda deyilənləri sübut edən kifayət qədər siyasi sənədlər və yazışmalar mövcuddur. Maraqlısı budur ki, heç erməni tarixçilərinin özləri də bu faktı danmır və həmin prosesə dair tarixi sənədləri vaxtaşırı olaraq nəşr edirlər. Ancaq təəssüf ki, həmin sənədlərin tədqiqi və tərcüməsi indiyədək Azərbaycan tarixçilərinin və mənbəşünaslarının diqqətindən kənarda qalmışdır. İnanıq ki, gələcəkdə bu boşluğun aradan qaldırılması istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə ediləcəkdir.

Bəli, mən qətiyyənlə iddia etməmişəm ki, xanlıqların birləşəcəyi təqdirdə iqtisadi və hərbi cəhətdən onların cəmindən güclü olan çarizmə qarşı hər hansı böyük hərbi zəfər əldə edə biləcəkdilər. Böyük ehtimalla bu, belə olmayacaqdı. Ancaq xanların mütəşəkkil şəkildə çarizmə qarşı mübarizə aparmasının işğalçı dövlət üçün ciddi problemlər yaradacağı şübhəsiz idi. Şeyx Şamil hərəkətinin təcrübəsi də göstərir ki, çar ordusu üçün Qafqazda mütəşəkkil bir qüvvəyə qarşı uzunmüddətli müharibə aparmaq o qədər də asan iş deyildi və bu cür müharibələr çarizmə böyük itkilər hesabına başa gəlirdi. Şimali Qafqazda baş verənlər çar Rusiyasına hətta Şamil qiyamının yatırılmasından sonra belə bu bölgəyə münasibətdə daha ehtiyatlı, həssas və ölçülüb-biçilmiş siyasətin aparılması zəruriliyini başa salmışdı. Azərbaycan xanlarının birləşəcəkləri təqdirdə çox güman ki, çarizm eyni problemlərlə Cənubi Qafqazda da rastlaşacaqdı. Xanlıqların birləşdirilmiş qüvvələri ram ediləcəyi təqdirdə belə çarizm Azərbaycana münasibətdə daha ehtiyatla davranmaq məcburiyyətində qalacaq, öz mənfur niyyətlərinin bir çoxunu asanlıqla həyata keçirə bilməyəcəkdə. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, hər şey tam əksinə cərəyan etdi və xanlıqların birləşə bilməməsi, onların hətta öz taleyinə münasibətdə etinasızlıq göstərmələri sonralar yeni, daha dəhşətli faciələrin baş verməsi üçün münbit zəmin hazırlamış oldu.

1993-1994-cü illərin hadisələri bir daha sübut etdi ki, yersiz siyasi iddialar və özbaşınalıq, mənfəətpərəstlik, separatçılığa hədsiz meyil Azərbaycanda xanlıqlar dövründə olduğu qədər təhlükəli və aktualdır. Bu arzuolunmaz, təhlükəli təmayülün siyasi ənənəmizdən çıxarılması, onun kökünün kəsilməsi üçün bütün istiqamətlərdə ciddi iş aparılmalıdır. Separatçılıq və öz mənfəətlərini ümumi maraqlardan öndə tutmaq mərkəzi çox təəssüf ki, Azərbaycan siyasi psi-

xologiyasında olduqca dərin kök salıb. İstisna deyil ki, güclü Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu hesabına qarşısı alınmış bu xəstəlik gələcəkdə müəyyən təlatümlərin baş verəcəyi zaman özünü yenidən göstərməyə başlasın. Dövlət idarəçiliyində, iqtidar arasında kiçik bir çatın, ziddiyyətin yaranması kifayətdir ki, sadalanan dağıdıcı təmayüllər Azərbaycanın müstəqilliyini, dövlətçiliyini təhdid edəcək qədər böyük miqyas alsın. Məhz buna görədir ki, sözügedən amil, yəni, etnopsixologiyamızda mövcud olan və xalqımızın gələcək inkişafına mənfi təsir göstərə biləcək qüsurların islahı, yüksək siyasi mədəniyyətə və mütərəqqi təfəkkürə malik, öz Vətəninin həyati mənfəətlərinə sadıq olan cəmiyyətin təşkili Azərbaycançılıq məfkurəsinin mühüm elementləri sırasına daxildir.

Həm Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin, həm də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdikləri dövlət quruculuğu siyasətinin, yürütdükləri ictimai inkişaf xəttinin hədəfi yalnız dayanıqlı, müasir və güclü dövlətçiliyin yaradılması deyil, eyni zamanda, müasir baxışlara malik, tarixi-mənəvi köklərinə bağlı, sağlam düşüncəli vətəndaşların formalaşdırılmasıdır. Dövlət başçısı tərəfindən daim vurğulanan "insan kapitalı" anlayışı bütün digər mənalara ilə yanaşı, eyni dərəcədə haqqında danışdığımız ali məqsədi də ehtiva edir. Çünki hər birimiz yaxşı anlayırıq ki, istənilən cəmiyyətin siyasi və sosial-iqtisadi dayanıqlılığı onun vətəndaşlarının düşüncə, savad və mədəniyyət səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Daha dəqiq desək, onunla düz mütənasibdir. Cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti və düşüncəsi isə bildiyimiz kimi, kortəbii şəkildə təşəkkül tapmır və onun yaranması indiyədək qət edilmiş tarixi yolun dərin tədqiqindən və qiymətləndirilməsindən, ümumiləşdirilmiş ictimai-mənəvi dəyərlər şəklində

xalqa, xüsusən, yeni nəsillərə çatdırılmasından keçir. Xalqı, cəmiyyəti həqiqi inkişaf yoluna çıxaran, onun xarici təhdidlərə qarşı müqavimət gücünü artıran başlıca cəhət yol verilmiş xətalara aradan qaldırılması, zəif cəhətlərin müəyyən olunaraq islah edilməsi və müsbət xüsusiyyətlərin isə daha da möhkəmləndirilməsi bacarığıdır. Milli məfkurənin əməli tərəflərindən danışarkən məhz bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməli, onun ətrafında hərtərəfli baş sındırmalıyıq. Hər hansı ideya, yaxud ideologiya haqqında uzun-uzadı danışib, gözəl sözlər söyləmək, təkliflər irəli sürmək olduqca asandır. Lakin bütün bunlar həmin ideologiyanın həyata keçirilməsi üçün əsla yetərli deyildir. Əsas olan məqbul sayılmış ideyaların işığında praktik məsələləri görmək, hədəfləri düzgün müəyyənləşdirmək və onlara çatmaq üçün taktiki mexanizmləri hazırlamaqdır. Milli məfkurənin real təntənəsi bunlardan çox asılıdır!

Bu mənada cəmiyyətimizin, soydaşlarımızın siyasi cəhətdən maarifləndirilməsi, onların tarixin ibrət dərsləri ilə yaxından tanış edilməsi olduqca vacib məsələdir. Əks halda, yalnız inzibati tədbirlərlə bu mərazin öhdəsindən gəlmək mümkün olmayacaqdır!

Öz tarixini öyrənməyə laqeyd münasibət göstərənlər olduqca bağışlanmaz bir səhvə yol verirlər. Keçmişin hadisələrini bilmədən bu günə necə gəlib çıxdığımızı, əlimizdəkilərə necə sahib olub, vaxtilə bizə aid olanları necə itirdiyimizi heç vaxt başa düşə bilməyəcəyik. Bunları bilmədən isə sabahımızı qurmaqda çətinlik çəkəcək, zəif cəhətlərimiz ucbatından vaxtilə yol verdiyimiz xətalara yenidən təkrarlanmağa məhkum olacağıq! Əgər kimsə tarixi yalnız keçmiş zamanda başa düşürsə, həmin insan səhv etdiyini bilməlidir. Tarix keçmiş, bu günü və sabahı bir-birinə möhkəm tellərlə bağlayan bir keçid, körpüdür. Keçmiş bilmədən bu günə və

gələcəyə keçmək qeyri-mümkündür! Keçmişimizi öyrənmək üçün ilk addım kimi tarixə, onun fəlsəfəsinə və təyinatına olan münasibətimizi dəyişməli, anlayışların zahirindən daha çox, onların daxilini görməyə, anlamağa vərdiş etməliyik!

Xanlıqlar dövrünün təhlilinə qayıdaq. Azərbaycan xanlarının bağışlanmaz tarixi xətlərindən biri də onların bir-birinin taleyinə münasibətdə tutduqları laqeyd mövqe ilə bağlıdır. Görəsən, Azərbaycan xanlarının guya çarizmin amansız üzü ilə tanış olmadıqlarından tələyə düşərək aldandıqlarını deyənlər bilirlərmi ki, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın və ailəsinin 1806-cı ildə Şuşa qalasında mayor Lisaneviç tərəfindən amansızcasına öldürülməsindən sonra da bəzi xanlar sadələvhcəsinə çarizmə inanır, onunla gizli əməkdaşlığı davam etdirir, Abbas Mirzə Qacarın rus ordusuna qarşı apardığı mübarizədə ona əlavə çətinliklər yaradırdılar? Bəs yaxşı, 1804-cü ildə Cavad xanın general Sisianov tərəfindən öldürülməsi və Gəncə xanlığındakı qətlə necə, on-dandamı Azərbaycan xanları xəbərsiz idilər? Bütün bunlar, əsla, inandırıcı deyil və əksər Azərbaycan xanlarının tariximiz qarşısındakı, yumşaq desək, məsuliyyətsizliyinə heç bir izah yoxdur!

Həqiqət və ədalət naminə demək lazımdır ki, Azərbaycan xanları arasında çarizmin əsl mahiyyətini, onun niyyətlərini düzgün qiymətləndirərək, ona qarşı son damla qanına qədər müqavimət göstərənlər də olmuşdur. Qubalı Fətəli xanın varisi Şeyx Əli xan məhz belələrindən idi. Atasının Rusiya ilə yaxın münasibətlərə meyil göstərməsinə baxmayaraq, Şeyx Əli xan tam əksinə, çarizmlə əməkdaşlığa son qoymuş, yadelli təsirinə qarşı əlində silah, təkbaşına müqavimət göstərmək yolunu seçmişdir. Şeyx Əli xan xüsusilə də Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində fəallıq göstərmiş, 1810-cu ildə Qubada çarizm əleyhinə baş qaldıran üs-

yana rəhbərlik etmişdir. O, 1811-ci ilin noyabr ayında rus ordusuna qarşı uğurlu hərbi əməliyyat təşkil edərək, onları məğlubıyyətə uğratmağa da nail olmuşdu. Ancaq qüvvələrin qeyri-bərabər olması, həmçinin Şeyx Əli xanın kənarından hər hansı dəstək almaması onun zəruri nəticə əldə etməsinə, son məqsədinə çatmasına imkan verməmişdir. Bununla belə, xan işğalla barışmamış, fəaliyyətini Dağıstanda davam etdirərək, çarizmin Şimali Qafqazda ciddi başağrısına çevrilmişdir.⁴ Belə şəxsiyyətlər əsla unudulmamalı, onların irsi daim yaşadılmalı və təbliğ olunmalı, adları, xatirələri əbədiləşdirilməlidir. Çünki onların nümunəsi və irsi Azərbaycan xalqının çarizmin boyunduruğunu guya müqavimətsiz, acizənə şəkildə qəbul etdiyinə dair sərsəm, təslimçi düşüncənin daşıyıcılarına və təbliğatçılarna veriləcək ən tutarlı və obyektiv cavabdır.

Çarizmin Azərbaycan xanlarına qarşı apardığı xəyanətkar, ikiüzlü siyasətdən danışarkən Qarabağ hakimi İbrahim-xəlil xanın faciəli taleyindən xüsusilə söz açmaq lazımdır. Onun müasiri olan Azərbaycan xanlarının bu ibrətamiz hadisədən dərs götürməməsi ancaq və ancaq təəssüf doğurur. Məlum olduğu kimi, İbrahim xan Qacarlarla Rusiya arasında 1804-cü ildə başlayan müharibənin lap əvvəlində çarizmlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük vermiş, şimala meyillənmişdi. O da Azərbaycanın bir çox digər xanları kimi səhvən belə düşünürdü ki, Rusiya öz mahiyyəti etibarilə Qərb mədəniyyətinin və siyasi tərəkürünün daşıyıcısıdır. Qacarlardan fərqli olaraq, Rusiya imperatorlarının despotik adətlərdən və feodal üsul-idarəsindən uzaq mütərəqqi düşüncəli liderlər olduğunu güman edən İbrahim xan Fətəli şahın bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, 1805-ci il mayın 14-də

⁴ Daha ətraflı bax: S.İbişov. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, 2012, səh. 117-157.

Rusiya ilə Kürəkçay müqaviləsini imzalamağa razılıq verir. Rusiya tərəfindən müqaviləni imperatorun səlahiyyətli nümayəndəsi general Pavel Sisianov imzalayır. Müqaviləyə əsasən İbrahim xan Rusiya təbəəliyini qəbul edir və xanlığın paytaxtı Şuşa şəhərində mayor D.Lisaneviçin komandanlığı ilə rus qarnizonu yerləşdirilir. Əvəzində Rusiya İbrahim xanın və onun varislərinin Qarabağdakı hakimiyyətini tanıyır və onları əbədi olaraq xarici təhlükələrdən qorumağa dair öhdəlik götürür. Həmçinin müqavilənin şərtlərinə görə İbrahim xana Rusiya İmperator Ordusunun generalı rütbəsi verilir. Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasını rəsmiləşdirən bu müqavilə erməni iddialarının əsassızlığının sübutu baxımından olduqca böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müqavilənin mətnində Qarabağdakı erməni məlikləri, onların hüquqları, yaxud siyasi vəziyyəti haqqında bir müddəə belə mövcud deyil. Şübhəsiz ki, əgər həmin dövrdə ermənilər Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi həyatında ciddi nüfuz və təsir sahibi olsaydılar, Rusiya onlardan təzyiq aləti qismində istifadə etmək imkanından mütləq şəkildə bəhrələnərdi. Onlar üçün müəyyən imtiyazlar və xüsusi status tələb edilərdi. Zənnimcə, Kürəkçay müqaviləsində ermənilərin Qarabağdakı varlığının üzərində etinasızlıqla keçilməsi onların guya Qarabağda söz sahibi olduqlarına dair səsləndirdikləri uydurma fikirlərə ən tutarlı cavabdır.⁵ Əslində, tarixçilərimiz vaxtilə erməni mənbələrini dərinlən təhlil və tədqiq edə bilsəydilər, bu cür uydurmaların ayaq tutub yeriməsi də çətinləşər, onlara vaxtında ca-

⁵ Kürəkçay müqaviləsinin mətni haqqında daha ətraflı bax: Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года // Гарабаг: Кюречайский договор – 200 (Сборник статей и материалов). Баку, 2005, стр. 164-169.

vab verilmiş olardı. Axı, erməni müəlliflərinin yazdıqları əsərlərdə, həmçinin dövrümüzə qədər gəlib çatan bir çox tarixi sənədlərdə erməni millətçiliyinin iç üzünü göstərən, onların xəyanət və cinayətlərini ifşa edən faktlar kifayət qədər çoxdur. Bir neçə nümunə gətirək. Məsələn, heç kəs üçün sirr deyil ki, erməni tarixşünaslığı inadla ermənilərin indiki Ermənistan və Qarabağ ərazisində qədim dövrdən bəri yaşadıklarını və bu torpaqların onlara məxsus olduqlarını bütün mümkün vasitələrlə dünyaya sübut etməyə çalışır. Lakin digər tərəfdən erməni tarixçilərinin özlərinin təqdim etdikləri rəqəmlər bunun əksini göstərir. Erməni tarixçisi Q.A.Qaloyanın öz həmkarı T.P.Aqayana (1911-1982) istinadən verdiyi məlumata görə, 1828-ci il Türkmənçay sazişinin imzalanmasından və Cənubi Qafqazın tamamilə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsindən bir neçə il sonra bölgə əhalisinin etnik tərkibinə dair hazırlanmış məlumatları təhlil edərkən qeyd etmişdir ki, 1832-ci ilə aid statistikada regiondakı ermənilərin sayı 82.317 nəfər göstərilmişdir. Tarixçi qeyd edir ki, həmin ermənilərin yalnız 25.151 nəfəri yerli hesab edilə bilər. Qalan 57.160 nəfər isə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarında Rusiya-İran və 1828-1829-cu il Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra köçürülmüş ermənilərdir.⁶

Buradan təbii bir nəticə çıxarmaq olar ki, ümumilikdə bütün Cənubi Qafqazda çarizmin gəlişinədək azlıq təşkil edən erməni icmasının Qarabağda çoxluq təşkil etməsi, yaxud dövlətçilik ənənələrinə malik olması haqqındakı fikirlər uydurmadan başqa bir şey deyildir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək istərdim ki, Qarabağ bölgəsində ermənilərin sayında Türkmənçay sazişinin imzalanmasından sonra baş

⁶ Вах: Г.А.Галоян. Исторические корни русской ориентации армянского народа и прогрессивное значение присоединения Армении к России // Вопросы истории (1972), №8, стр. 12.

verən artımın miqyası haqqında olduqca dəyərli statistikaya tanınmış İsveç tarixçisi S.E.Kornellin "Kiçik xalqlar və böyük güclər: Qafqazda etnosiyasi münaqişənin tədqiqi" adlı kitabında rast gəlirik. Arxiv sənədlərinə əsaslanan müəllif yazır ki, Birinci Rusiya-İran müharibəsindən sonra, daha dəqiq desək, 1823-cü ildə çar məmurlarının apardıqları siyahıyaalma göstərir ki, həmin vaxt ermənilər Qarabağda yerli əhalinin cəmi 9 faizini təşkil edirdilər. Siyahıya alınan əhalinin 91 faizi isə özünü müsəlman kimi təqdim etmişdir.⁷ Tədqiqatçının gətirdiyi rəqəmlər sübut edir ki, Qarabağda erməni əhalisinin sayında kəskin artım İkinci Rusiya-İran müharibəsinin bitməsindən və Türkmənçay sazişinin imzalanmasından sonra özünü göstərir. 1832-ci ildə bu rəqəm 35 faizə, 1880-ci ildə isə hətta 53 faizə qədər yüksəlmişdir.⁸

Bu fikri təsdiqləyən və erməni tarixşünaslığının ənənəvi iddialarını darmadağın edən daha bir statistikanı isə tanınmış erməni müəllifi V.A.Parsamyan (1909-1990) "Erməni xalqının tarixi" adlı kitabında təqdim etmişdir. Belə ki, o, 1828-ci ilin yaz aylarında Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Maku, Ərdəbil, Xoy, Salmas və Urmiya vilayətlərindən, ümumilikdə 40-50 min erməni əhalisinin İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrinə köçürüldüyünü göstərmiş, köçürmə prosesinə isə general Paskeviçin əmri ilə Sankt-Peterburqdan çağırılan erməni əsilli polkovnik Y.Lazaryanın (Lazarev) rəhbərlik etdiyini yazmışdır.⁹

Sözügedən əsərində V.A.Parsamyan ermənilərin həmin vaxt köçürüldüyü Azərbaycan ərazilərini də sadalayır – Mehri,

⁷ S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. London-New-York, 2001, p. 54.

⁸ Həmin mənbə.

⁹ В.А.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900 гг. Книга Первая. стр. 50, Ереван, 1972.

Dərələyəz, Qafan, Vedi, Sürməli, Ordubad, Zəngəzur, Üçkilsə, Zəngibasar, Dərəçiçək, həmçinin Qarabağ.¹⁰

A.Badalyan da ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində say tərkibi baxımından azərbaycanlılara nisbətdə üstünlük qazanmasını Türkmənçay sazişindən sonra bu torpaqlara Cənubi Azərbaycandan köçürülmüş erməni əhalisinin kütləvi köçürülməsi prosesi ilə birbaşa əlaqələndirən tarixçilərin sırasına aiddir. 1953-cü ildə nəşr edilmiş "Ermənistan əhalisi onun Rusiyaya birləşdirilməsindən bu günədək" adlı məqaləsində A.Badalyan müxtəlif vaxtlarda keçirilmiş siyahıyaalma məlumatlarının müqayisəli təhlilini apardıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Türkmənçay sazişindən sonra İran və Osmanlı ərazisindən hazırkı Ermənistan torpaqlarına bir neçə dalğada həyata keçirilmiş kütləvi erməni köçürülmələri nəticəsində XIX əsrin sonunda buradakı ermənilərin azərbaycanlılara olan etnik nisbəti 64 faizin 36 faizə olmaqla birincilərin lehinə dəyişdirilmişdir. Lakin hətta bu köçürmələrdən sonra belə XIX əsrin sonlarına doğru İrəvan şəhərinin özündə bu nisbət hələ də azərbaycanlıların lehinə idi.¹¹ Belə faktların sayını bir qədər də artırmaq olar. Gətirilən nümunələr bir daha bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, erməni iddialarının bu qədər uzun zaman cavabsız qalmasında erməni riyakarlığı qədər Azərbaycan müəlliflərinin mənbələrlə apardıqları zəif, passiv iş də öz rolunu oynamışdır. Əgər mənbələr vaxtında ətraflı araşdırılıb tərcümə edilsəydi, erməni iddialarını elə erməni müəlliflərinin öz dili ilə ifşa etmək asanlaşardı. Tarixi sənədlərə, arxiv işinə və ilkin mənbələrin öyrənilməsinə və tərcüməsinə göstərdiyimiz

¹⁰ Həmin mənbə, səh. 50-51.

¹¹ Daha ətraflı bax: А.Бадальян. Население Армении со времен присоединения ее к России до наших дней // «Журнал общественных наук», №5 (1953), стр. 49-73.

etinasız, ikinci dərəcəli münasibət bu gün bizi olduqca çətin vəziyyətə salıb. Çünki sənədin, əsaslı istinadın olmaması bir çox hallarda mülahizə və yanaşmanın dəyərini heçə endirir. Ümid edirəm ki, gənc nəsil Azərbaycan tarixçiləri və mənbəşünasları keçmişin bu bağışlanmaz səhvini düzəltmək üçün əllərindən gələni etməyə çalışacaqlar.

İbrahim xanın apardığı siyasətə və onun aqibəti məsələsinə qayıdaq. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qarabağ xanının Rusiya təbəəliyinə keçməsi təbii olaraq onun Qacarlarla münasibətini əhəmiyyətli dərəcədə korladı. Xanın öz qızını Qacar sülaləsindən olan Fətəli şahə verməsi belə, ona olan mənfi münasibəti dəyişə bilmədi. Qacarların nəzərində İbrahim xan Rusiyanın tərəfinə keçmiş xainə çevrilmişdi və onlar Birinci Rusiya-İran müharibəsi başlar-başlamaz Qarabağı, onun paytaxtı Şuşanı nəzarət altına almağa çalışırdılar. Belə vəziyyətdə İbrahim xan Qacarların dəstəyinə və himayəsinə heç cür ümid bəsləyə bilməzdi.

Əfsus ki, İbrahim xanın Kürəkçay müqaviləsini bağlayarkən Rusiyaya bəslədiyi ümidlər də son nəticədə puça çıxdı. Qarabağ hakimi təhlükəni, qisası Qacarlardan gözlədiyi bir vaxtda zərbəni məhz arxalandığı, müttəfiq hesab etdiyi və təbəəsi olduğu Rusiyadan aldı. 1806-cı il iyunun 14-də Şuşa qarnizonunun komandanı podpolkovnik Lisaneviç Rusiyanın ali siyasi və hərbi rəhbərliyinin hər hansı rəsmi əmri olmadan 300 nəfər əsgərə İbrahim xanın öz ailəsi ilə məskunlaşdığı yay iqamətgahını mühasirəyə alaraq, oradakıların hamısını güllələməyə dair göstəriş verir. Araşdırmalar göstərir ki, həmin vaxt orada xanla birlikdə onun ailə üzvləri, qulluqçu və mühafizəçiləri daxil olmaqla, cəmi 35 nəfər var idi. İbrahim xanı müşayiət edən insanların əksəriyyətini qadınlar və uşaqlar təşkil edirdi. Rus əsgərləri yay iqamətgahındakı insanları amansızlıqla gülləbaran etdilər. O cümlədən

İbrahim xanın özü də qətlə yetirildi. D.Lisaneviç bu addımını İbrahim xanın Qacarların tərəfinə keçəcəyindən şübhələnməsi ilə izah etsə də, sonradan rus hərbi komandanlığının apardığı istintaq podpolkovnikin yalanını üzə çıxardı. Belə ki, rus qoşunlarının Qafqazdakı komandanı Qraf Qudoviç Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı raportda qeyd edirdi ki, aparılan araşdırma İbrahim xanın D.Lisaneviç tərəfindən tamamilə əsassız şəkildə, heç bir tutarlı dəlil-sübut olmadan öldürüldüyünü təsdiq edir. Hətta Qudoviç Lisaneviçi hərbi məhkəməyə verdiyini də yazır.¹²

Ancaq hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, rus komandanlığı və siyasi rəhbərliyi İbrahim xanın qatilini nəinki cəzalandırmadı, əksinə, onu daha yüksək hərbi rütbə ilə təltif etdi. Belə ki, İbrahim xanın qətlindən cəmi ilyarım sonra D.Lisaneviçə polkovnik hərbi rütbəsi verildi. 1811-ci ildə o, imperatorun əmri ilə general-mayor, 1824-cü ildə isə general-leytenant rütbəsinə yüksəldilmişdi. Doğrudur, son nəticədə ilahi ədalət heç nəyə baxmayaraq, yenə də zəfər çalır və Qafqazda yüzlərlə günahsız insanın qanını axıtmış Lisaneviç Dağıstanda çar ordusu ilə əsarətə qarşı mübarizə aparən yerli əhali arasında baş verən qanlı döyüşlərin birində ağır yaralanır və bir neçə günlük iztirablardan sonra dünyasını dəyişir. Yerli əhəlinin qəzəbindən qorxan rus komandanlığı onu gizli şəkildə dəfn edir və bu günədək Lisaneviçin məzarının yeri naməlum olaraq qalır.

Hər necə olursa-olsun, yuxarıda göstərilən faktlar İbrahim xanın qətli məsələsində Lisaneviçin özbaşına deyil, məhz yuxarı dairələrin gizli göstərişi ilə hərəkət etdiyini demək üçün ciddi əsas sayıla bilər. Əgər podpolkovnik Lisaneviç imperatorun təbəəliyini qəbul etmiş, Qarabağ xanını və onun

¹² Вак: Акты Кавказской Археографической Комиссии. Том III, стр. 331-332, №606.

ailəsini doğrudan da Rusiya rəhbərliyinin iradəsinə zidd olaraq qətlə yetirmiş olsa idi, ona olduqca ağır cəzanın veriləcəyi şübhə doğurmamalıdır. Ancaq qeyd etdiyimiz kimi, hər şey tam əksinə oldu. D.Lisaneviç törətdiyi bu qanlı cinayətdən sonra daha böyük rütbə və mənəsb sahibi oldu. Bu hadisə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında çarizmin riyakar, ikiüzlü xislətinin qanlı rəmzlərindən biri kimi əbədi iz buraxdı.

Azərbaycan ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsi – Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943) və İlyas Əfəndiyevin (1914-1996) bu hadisələrə ayrıca əsər həsr etmək ehtiyacı duymaları heç də təsadüfi deyildir. Söhbətin “İki od arasında” və “Hökmdar və qızı” əsərlərindən getdiyi yəqin ki, hər kəsə aydındır. Haqlı olaraq, XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı nümunələrindən hesab edilən hər iki əsərin başlıca əhəmiyyəti onların yüksək bədiiiliklə tarixi həqiqətləri özündə uğurla birləşdirməsindən qaynaqlanmasındadır. Etiraf etməliyik ki, ədəbiyyat salnaməmizdə sağlam milli şüurun formalaşmasına, tarixi yaddaşımızın olduğu kimi, təhrifsiz qorunub saxlanmasına xidmət edə biləcək bu cür dəyərli əsərlərin sayı o qədər də çox deyildir. Bu qəbildən olan əsərlər öz ictimai-siyasi dəyəri, maarifləndirici təsiri baxımından ciddi elmi-tarixi tədqiqatlar qədər əhəmiyyətlidir. Bir məqamı da unutmayaq ki, rəvan və oxunaqlı üslubda qələmə alınmış ədəbi əsərlər sırf elmi tədqiqatlarla müqayisədə daha böyük insan kütləsinə xitab etmək iqtidarında olur. Çünki yüksək ədəbi nümunələr həm də emosional təsirə malik olduğuna görə peşəsindən asılı olmayaraq, yazıb-oxumağı bacaran hər bir insan üçün maraq kəsb edir. Elmi əsərlərin auditoriyası isə adətən daha çox müvafiq sahəni tədqiq edən məhdud sayda mütəxəssislər qrupundan və ziyalı kütlələrindən kənara çıxmır. Ona görə də ədəbiyyatın təsir imkanlarından və yayılma miqyasından milli şüurumuzun formalaşdırılması, tarixi yad-

daşımızın sağlamlaşdırılması naminə mütləq istifadə edilməlidir. Ədiblərimiz, xüsusilə də gənc nəslin nümayəndələri olan yaradıcı qüvvələr bu mənada öz məsuliyyətlərini hiss etməli, əsərlərində tariximizin yaralarına, qanlı səhifələrinə xüsusi həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Tariximizin ən zəruri hadisələrinə və görkəmli şəxsiyyətlərinə dair qələmə alınan dəyərli əsərlər, öz növbəsində, ekranlaşdırılaraq həmişəlik insanların şüuruna və yaddaşına həkk edilməlidir. Ədəbiyyatın və kinonun malik olduğu böyük potensialdan tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq salınması, onlara ictimai maraq oyadılması üçün bəhrələnmək lazımdır.

Lakin tarixi mövzuda yazan ədib və ssenaristlərimiz həqiqət və obyektivlik prinsiplərini öz hiss-həyəcanlarından, təəssübkeşlik və nifrət duyğularından daha öndə tutmağı da bacarmalıdırlar. Tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında geniş kütlədə düzgün təsəvvürün formalaşması nöqtəyinəzərindən yüksək bədiiliklə yanaşı, obyektiv mövqe də olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Mövzuya bilavasitə aidiyyəti olan maraqlı bir faktı xatırlatmaqla məsələyə tutarlı nöqtə qoya biləcəyimizi düşünürəm. 2008-ci ildə Azərbaycanın Xalq yazıçısı Elçinin ssenari müəllifi olduğu "Hökmdarın taleyi" filmi ekranlara çıxdı. Filmin ssenarisi İlyas Əfəndiyevin yuxarıda adını çəkdiyimiz "Hökmdar və qızı" faciəsi əsasında qələmə alınmışdır. Həm rejissor işi, həm aktyor oyunu baxımından yüksək ekran həllinə malik filmin sonunda əksini tapan hadisələrin tarixi reallıqlarla, faktlarla səsleşməməsi müəyyən qədər təəssüf doğurur. Filmdə İbrahim xanın qatili D.Lisaneviçin guya rus imperatorunun əmri ilə cəzalandırıldığına və imperatorun baş verənlərdən dərin sarsıntı keçirdiyinə dair səhnənin canlandırılmasına baxmayaraq, reallıqda hadisələr artıq yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tamamilə əks istiqamətdə cərəyan etmişdir. Bizim ix-

tiyaramızda nə D.Lisaneviçin cəzalandırılmasına, nə də imperatorun qətlə bağlı öz səmimi təəssüfünü ifadə etdiyinə dair heç bir tutarlı dəlil-sübut, fakt yoxdur. Zənnimcə, belə filmlərin ssenarisi qələmə alınarkən tarixi həqiqətlər heç bir halda yazıçının şəxsi təxəyyülünə qurban verilməməli, onun xeyrinə təhrif olunmamalıdır. Çünki tarix ümumilikdə bütün xalqın sərvəti və mirasıdır. Gələcək nəsillər onu real ağrı-acısı, qüsurlu və şərəfli səhifələri ilə birlikdə təhvil almalı, dərk etməli və nəticə çıxarmalıdırlar. Əks halda, gələcək nəsillərin heç zaman düşməni və dostunu ayırd etməyə, xətalərini anlamağa imkan verəcək tarixi yaddaşı, milli şüuru formalaşa bilməyəcək. Qeyd etdiyim cəhət yalnız "Hökmdarın taleyi" filminə deyil, təəssüf ki, kinomuzun tarixi janrda çəkilmiş bir çox nümunələrinə də xasdır. Məncə ssenaristlərimiz bu həqiqəti bir an belə olsun, nəzərdən qaçırmamalıdırlar! Vəziyyətdən çıxış yolu kimi tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlərdə, çəkilmiş filmlərdə redaktordan başqa, ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət elmi məsləhətçilərin, yaxud rəyçilərin də olmasını tövsiyə edərdim.

İbrahim xanın hər kəsi kədərləndirən aqibətinin səbəbləri haqqında danışarkən biz çarizmin məkrli təbiəti və erməni xəyanəti ilə yanaşı, onun öz hakimiyyəti dövründə yol verdiyi ciddi xətalara da görməyi və təhlil etməyi bacarmalıyıq. İbrahim xan Rusiya ilə saziş imzalayanda yaxşı bilməli idi ki, çarizmin Qarabağdakı niyyətləri olduqca təhlükəlidir. Axı, buna qədər də çarizm Qarabağdakı erməni icmasının əli ilə bir neçə dəfə bölgəni öz təsiri altına almağa cəhd göstərmişdi. İbrahim xana ermənilərin xain xisləti və onların açıq şəkildə çarizmlə əməkdaşlığa can atması faktı hələ onun atası, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın vaxtından məlum idi. Çox güman ki, o, Qarabağdakı erməni feodallarının 1748-ci ildə Pənah xana qarşı qaldırdıqları qiyam

haqqında xəbərdar idi. O vaxt ermənilər Pənah xanın Şahbulaq qalasını inşa etməsindən və bununla da Dağlıq Qarabağda öz iqtidarını möhkəmləndirəcəyindən ehtiyatlanaraq, ona qarşı silah qaldırmışlar. Ermənilərin formalaşdırdıqları təxminən 2000-lik qüvvə Pənah xana qarşı açıq hərbi əməliyyata başlamışdı. Qarabağ xanı məsələni sülh yolu ilə həll etməyə cəhd göstərsə də, ermənilər danışıqlardan imtina edirlər. Çarəsiz qalan Pənah xan güc yoluna əl atır. Şahbulaq ətrafında baş verən amansız döyüşdə Pənah xanın qüvvələri erməniləri pərən-pərən salır. Üsyan rəhbərlərinin bəziləri öldürülür, sağ qalanlar isə Pənah xanın hakimiyyətinə boyun əyirlər. Şahbulaq ətrafında qazanılan qələbə Pənah xana nəinki yeni strateji əhəmiyyətə malik qala inşa etməyə, həmçinin Qarabağın dağlıq hissəsində cəmləşmiş xristian mülüklüklərini tamamilə özündən asılı vəziyyətə salmağa imkan verdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər Pənah xana kin bəsləməyə davam edir və ona arxadan zərbə endirmək üçün əlverişli fürsət gözləyirdilər. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır ki, o dövrdə hər hansı qonşu xanlıq Qarabağ xanına qarşı müharibəyə başlayan kimi mülüklüklər xəyanət yolunu tutaraq Pənah xana qarşı çıxır, onun düşmənlərinin müttəfiqinə çevrilirdilər.¹³

Yəqin, İbrahim xan ondan da xəbərsiz deyildi ki, 1722–1723-cü illərdə I Pyotrun Xəzərsahili bölgələrə həyata keçirdiyi yürüşün başlıca hədəflərindən biri də Qarabağın ələ keçirilməsi idi. Həmin vaxt Səfəvi dövlətinin dağılmasından istifadə edən ermənilər, həmçinin onların təsiri altında olan Alban katolikosu Yesai Həsən Cəlal Rusiyanın hərbi dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqlarında xristian dövlətinin yaradılması üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Onlar Rusiya hakimiyyəti ilə gizli danışıqlar aparır, məktublaşır və gələcək

¹³ Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ. Bakı, 2006, səh. 130.

hücumun detallarını müzakirə edib, razılaşdırırdılar. Bu gizli əlaqəni sübut edən tarixi sənədlərin bir çoxu günümüzdə qədər gəlib çatmış və işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçılar, o cümlədən də Azərbaycan tarixçiləri həmin sənədlərlə daha yaxından tanış olmaq imkanına malikdirlər.¹⁴

Yalnız Osmanlı qoşunlarının 1723-cü ildə Azərbaycana hücumu erməni-alban-rus planının qarşısını alır və Qarabağda xristian dövlətinin yaradılması təşəbbüsü puça çıxır. 1724-cü il iyunun 24-də Türkiyə və Rusiya arasında imzalanan İstanbul müqaviləsinə əsasən Rusiya Xəzərsahili vilayətlərə sahib olmaqla kifayətlənir, Səfəvilərin digər əraziləri üzərində nəzarət isə Osmanlı dövlətinə keçir. Buna baxmayaraq, Alban katolikosu Yesai və erməni feodalları Rusiya ilə gizli münasibətlərini qətiyyənlə kəsmirlər və tərəflər arasındakı yazışmalar bundan sonra da davam edir.¹⁵

Təbii ki, Alban kilsəsinin çarizmlə siyasi münasibətləri və onların acı nəticələri tamamilə başqa bir tədqiqatın mövzudur. Ancaq Alban kilsəsinin və Azərbaycan xanlarının oxşar aqibətə düşər olduqlarını, yəni, mövzular arasında müəyyən simvolik əlaqənin mövcudluğunu nəzərə alıb, bir məsələni xatırlatmağı lazım bilirəm. Nə qədər təəccüblü görünsə də, Alban kilsəsinin rəhbərliyi də Azərbaycan xanları kimi çarizmdən mədət umur, azadlıq və himayə gözləyirdilər. Alban ruhanilərinin xristianlığa etiqad etdiyini nəzərə alsaq, onların çar Rusiyasına ümid yeri kimi baxması tam təbii və gözlənilən idi. Ancaq Cənubi Qafqazı, o cümlədən Qarabağı ələ keçirən çarizm 1836-cı ildə Alban katolikosluğunu ləğv

¹⁴ Вах: Армяно-российские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов) Т. II, ч. II. Под ред.: А.Иоаннисяна. Ереван, 1967.

¹⁵ Вах: Т.И.Тер-Григорян. Есаи, католикос Албанский // Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской. Перевод с древнеармянского Т.И.Тер-Григоряна. Редактор: З.М.Бунятов. Баку, 1989.

edərək, onu erməni Qriqorian kilsəsinin tabeliyinə verdi. Çarizmin gəlişində öz gələcəyinin təminatına ümid edən albanlar elə onun özü tərəfindən məhvə məhkum edildilər.¹⁶ Çarizmin hansı səbəbdən rusların din qardaşı olan albanlarla belə qəddar rəftar etməsinin səbəbləri haqqında çox danışmaq olar, ancaq onun ermənilərə üstünlük verməsinin, Qriqorian kilsəsinin mövqelərini gücləndirməsinin iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, çarizm istər İranda, istərsə də Osmanlı dövlətində güclü erməni icmasının mövcudluğundan xəbərdar idi. Yaxın Şərqdə söz sahibi olmaq uğrunda fəal mübarizə aparan çarizm üçün həmin icmalar gələcəkdə “beşinci kolon”, həmçinin etibarlı casus və təxribat şəbəkəsi rolunu oynaya bilərdi. Bunun üçün də çarizmin müsəlman ölkələrində yaşayan ermənilərin nəzərində Qriqorian kilsəsinin, bütünlükdə erməniliyin himayədarı obrazı qismində çıxış etməsi, buna inanmaları Rusiya üçün olduqca vacib idi. İkincisi isə vahid və güclü erməni-xristian amili hesabına çarizm müsəlmanların yaşadığı, Türkiyənin və İranın qonşuluğunda yerləşən ərazidə özü üçün etibarlı dayaq təmin etmiş olurdu. Türkmənçay sazişindən sonra Qarabağda, Naxçıvanda və İrəvanda yerləşdirilən ermənilər Rusiya üçün müsəlman ölkələrini bir-birindən ayıran xristian bufer, təcrid xətti rolunu oynamağa başlamışdılar. İstisna deyil ki, Alban kilsəsini ləğv etməklə və Alban irsini unudurmaqla Rusiya gələcəkdə erməni iddiaları üçün müəyyən “tarixi zəmin” hazırlamaqda da maraqlı idi. Bu zəmin gələcəkdə ona “məzlum erməniləri” müsəlmanlardan müdafiə etmək bəhanəsi ilə bölgəyə istənilən zaman müdaxilə etmək imkanı yaradacaqdı. Zənnimcə, Alban kilsəsinin aqibəti də bu mənada olduqca ibrətamiz və düşündürücüdür!

¹⁶ Ф.Мамедова. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, стр. 564-565.

İbrahim xanın xətalərindən danışarkən onun Qarabağ taxtına yiyələndikdən sonra bölgədəki erməni icmasının və çarizmin məxfi fəaliyyətini gözdən qaçırmasını da mütləq şəkildə vurğulamaq lazımdır. Bizə qədər həmin münasibətlərə dair gəlib çıxmış yazışmalar və sənədlər çarizmlə ermənilərin Qarabağda nə qədər fəal bir şəkildə əməkdaşlıq etdiyini başa düşməyə imkan verir.¹⁷ İbrahim xan hansı zamanda və şəraitdə, həmçinin kimlərin əhatəsində yaşadığını başa düşməli, lazımi nəticələr çıxarıb qabaqlayıcı tədbirlər görməli idi. O, bunu etməyə, sadəcə, borclu idi. İçində olduğu siyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilməməsi son nəticədə onun və bütün xanlığın gələcəyini məhv etdi. İbrahim xanın faciəli taleyinin nümunəsində biz tariximizin xətalarını, onların bu və ya başqa formada yenidən təkrarlanmaması üçün soyuq başla təhlil etməyi, onlardan açıq şəkildə danışmağı bacarmalıyıq. Gizlədilən və ya təhrif olunan tarix yeni xətlər deməkdir! Tarixin təkrarlanmaması üçün ondan düzgün ibrət dərsi almaq lazımdır.

Yuxarıda sadalananları diqqətlə təhlil etdikdə aydın olur ki, xanlıqlar dövrünün fəsadları özünü Azərbaycanın sonrakı siyasi taleyində güclü şəkildə hiss etdirməklə kifayətlənmir, bu gün də müəyyən əks-səda yaratmaqda davam edir. O dövrdəki kimi, indi də siyasi təfəkkürü öz şəxsi maraqlarının və iddialarının təmin edilməsinin yolları haqqında düşünmək qabiliyyətindən uzağa getməyən insanların "xidmətlərindən" qurduqları planların icrası üçün bəhrələnmək niyyətini güdən qüvvələr də mövcuddur. Azərbaycanın dövlətçiliyini və müstəqilliyini belə qüvvələrdən, onların təxribatlarından qorumaq üçün bütün zəruri tədbirləri görməklə yanaşı, ümumi sözlərə deyil, konkret tarixi faktlara əsasla-

¹⁷ Вах: Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. (Сборник документов). Том IV. Ереван, 1990.

nan təsirli maarifləndirmə işi də təşkil olunmalıdır. Xanlıqlar dövrü belə faktların və ibrətamiz nümunələrin kifayət qədər olduğu tarixi mərhələdir. Həmin tarixi dövr həm də buna görə diqqətlə və obyektiv şəkildə dərinlən öyrənilməlidir. Əgər biz real nəticə əldə etmək, ciddi analitik-siyasi tərək-kürə malik cəmiyyət yaratmağı qarşıma məqsəd qoymu-şuqsa, istər xanlıqlar dövrünün, istərsə də tariximizin bütün digər mərhələlərinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi zamanı pafos, kimisə məqsədli şəkildə ləkələmək, yaxud əsassız şəkildə şişirtmək kimi mənasız yanaşma üslublarından bir-dəfəlik əl çəkməliyik. Xalq öz tarixini olduğu kimi, bəzək-düzəksiz, həm də kiminsə şəxsi tərəyyülünün məhsulu olan müləhizələr əsasında yox, sanballı ilkin mənbələr, sənədlər və hərtərəfli təhlilə söykənən elmi əsərlər vasitəsilə öyrən-məlidir.

Tarixin mahiyyəti və onun yazılması üsulları haqqında düşünərkən insanların bir qismi yanlış olaraq belə hesab edir ki, bu elm sahəsi təbiət, yaxud texniki fənlər kimi də-qıqlıkdən məhrumdur, kobud desək, söz və düşüncə yığı-nıdır. Bir qədər uzağa gedib, tarixə dair əsərlərdə istənilən hər bir fikrin yazıla biləcəyini və bunun hər hansı məsuli-yət yaratmadığını deyənlərə də rast gəlmək mümkündür. Çox təəssüf ki, ölkəmizdə belələrinə nəinki sırası oxucular arasında, həm də elmi ictimaiyyətin nümayəndələri sırasın-da da təsadüf olunur. Tarix elminə belə yanaşma kökündən səhvdir. Doğrudur, tarix, riyaziyyat, fizika, yaxud kimya kimi konkret düstur və formullar əsasında yazılmır, ancaq tarixi əsərlərin də hazırlanmasında riayət olunması mütləq he-sab edilən meyarlar mövcuddur – səhih və ciddi ilkin mənbələr, arxiv sənədləri, dəqiq dəlillər, hadisələrin hərtərəfli, dərin təhlili, qərəzsiz qiymətləndirmə və obyektiv mövqe. Sadalanan tələblərə uyğun gəlməyən tarixi tədqiqatların

ciddi mənbə adı altında elmi dövriyyəyə buraxılması əslə yolverilməzdir. Demokratik cəmiyyətin qanunları hər kəsə sərbəst şəkildə öz fikirlərini səsləndirmək, qələmə almaq, yaxud nəşr etmək imkanı yaradır, bu, həqiqət və normadır! Ancaq elmin də öz qanunları, meyarları və inkişaf xüsusiyyətləri var, bu da inkarı olmayan reallıqdır! Ona görə də demokratiyanı, sərbəstlik və azadlığı bayraq edib elmi dövriyyəni məzmunsuz və aşağı keyfiyyətli nəşrlərlə doldurmaq yolverilməzdir. Publisistik əsərlərlə, jurnalistlik fəaliyyəti ilə elmi tədqiqatlar arasında aydın şəkildə müşahidə edilə bilən ayırıcı sərhəd olmalıdır. Elmin ciddiliyi, onun inkişafı, ilk növbədə, meyarlardan və sərhədlərdən başlanır.

Müstəqillik dövründə ictimai elmlərə, o cümlədən tarixşünaslığa dair elmi dövriyyəyə təqdim edilmiş nəşrlərin bir qismi əfsuslar olsun ki, müasir dünya elminin müəyyənləşdirdiyi minimum meyar və göstəricilərə, təhlil və qiymətləndirmə tələblərinə cavab vermək iqtidarında deyildir. Özümüzü aldadıb, yaxud təsəlli tapıb, belə düşünməyə ki, fəlsəfə, ədəbiyyat, yaxud mədəniyyətşünaslıq sahəsindəki vəziyyət keyfiyyətcə daha yaxşıdır. Xətalər, çatışmazlıqlar sürətlə islah edilməli, peşəkarlıq artırılmalı, güc sözə yox, mənbələrə, məntiqi dəlillərə, obyektiv təhlilə verilməlidir. Əks halda, biz Azərbaycan xalqının dövlətçilik, ədəbiyyat, mədəniyyət tarixini yox, ayrı-ayrı şəxslərin düşüncələri və təəssübkeşliyi, yaxud nifrət hissi əsasında yaradılmış, lazımsız ideoloji konsepsiyalar yazmış olarıq. Düzgün milli kimlik anlayışı formalaşdırmağa çalışdığımız bir dövrdə bu cür hallara qətiyyət imkan vermək olmaz.

Tarixçilərimiz, filosoflarımız, ədəbiyyatşünaslarımız, mədəniyyətşünaslarımız onu da unutmamalıdırlar ki, keçmişin irsindən qorxmağa, yaxud ehtiyatlanmağa lüzum yoxdur. Onu olduğu kimi qəbul edib öyrənmək, müsbət tərəflərini

və qüsurlarını obyektiv şəkildə göstərmək və ədalətli qiymətləndirmə əsasında ictimaiyyətə ötürmək lazımdır. Tarixi mirasla işləyərkən, əslində, tamam başqa bir məsələdən – hansısa siyasi-ideoloji səbəblərdən, yaxud təəssübkeşlik ucbatından ört-basdır etməyə çalışdığımız və ya mahiyyətini təhrif edərək çatdırdığımız faktların sonradan aşkara çıxarıldığı zaman xalqda, cəmiyyətdə yaradacağı məyusluqdan, ruh düşkünlüyündən və psixoloji sarsıntıdan ehtiyatlanmaq lazımdır! Azərbaycan xalqı bunu öz tarixində bir neçə dəfə yaşayıb və baş verənlər onda haqlı olaraq öz keçmişinə, tarixinə münasibətdə müəyyən şübhələr, tərəddüdlər və qorxular formalaşdırıb. Biz 70 illik sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqının etnik, yaxud dövlətçilik tarixi ilə bağlı işıq üzü görmüş əsərlərin məsuliyyətini dövrün sərt siyasi-ideoloji mühitinə üzərinə atıb bildirə bilərik ki, o vaxt siyasi keçmişimizi biz yox, yadellilər, əcnəbilər yazıblar. Hər kəs yaxşı anlayır ki, dövlət müstəqilliyinin bərpa edildiyi tarixdən indiyədək ötən dövr üçün həmin arqumentin heç bir kəsəri yoxdur. Ötən illər ərzində yazdıqlarımızın, ərsəyə gətirdiklərimizin məsuliyyəti tamamilə bizim öz öhdəmizdədir. Bunu unutmamalı və fəaliyyətimizi qeyd edilən qayələr əsasında qurmalıyıq!

Xanlıqlar dövrünə qayıdaq və diqqətimizi həmin tarixi mərhələnin obyektiv qiymətləndirilməsinə əngəl yaradan əsas problemləri müəyyən etməyə çalışaq. Fikrimizcə, burada başlıca problem, tariximizin digər mərhələləri üçün də eyni dərəcədə səciyyəvi olan ilkin mənbələrlə bağlıdır. Doğrudur, istər sovet hakimiyyəti illərində, istərsə də müstəqillik illərində xanlıqlar dövrünə, daha dəqiq desək, ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə aid olan bir sıra qiymətli mənbələr tədqiq edilmiş və işıq üzü görmüşdür. Bu mənada Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” (Bakı, 1959), Mirzə Adıgözəl bə-

yin "Qarabağnamə" (Bakı, 1950), Qarabağ xanlığının tarixinə dair digər kiçikhəcmli qaynaqların toplandığı 3 cildlik "Qarabağnamələr" (Bakı, 2006), İsgəndər bəy Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" (Bakı, 1959), Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının tarixindən" (Bakı, 1958), Hacı Seyid Əbdülhəmidin "Şəki xanları və onların nəsiləri" (Bakı, 1993) kimi ilkin mənbələrin nəşrini qeyd etməmək olmaz. Müəllif tədqiqatlarına gəlincə isə müstəqillik dövründə ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə həsr edilmiş çoxsaylı monoqrafiyaları göstərə bilərik.¹⁸ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti illərində də xanlıqlar dövrünə dair kifayət qədər monoqrafiya və məqalələr nəşr olunmuşdur.¹⁹

¹⁸ Bax: N.Axundov. Qarabağ salnamələri, Bakı, 1989; Z.Hacıyeva. Qarabağ xanlığı: Sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, 2007; T.Mustafazadə. Qarabağ xanlığı, Bakı, 2009; Ф.Араев. Карабагское ханство. Баку, 2007; M.Əliyev, F.Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 2007; M.Quliyev. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan, 2013; U.Həsənov, F.Əliyev. İrəvan xanlığı. Bakı, 2007; N.Bayramova. Şamaxı xanlığı. Bakı, 2009; M.İsmayıl, M.Bağirova. Şəki xanlığı. Bakı, 1997; H.Mustafayeva. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995; M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, 1997; Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Azərbaycan dilinə tərcümə edən və çapa hazırlayan T.Qorxmaz. Bakı, 2011; T.Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002; Э.Бабаев. Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003; М.Искандерова. Бакинское ханство. Баку, 1999; Ə.Çingizoğlu, V.Məmmədli. Urmiya xanlığı. Bakı, 2013 və s.

¹⁹ Д.Мустафаев. Северные ханства Азербайджана и Россия в конце XVIII и первой четверти XIX вв. Баку, 1984; Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII века. Баку, 1958; Он же. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965; H.Dəlili. Azərbaycanın Cənub xanlıqları (XVIII əsrin II yarısında). Bakı, 1979; Ş.P.Həmidova. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri. Bakı, 1985 və s.

Güman edirəm ki, sovet dövründə mövzuya dair yazılmış ədəbiyyatdan istifadə edərkən bir qədər diqqətli olmağın zəruriliyini xatırlatmağa lüzum yoxdur. Məlum səbəblərdən həmin dövrün Azərbaycan tarixinə dair qələmə alınmış əksər araşdırmaları kimi, adlarını çəkdiyim tədqiqatlar da heç şübhəsiz ki, kommunist dövrünün senzura tələblərinə müvafiq “zəruri ideoloji-siyasi emaldan” keçirilib. Bununla belə, həmin dövrdə yazılmış az sayda tədqiqat işləri də var ki, onlar bütün ideoloji təsirlərə baxmayaraq öz obyektivliyini, tarixi dəyərini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Barmaqla sayılacaq qədər məhdud sayda olan bu qəbildən tədqiqatlardan V.N.Leviatovun “XVIII əsr Azərbaycan tarixinə dair очерklər” (Bakı, 1948)²⁰, H.Dəlilinin “Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə” (Bakı, 1976)²¹ monoqrafiyalarını, həmçinin E.Şükürzadənin “XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının dövlət quruluşu” adlı dissertasiyasını yada salmaq gərəkdir.²²

Görünən odur ki, xanlıqlar dövrünə dair ərsəyə gətirilmiş tədqiqat işlərinin böyük əksəriyyəti xanlıqların ya siyasi tarixinə, dövlət quruluşuna, onların bir-birilə, yaxud da Osmanlı dövləti və işğala qədər Rusiya imperiyası ilə münasibətlərinə həsr edilmişdir. Xanlıqlar dövrünə aid diplomatik yazışma və sənədlərin tədqiqi və tərcüməsi sahəsində müəyyən fəaliyyət olsa da, bu istiqamətdə işin hələ də arzuolunan miqyası çatmadığı etiraf edilməlidir. Düzdür, son illərdə

²⁰ В.Н.Левиатов. Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

²¹ H.Dəlili “Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə”. Bakı, 1976.

²² Э.Б.Шукюрзаде. Государственное устройство Карабахского ханства в XVIII веке. Москва, Издательство АН СССР, 1947.

tarixçilərimiz Osmanlı dövləti ilə xanlıqlarımız arasındakı siyasi münasibətlərə dair ərsəyə gətirdikləri araşdırmalarda Türkiyə arxivlərində saxlanan sənədləri müəyyən dərəcədə tədqiqatlara cəlb etməyə nail olublar. Ancaq bu, tam mənzərəni anlamaq, prosesi bütünlükdə təhlil edib qiymətləndirmək üçün kifayət deyildir. Yaxşı olardı ki, tarixçilərimiz və mənbəşünaslarımız öz söylərini birləşdirərək, Türkiyə arxivlərində saxlanılan, yaxud ayrı-ayrı vaxtlarda toplu şəklində işıq üzü görmüş və Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlərin mahiyyətini ətraflı şəkildə başa düşməyə imkan verəcək siyasi sənədlərin Azərbaycan dilinə çevrilərək tədqiq edilməsini həyata keçirsinlər. Məsələn, bu işə 1992-1993-cü illərdə Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Arxivləri Baş İdarəsi tərəfindən 2 cildə nəşr edilmiş "Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Türk xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv sənədləri"²³ adlı xanlıqlar dövrünün tədqiqi üçün olduqca böyük dəyərə malik topludan başlanılması tam yerinə düşərdi. Sözügedən topluda cəmləşmiş sənədlər mahiyyətə Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin Səfəvilər dövründən Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər olan mərhələlərinin hamısını əhatə etsə də, orada xanlıqlar dövrünə dair yazışma və məlumatlar da əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Ümid etmək istərdim ki, bu dəyərli toplu da nə vaxtsa ana dilimizdə, zəruri şərtlərlə birləşə Azərbaycan oxucusunun ixtiyarına veriləcəkdir.

Xanlıqlar dövrünün obyektiv tarixi qiymətləndirilməsinə mane olan başlıca məsələlərdən biri də milli tarixşünaslığı-

²³ Osmanlı devleti ile Azerbeycan türk hanlıkları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri (1575-1918). I c., Ankara, 1992 ve Osmanlı devleti ile Azerbeycan türk hanlıkları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri (1575-1918). II c., Ankara, 1993.

mızda Qacarlar dövləti ilə olan münasibətlərin mahiyyətinə məntiqli, əsaslandırılmış bir baxışın indiyədək ortaya qoyulmamasıdır. Uzun illər sovet ideologiyasının diktəsi altında Qacarlar da Nadir şah Əfşar kimi xalqımıza yadlaşdırılmış, işğalçı və düşmən qismində təqdim edilmişdir. Belə bir rəy formalaşdırılmışdır ki, sanki Şimali Azərbaycan xanları tamamilə ayrı bir xalqın, ölkənin nümayəndələri olmuş, Qacarlar isə onları işğal etmək məqsədilə Cənubi Qafqaza hücum etmişlər. Öz məqsədlərinə çatmaq naminə onlar iki dəfə Rusiya ilə müharibəyə başlamış (1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər), ancaq hər dəfə də məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilməli olmuşlar. Xanların Qacarlar əleyhinə Rusiya, yaxud bir-biri ilə əməkdaşlığına isə yadelli işğalına qarşı mübarizə donu geyindirilmişdir. Çarizmin Azərbaycan xanlıqlarını zor gücünə ilhaq etməsi isə əksinə, Azərbaycanın Rusiyaya könüllü şəkildə birləşməsi kimi qələmə verilmişdir. Həmin dövrdə mövzuya dair yazılmış bir neçə kitab və məqalənin adına nəzər salmaq kifayətdir ki, deyilənlərin həqiqət olduğu aydınlaşsın.²⁴

Uzun müddətdən bəri şüurlarda hakim kəsilən bu yanaşmanın indiyə qədər tamamilə sıradan çıxmadığının bir səbəbi Qacar şahları ilə Azərbaycan xanlarının siyasi münasibətlərini müəyyən qədər başa düşməyə imkan verən sənədlərin, yazışmaların bu günədək tarixşünaslığımıza məlum olmamasıdırsa, digər bir səbəbi də Qacarların tariximizdəki yerinə və roluna aydınlıq gətirəcək fundamental tədqiqat-

²⁴ Ə.Şükürzadə. Qacar işğalçılarına qarşı mübarizə tariximizdən. Bakı, 1943; Ф.М.Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, 1979; Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Ə.N.Quliyev və V.D.Maçalovun redaktəsi ilə. Bakı, 1956 və s.

ların qıtlığıdır. Bəli, ümumən götürdükdə obyektiv olaraq qeyd etməliyik ki, tarixşünaslığımızda Qacarlara maraq həm sovet dövrü, həm də müstəqilliyin ilk illəri ilə müqayisədə ciddi şəkildə artmışdır. Qacarlar dövrünə və bu sülalənin görkəmli nümayəndələrinə dair son illərdə işıq üzü görən tədqiqatlar bunun ən bariz nümunəsidir.²⁵ Artan maraq təbii və sevindiricidir, ancaq Qacarların tariximizdəki yerinin obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün bəs deyildir. Bunun üçün ictimaiyyətə Qacarların Azərbaycanın dövlətçilik və mədəniyyət tarixindəki yerinə, bu sülalənin yetişdirdiyi görkəmli siyasətçilərin, hərbiçilərin, diplomatların, incəsənət xadimlərinin həyatına dair daim yeni materiallar təqdim etmək, təbliğat işini keyfiyyətlə və ardıcıl şəkildə qurmaq lazımdır.

Aydındır ki, bir məqalə daxilində Qacarlarla bağlı bütün məsələləri əhatə etmək mümkün deyildir. Ancaq mövzumuzla birbaşa bağlılığı olduğu üçün mən Qacarların Səfəvilər və Əfşarlar dövründə Azərbaycanın siyasi həyatında oynadığı rol, həmçinin Qacarlar dövlətinin banisi Ağ Məhəmməd şahın şəxsiyyəti haqqında müəyyən qədər söz açmağı vacib hesab edirəm. Ondan başlayaq ki, Qacarlar monqol yürüşləri dövründə, həmçinin Elxanilər imperiyasının hakimiyyəti illərində Mərkəzi Asiyadan Azərbaycan ərazisinə köç etmiş çoxsaylı türk mənşəli tayfalardan biridir. Qacarlar Əfşar, Budat, Kumanı, Bayat və digər türk mənşəli tayfalarla birlikdə Azərbaycanın türkləşməsi prosesində böyük rol oynamış, XVI əsrin əvvəllərində isə ilk mərkəzləmiş Azərbaycan dövləti hesab edilən Səfəvilər imperiyasının qu-

²⁵ T.Həsənzadə. XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri (M.Bamdadın "Tarixi-ricali-İran" əsəri əsasında). Bakı, 2014; Ч.Каджар. Каджары. Баку, 2001; Э.Исмаилов. Персидские принцы из дома Каджаров в Российской империи. Москва, 2009.

rulmasında yaxından iştirak etmişlər.²⁶ Onların Azərbaycanın və İranın hərbi-siyasi həyatında fəal iştirakına dair ilk məlumatlar isə Səfəvilər dövründən də əvvələ, daha dəqiq desək, Ağqoyunlular zamanına təsadüf edir. Səfəvilərin apardıqları bütün müharibələrin fəal iştirakçısı olan bu tayfanın nümayəndələri hakim sülalənin ən etibarlı dayaqlarından biri kimi özlərini təsdiq edə bilmişdilər. Səfəvi ordusunun ən cəsur sərkərdələrindən biri, Şah İsmayılın sadıq silahdaşı Qara Piri bəy Qacar, I Təhmasib (1524-1576) tərəfindən böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Qəndəhar vilayətinə vali təyin edilən Budaq xan Qacar, I Şah Abbasın (1587-1629) sarayında yüksək dövlət vəzifələri tutmuş, Osmanlı dövləti ilə mürəkkəb diplomatik danışıqlara uğurla rəhbərlik etmiş Şahqulu xan Qacar bu etimada layiq sülalənin yalnız bir neçə məşhur nümunəsidir.²⁷ Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, Səfəvilər dövləti yarandıqdan və imperiya ərazisinin inzi-bati bölgüsü aparıldıqdan sonra Şah İsmayıl Qarabağ bölgəsinin idarəçiliyini də Qacarlar nəslindən olan Rüstəm bəyə tapşırırmışdı. Rüstəm bəy isə yuxarıda adını çəkdiyimiz Qara Piri bəy Qacarın oğlu idi.²⁸ Şah İsmayılın varisi I Təhmasib isə Qacarlar tayfasına mənsub Şahverdi xan Qacarı Qarabağ hakimi təyin etməklə yanaşı, bu bölgənin Qacarlar nəslinin idarəçiliyinə verilməsinə dair fərman da imzalamışdı.²⁹ Hə-

²⁶ V. Piriyeu. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003, səh. 262-268.

²⁷ T.Həsənzadə. XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri (M.Bamdadın "Tarixi-Ricali-İran" əsəri əsasında). Bakı, 2014, səh. 79-80.

²⁸ N.Musalı. I Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti ("Tarixi-aləmarayi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, səh. 357.

²⁹ О.А.Эфендиев. Карабах в составе государств Каракоюнлу, Аккоюнлу и Сефевидов // Карабах. Очерк истории и культуры. Баку, 2004, стр. 64.

min dövrdən Səfəvilər dövlətinin süqutunadək Qarabağ və Gəncə torpaqları Qacarların nəzarətində olmuşdur.

Nadir şahın taxta çıxmasından sonra isə Qacarların ölkənin hərbi və siyasi həyatındakı nüfuzuna ciddi zərbə endirilir. Baş verənlərin əsas səbəbi isə Nadirin özündən çox Qacar sülaləsinin nümayəndələrindən qaynaqlanmışdı. Belə ki, 1736-cı ildə Nadirin taxta çıxdığı məşhur Muğan qurultayında Qarabağın və Gəncənin bəylərbəyi, Qacarlar nəslinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən hesab edilən Uğurlu xan Ziyadoğlu Qacar Əfşarların hakimiyyətə gəlməsinə qarşı çıxdı. O, Səfəvilərin hüquqlarını müdafiə edərək, Nadirin taxta yiyələnməsinə etirazını bildirdi. Təbii ki, Nadir şah Qacarların ona qarşı etdikləri bu etirazı unutmaq, yaxud bağışlamaq niyyətində deyildi. Odur ki, qurultay başa çatdı kimi Qacarların, xüsusilə də şəxsən Uğurlu xanın cəzalandırılmasına əmr verildi. Nəticədə şahın göstərişi ilə Qarabağ vilayəti və Zəngəzurun bəzi əraziləri Uğurlu xanın tabeliyindən çıxarılaraq, birbaşa Nadirin qardaşı İbrahimə tabe edildi. Dağlıq Qarabağ ərazisindəki xristian müləkiləri də Uğurlu xandan alınaraq İbrahimə verildi. Vaxtilə Qacarların təsir dairəsində olan Qazax və Şəmşəddil də onların nəzarətindən çıxarılaraq, Kartli hakimi Teymurazın tabeliyinə keçirildi.³⁰ Qacarlardan qisas almaq üçün ən xırda imkanı belə əldən verməyən Nadir şah inzibati addımlarla kifayətlənmədi.

Növbəti addımlar Qacarların sosial bazasının zəiflədilməsinə hesablanmışdı. Gəncə və Qarabağ ərazisində yaşayan Qacar tayfasına mənsub çox sayda ailə Nadirin əmrinə əsasən uzaq Xorasana köçürülür və nəticədə Qacarların bir

³⁰ И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, 1949, стр. 124.

zamanlar hakim olduqları ərazidəki real təsir imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır.³¹

1747-ci ildə Nadirin qətindən sonra Azərbaycanda və İranda yaranan siyasi hərc-mərclik şəraitində hakimiyyət uğrunda müxtəlif qüvvələr arasında qızğın mübarizə başlayır. Həmin mübarizənin ən iddialı iştirakçılarından biri də Qacarlar nəslə, daha doğrusu, gələcək hökmdar Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhəsən xan Qacar (1715-1759) idi. Ağa Məhəmmədin anası Ceyran xanım da həyat yoldaşı kimi Qacarlar nəslinə mənsub olmuşdur.³² Qacar hökmdarının həyat yolunu tədqiq edən tarixçilərin əksəriyyəti Ceyran xanımın Ağa Məhəmməd şahın yüksək intellektli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında müstəsna rola malik olduğunu vurğulamağı lazım bilirlər. Onlar bir fikirdə yekdildirlər ki, əgər Ceyran xanım olmasaydı, Ağa Məhəmməd şahın bir şəxsiyyət və hökmdar kimi yetişməsi çətin olardı. Ceyran xanım xüsusilə gələcək hökmdarın intellektual inkişafına böyük əhəmiyyət vermiş, onda elmə və mədəniyyətə ciddi həvəs, bağlılıq aşılamağa müvəffəq olmuşdu. Ağa Məhəmməddə uşaqlıq illərindən ədəbiyyata və sənətə münasibətdə yaranmış böyük maraq onu ömrünün sonlarına qədər tərk etməyib. Həm Azərbaycanın, həm də İranın dövlətçilik və mədəniyyət tarixində mühüm rol oynamış Qacarlar nəslinə mənsub olan Ağa Məhəmməd şah 1742-ci il oktyabrın 26-da Cənubi Azərbaycanın Astrabad bölgəsində dünyaya gəlib. Artıq qeyd olunduğu kimi, Ağa Məhəmmədin uşaqlıq illəri atasının hakimiyyət uğrunda qızğın mübarizəyə girişdiyi bir dövrə təsadüf etmişdi.

³¹ Мирза Адыегал – бек. Карабах-наме. Баку, 1950, стр. 47-48.

³² F.Sümer. Ağa Muhammed şah. TDV İslam Ansiklopedisi. I c., s. 455, İstanbul, 1988, Ч.Каджар. Вывыдающиеся сыны древнего и средневекового Азербайджана. Баку, 1995, стр. 340.

İranın və Azərbaycanın mütləq hakiminə çevrilmək uğrunda mübarizədə Qacarların əsas və ən təhlükəli rəqibi Kərim xan Zənd (1750-1779) idi. Zəndlə mübarizədə Məhəmmədhəsən xan ilk vaxtlarda bir sıra uğurlar qazanmağı bacarmışdı. Xüsusilə Məhəmmədhəsən xanın Astrabadı mühasirəyə alan zaman Kərim xanın sərkərdələri üzərində qazandığı qələbə ona böyük şöhrət gətirmişdi. Türkiyəli tarixçi F.Sümər qeyd edir ki, bu uğurdan sonra Məhəmmədhəsən hətta Əcəm İraqını və Azərbaycan vilayətini (söhbət Cənubi Azərbaycandan gedir – R.M.) öz hökmünə tabe edə bilmişdi. Həmin vaxt təxminən 15 yaşı olan Ağa Məhəmməd atası tərəfindən Azərbaycanın valisi təyin olunur.³³ Lakin Məhəmmədhəsən xanın uğurları o qədər də uzun sürmür və 1759-cu ildə o, Kərim xan Zəndin təcrübəli sərkərdələrindən olan Şeyxəli xanla döyüşdə öldürülür. Nəticədə Qacarlar hakimiyyət iddialarını bir müddət təxirə salmaq məcburiyyətində qalırlar. Həmin ərəfədə Ağa Məhəmməd şahın taleyində baş verən faciəvi bir hadisə onun bütün sonrakı həyatında dərin iz buraxır. Belə ki, Ağa Məhəmməd şah döyüşlərin birində əsir düşür və axtalanır. Onun kim tərəfindən axtalandığına dair tarixçilər arasında indiyədək yekdil bir fikir yoxdur. Tarixçilərin bir qismi Ağa Məhəmmədin Mazandaran Məhəmməd xan Svadkhu tərəfindən, digərləri isə Kərim xan Zəndin adamlarının əli ilə axtalandığını yazırlar.³⁴ Aldığı psixoloji zərbə və yaşadığı sarsıntı şahın zahiri görünüşünə mənfi təsir göstərdiyi kimi (axtalandıqdan sonra Ağa Məhəmmədin bədənində fizioloji proseslə-

³³ F.Sümer. Ağa Muhammed şah, s. 455.

³⁴ İranda şah sülaləsinin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümünə qədər həyatında baş vermiş əsas hadisələrin qısa xülasəsi ilə tərcümeyi-halı. Tərcümə və dəqiqləşdirmələr: Mahal Qacar. Bakı, 2011, səh. 6-7.

rin pozulması nəticəsində o, yaşıdan xeyli qoca və qorxunc görünməyə başlamışdı), onun insanlarla davranışını da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Ağa Məhəmməd şah öz rəftarında olduqca qəddar, kinli və tərs bir hökmdar kimi ad çıxarmış, bu isə həm saray əyanları, həm də öz hərbciləri arasında dəhşətli xofun yaranmasına səbəb olmuşdur. Yüksək intellektə, dərin savada malik Ağa Məhəmməd şah kimi şəxsiyyətin zamanla dözülməz bir insana, Şərqi tarixinin ən qəddar müstəbidlərindən birinə çevrilməsini tədqiqatçılar məhz onun cavanlıqda yaşadığı həmin psixoloji sarsıntı ilə izah edirlər. Məsələn, türkiyəli tarixçi F.Sümər yazır ki, düşmənlərinə qulaq və burun kəsilməsi kimi amansız cəzaların verilməsini əmr edən Ağa Məhəmməd şahın qəddarlığı onun axtalanmasından sonra bütün ətraf aləmə münasibətdə bəslədiyi qisasçılıq hissinin psixoloji təzahürü kimi qəbul olunmalıdır: *“Ağa Məhəmməd xan ehtiyatkar və tədbirli hökmdar idi. Bər-bəzəyi, mərasimi sevməzdi, əsgərliyə, ticarətə əhəmiyyət verirdi; fəqət çox zalım idi. Buna səbəb, bəlkə ruhunda daşıdığı acı idi. Ağa Məhəmməd xan gəncliyində xədim edilmiş, kişiliyini qeyb etmişdi. Üzündə tük bitməzdi və bundan dolayı daim içində bir acı duyardı”*.³⁵

Ağa Məhəmməd şah 1792-ci ildə Şiraz şəhərini aldığı zaman atasının qatili olan Kərim xan Zəndin buradakı nəşinin məzardan çıxarılaraq Tehran şəhərinə aparılmasına və vaxtilə onun tikdirdiyi sarayda, şahın ayaqyolunun girişində basdırılmasına əmr vermişdi.³⁶ Bununla qəzəbi soyumayan

³⁵ Ə. Ağaoğlu. İran və İnkilabı. Elmi redaktoru, ön sözün və şərhlərin müəllifi V. Sultanlı. Bakı, 2009, səh. 40.

³⁶ Тазкере Ахмада Горджи Ахтара «Анджоман-ара» (Вторая половина XVIII – начало XIX века). Публикация факсимиле текста и исследование Л.Г.Ахмедзяновой. Ответственный редактор: Н.А.Кузнецова. Москва, 1986, стр. 11.

Qacar hökmdarı Kərim xan Zəndin Şirazdakı dəbdəbəli sər-dabasını da yerlə-yeksan etdirmişdir. Həmçinin Şirazda inşa edilmiş keşikçi qüllələri də onun əmri ilə sökülmüşdür.³⁷

Ağa Məhəmmədin amansızlığı onu Kərim xan Zəndin ölümündən sonra başlayan hakimiyyət mübarizəsinin hər addımında müşayiət edir, bəzən qarşı tərəfi qorxuya salmaq üçün lüzumsuz insan qanının axıdılmasına da gətirib çıxarırdı. Tanınmış iranşünas alim M.S.İvanov qeyd edir ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar xalq kütlələrini itaət altına almaq, mərkəzi hökumətin iradəsini onlara şəksiz qəbul etdirmək üçün çox vaxt kütləvi terrora və cəzalara əl atmağa hədsiz meyil göstərməsi ilə tanınırdı. Müqavimət göstərən, hakimiyyətlə razılaşmayan şəhərlərin əhalisinin kütləvi şəkildə kor edilməsi, yaxud əsir kimi satılması, kəllələrdən qüllələr ucaldılması onun ən çox istifadə etdiyi cəza üsulları idi. Həmçinin Qacar onun iradəsi ilə razılaşmayan qəbilə və tayfaların susuz, səhralıq ərazilərə köçürülərək, onların kütləvi ölümə məruz qoyulması təcrübəsini də tətbiq etməkdən çəkinməmişdir.³⁸

Bu cür qəddarlığa təbii ki, heç cür bəraət qazandırmaq olmaz. Ancaq Ağa Məhəmməd şahın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrün siyasi reallıqlarını obyektiv şəkildə təhlil etdikdə, onun dəhşətli hərc-mərcliyin hökm sürdüyü, hər tərəfdə silahlı dəstələrin, sonsuz sayda feodal hakimlərinin meydan suladığı şəraitdə qısa müddətə hər hansı başqa üsullarla ölkəni birləşdirməsi mümkün görünmürdü. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Ağa Məhəmməd şah öz məqsədinə çatmaq üçün tələsirdi və bunun üçün onun kifayət qədər ciddi səbəbləri də var idi. Ən başlıca səbəb isə Rusi-

³⁷ Həmin mənbə

³⁸ М.С.Иванов. Иран во второй половине XVIII века (Зенды, установление власти Каджарской династии) // История Ирана, стр. 215.

yanın Cənubi Qafqaz bölgəsini ələ keçirmək üçün fəallaşması olmuşdu. Məhz Qacarın qətiyyəti və dönməzliyi ona qısa müddət ərzində İranın və Güney Azərbaycanın bütün feodal hakimlərini ram edərək, mərkəzləşdirilmiş sabit və güclü dövlət qurmağa imkan verdi. Belə ki, Ağa Məhəmməd şah 1783-cü ildə Astrabadı, Mazandaran və Gilanı, 1785-ci ildə Tehran, Qum, Kəşan və İsfahanı, 1791-ci ildə Güney Azərbaycanı, 1792-ci ildə mərkəzi Şiraz olmaqla Fars vilayətini, 1796-cı ildə isə Xorasanı amansız döyüşlərdən sonra özünə tabe edə bilmişdi.³⁹

Öz dövlətinin paytaxtı qismində isə o, həmin vaxta qədər kiçik və ciddi bir əhəmiyyəti olmayan Tehran şəhərini seçir. Paytaxtın məhz bu ərazidə seçilməsi də qətiyyəti təsədüf deyildi. Çünki Tehran Güney Azərbaycana və Qacar tayfasının məskunlaşdığı Astrabad vilayətinə yaxın məsafədə yerləşirdi. Həmçinin M.S.İvanovun bildirdiyi kimi, Tehran ətrafında geniş otlaq sahələrinin mövcud olması, əsasən Qacarın köçərilərin atlı qoşunlarından təşkil edilən ordusunun da saxlanması üçün olduqca əlverişli idi.⁴⁰ Nadirin ölümündən sonra yaranmış təxminən 50 illik zaman kəsiyində Xorasanın və İranın cənub əyalətlərinin feodal hərc-mərcliyi dövründə tənəzzülə uğraması faktı da Qacarın seçiminə təsir göstərmiş amillər sırasında olmuşdur.

Ağa Məhəmməd şahın qısa müddətdə bölgədəki hərbi-siyasi proseslərə müdaxilə etmək iqtidarında olan güclü bir dövlət yaratmaq faktını bir çox xarici tədqiqatçılar da təsdiqləyirlər. Tanınmış ingilis şərqşünası K.E.Bosvort (1928-2015) "Müsəlman sülalələri" kitabında bununla bağlı yazır ki, *"Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyəti dövründə İran müasir dün-*

³⁹ Həmin mənbə, səh. 215.

⁴⁰ Həmin mənbə, səh. 215-216.

*yanın tamhüquqlu bir dövlətinə çevrilmişdi və beynəlxalq aləmdə vacib strateji və iqtisadi rol oynamağa başlamışdı”.*⁴¹

İranda və Cənubi Azərbaycanda feodal dağınıqlığını aradan qaldırdıqdan sonra Ağə Məhəmməd şah bütün gücünü Qafqaz məsələlərinin həllinə səfərbər edir. İlk növbədə, 1783-cü ildə Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş Gürcüstan hakimi II İrakliyə xəbərdarlıq edilir və onun Qacar dövlətinə tabe olması istənilir. Ancaq Gürcüstan hakimi bu tələbi olduqca kobud bir şəkildə rədd edərək, Ağə Məhəmməd şahə meydan oxuyur. Baş verənlərdən hiddətlənən Ağə Məhəmməd şah Tiflisə hücum edir və gürcülərin müqavimətini qıraraq şəhəri tutur. Daha sonra Şimali Azərbaycan xanları ilə məsələlərə birdəfəlik son qoymaq üçün Ağə Məhəmməd şah Qarabağa istiqamət götürərək, xanlığın paytaxtı Şuşa şəhərini ələ keçirir. Lakin öz məqsədinə çatmaq ona müyəssər olmur. Qəddarlığından və qisasından ehtiyatlanan qüvvələrin hazırladıqları sui-qəsd nəticəsində Ağə Məhəmməd şah 1797-ci il iyunun 17-də Şuşa qalasında gecə, yuxuda ikən qətlə yetirilir.⁴²

Mən müstəntiq, yaxud hakim qismində çıxış edib, Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsir göstərmiş bu siyasi cinayətin sifarişçiləri və icraçıları haqqında hər hansı hökm çıxarmaq niyyətindən uzağam. Məsələyə dair hər hansı obyektiv nəticəyə gəlmək üçün qətl ərəfəsində və ondan sonra baş vermiş hadisələr qərəzsiz bir şəkildə təhlil edilərək qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan tarixində Qacardan sonra baş

⁴¹ К.Э.Босворт. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. Москва, 1971, стр. 234-235.

⁴² İranda şah sülaləsinin əsasını qoymuş Ağə Məhəmməd şah Qacanın ölümünə qədər həyatında baş vermiş əsas hadisələrin qısa xülasəsi ilə tərcümeyi-halı, səh. 41.

vermiş faciələrin həqiqi baskarlarının kimliyinin aşkarlanması baxımından bu, olduqca vacibdir. Heç kəs üçün sirr deyil ki, uzun illər əvvəlcə çar Rusiyası, sonra isə sovet hakimiyyəti tərəfindən aparılan məqsədyönlü ideoloji təbliğatın nəticəsində Ağə Məhəmməd şah Qacar Azərbaycan xalqına yadlaşdırılmış, soydaşlarımıza işğalçı, qaniçən və öz qəddarlığının əsirinə çevrilmiş müstəbid kimi birtərəfli şəkildə tanıtılmışdır. Çox təəssüf ki, dövrün amansız gerçəklikləri səbəbindən xalqımızın da bir sıra görkəmli ziyalıları və ədibləri bu saxtakar təbliğatın alətinə çevrilməkdən xilas ola bilməmiş, onların istedadı doğma xalqının tarixini, onun ən parlaq şəxsiyyətlərindən birini ləkələmək istiqamətində məkrli şəkildə istismar edilmişdir. Güman edirəm ki, oxucuların çoxu söhbətin nədən getdiyini artıq başa düşdülər. Bəli, mən böyük şairimiz Səməd Vurğunun məşhur "Vaqif" dramını nəzərdə tuturam.

Tamaşaya qoyulduğu 1938-ci ildən bəri Azərbaycan teatrının repertuarından düşməyən bu əsərin azərbaycanlıların bir neçə nəslinin təsəvvüründə Ağə Məhəmməd şahın obrazını formalaşdıran, onun haqqında başlıca qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən edən əsas mənbəyə çevrildiyini desək, qətiyyən səhvə yol vermiş olmarıq. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatında Ağə Məhəmməd şah Qacərin qəddar və qaniçən bir cəllad kimi göstərilməsində dövrün siyasi reallıqlarından gələn meyillər də var idi. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Ağə Məhəmməd şah Qacar" dramı yazılarkən çar Rusiyasının İran siyasəti, Qacərlərin Rusiyaya qarşı mübarizə aparması nəzərə alınmamış deyildi. Səməd Vurğunun "Vaqif" dramının yazıldığı və tamaşaya qoyulduğu illərdə də sovet-İran münasibətlərinin gərginliyi, iki sistem uğrunda mübarizədə İranın da əks tərəfi təmsil edən dövlətlərdən biri kimi mövcud hakim rejim tərəfindən hədəfə

alınması bu əsərdəki traktovkanın istiqamətinin müəyyən edilməsində ciddi rol oynamışdı. Bununla belə, tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, Səməd Vurğun mahir qələmi ilə müqəddir sənətkarımız Sidqi Ruhullanın aktyorluq məharəti hesabına ədəbiyyat və teatr salnaməmizə əbədi həkk olunmuş Qacar obrazı formatı tarixi həqiqətlərlə ziddiyyət təşkil etməklə yanaşı, həm də xalqımızın milli yaddaşını dağıtmağa yönəlmiş ağır bir zərbə olmuşdu. Həmin zərbənin təsirlərini isə indiyədək tam şəkildə aradan qaldırmaq mümkün olmayıb. Nə qədər ağırlı səslənsə də, sovet mühitində böyümüş və formalaşmış soydaşlarımız tərəfindən Ağa Məhəmməd şah Qacarın istilaçı və amansız bir İran hökmdarı qismində qəbul edildiyi danılmaz bir faktdır.

Ədalət naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dramaturgiyasında və səhnəsində Ağa Məhəmməd şahın mənfi surətinin yaradılması ənənəsi XX əsrin əvvəllərinə, daha dəqiq desək, görkəmli dramaturq və maarifçi Ə.Haqqverdiyevin (1870-1933) yaratdığı "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsinə gedib çıxır. 1907-ci ildə tamaşaya qoyulan faciədə Qacar hakimiyyət hərisi, hər kəsə şübhə və qorxu ilə yanaşan, taxt-tacını qorumaq naminə öz yaxınlarına belə aman verməyən bir müstəbid kimi təqdim olunmuş, əsərin öz dövrü üçün doğurduğu əks-səda isə heç də S.Vurğunun "Vaqif" dramının yaratdığı rezonansdan geri qalmamışdır.

Beləliklə də, iki görkəmli ədibimizin – Ə.Haqqverdiyevin və S.Vurğunun yüksək ədəbi istedadı ilə yaradılmış, lakin tarixi həqiqətlərlə tam səsleşməyən Qacar obrazı bu görkəmli şəxsiyyətin ətrafında bu günə qədər davam edən təhriflərə, xətalı yanaşmalara möhkəm təməl hazırlamış oldu. Heç şübhəsiz ki, Ağa Məhəmməd şahın həqiqi irsini dirçəltmək, onun uğrunda mübarizə apardığı amalları və məqsəd-

ləri Azərbaycan oxucusuna olduğu kimi çatdırmaq üçün ən azından bədiilik və psixoloji təsir gücü baxımından "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsi və "Vaqif" dramı səviyyəsində əsərlərin yazılması və səhnələşdirilməsi, həmçinin tarixçilərimiz tərəfindən sanballı mənbələrə, ciddi elmi faktlara əsaslanan yüksək əyarlı tədqiqat işlərinin ortaya qoyulması gərəkdir. Bu vəzifənin o qədər də asan olmadığı gün kimi aydındır. Ə.Haqverdiyev və S.Vurğun kimi söz ustaları hər əsrdə bir dəfə dünyaya gəlirlər. Sanballı tarixi tədqiqatların ərsəyə gətirilməsi isə böyük zəhmət, uzun axtarışlar, hərtərəfli təhlillər və mənbələrlə səbirlə işləmək bacarığı tələb edir ki, bunu da hər tarixçinin bacarmadığı dəqiqdir. Ancaq sadalanan bütün çətinliklərə baxmayaraq, təslim olmaq və ruhdan düşmək lazım deyildir. Addım-addım tarixi həqiqətlərə yaxınlaşmaq, keçmişin qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq, təhrifləri aradan qaldırmaq naminə var gücümüzlə çalışmalıyıq. Başqa bir yol axtarmaq da mənasızdır, ən əsası ona görə ki, bunu bizdən başqa etmək istəyində olan kimsə yoxdur!

Qacarlardan, həmçinin onların Azərbaycan xanları ilə münasibətlərindən danışarkən bir mühüm məsələyə də mütləq toxunmaq lazımdır. Söhbət Qacarların Şimali Azərbaycan xanlarını qurduqları dövlətin tərkibinə qaytarmaq məsələsinin yanlış qoyuluşundan gedir. Məsələ burasındadır ki, bəzi tədqiqatçılarımız və ictimai xadimlərimiz Qacarların Azərbaycan xanlarını özlərinə tabe etmək məqsədilə apardıqları siyasətə qiymət verərkən, əsas argument kimi bu sülalənin İranda taxta çıxdığını və İranın dövlət maraqları çərçivəsində hərəkət etdiyini deyirlər. Ancaq həmin adamlar unudurlar ki, Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra meydana gəlmiş xanlıqlar arasında İran, yaxud Azərbaycan dövləti deyə bir bölgü mövcud deyildi. Söhbət Nadir şah Əfşarın

yaratdığı nəhəng Əfşarlar dövlətinin ərazisindən gedirdi. Əfşarlar isə bilindiyi kimi, öz sələfləri olan Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər kimi Azərbaycan-türk mənşəyinə malik idilər. Mən M.Aksvörtinin "Nadir şah" əsərinin Azərbaycan nəşrinə yazdığım ön sözdə bu mövzuya, yəni həm Əfşarların türk mənşəyi, həm də Əfşarlara qədər İranı və Azərbaycanı idarə etmiş türk sülalələri məsələlərinə ətraflı şəkildə toxunduğumdan təkrarçılığa yol vermək istəmirəm.⁴³

Lakin mövzumuza birbaşa aidiyyəti olduğu üçün həmin ön sözdə əksini tapmış bir faktı Qacarları Azərbaycan tarixinə aid etməməkdə israr edənlərə yenidən xatırlatmağa ehtiyac duyuram. Qacarlar dövlətinin banisi, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə Ağa Məhəmməd şah Qacar (1742-1797) ağır mübarizədən sonra 1796-cı ildə indiki İran ərazisindəki feodal hərc-mərcliyinə son qoyub taxta çıxdığı zaman tacqoyma mərasimini eyni ilə Nadir şah kimi Azərbaycanın Muğan bölgəsində həyata keçirmişdi. Nadirin qələbələrinə hörmət rəmzi kimi Ağa Məhəmməd şah onun tacını başına qoymaqdan imtina etmişdi. Çünki Nadirdən fərqli olaraq, Qacar İran və Azərbaycanı tamamilə birləşdirə bilməmiş, Nadirin hakim olduğu torpaqları isə öz iradəsinə tabe etdirməmişdi. Yəni o, özünü hələ ki, Nadirin tacını başına qoymağa layiq bir hökmdar kimi görmürdü. Bununla o, bir tərəfdən öz qüdrətli sələfinin böyüklüyünü etiraf və təsdiq edir, digər tərəfdən də gələcək hədəfinin Nadirin yaratdığı böyük imperiyanın parçalanmış torpaqlarını geri qaytarmaq kimi mühüm məqsədlərinin olduğuna işarə verirdi. Yeri gəlmişkən, 1835-ci ildə Sankt-Peterburqda rus dilində işıq üzü görmüş və müəllifliyi tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən tanınmış britaniyalı diplomat və tarixçi,

⁴³ Bax: M.Aksvörti. Nadir şah. İdeyanın və ön sözün müəllifi, Azərbaycan nəşrinin elmi redaktoru: Akademik R.Mehdiyev. Bakı, 2018, səh. 53-70.

Britaniyanın Qacarlar sarayında səfiri vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş Con Malkolma (1769-1833) aid edilən Ağa Məhəmməd şahın həyatından bəhs olunan kitabçada da sözügedən hadisəyə məhz bu cür şərh verilmişdir:

"Çoxdan ali hakimiyyətə sahib olsa da, Ağa Məhəmməd hələ də başına tac qoymamışdı. O deyirdi ki, onun hakimiyyəti iranlıların qədim mülklərinin bütün ərazilərində tanınmadan, o, bu titulu qəbul edə bilməz. 1796-cı ildə Gürcüstanı fəth etdikdən sonra saray əhli tacqoyma mərasiminin keçirilməsinin tezləşdirilməsini təkidlə ona məsləhət gördülər. Nəhayət o, bu təkliflə könülsüz razılaşdı. Bütün hərbi komandirləri topladı, tacı onlara göstərdi və soruşdu: onlar istəyirlərmə ki, bu tacı o, başına qoysun? Yadınızda saxlayın, – dedi o, – əgər bunu etsəm, o vaxt sizin əziyyətiniz başlayacaq: mən bu tacı bütün hakimiyyətlə birləşdirmədən, o hakimiyyətlə ki, ona hələ indiyə qədər İran hökmdarlarının heç biri sahib olmamışdır, başımda gəzdirməyə razı olmaram. Ordu rəisləri, saray nazirləri, ailənin üzvləri, onun şöhrəti üçün bütün ömürlərini həsr edəcəklərini bəyan etdilər, hamısı tacın qoyulması xahişlərini dilə gətirdilər. Onların xahişinə elə bil o, güzəştə getdi; yalnız təntənəli mərasimlərdə istifadə olunan lələklərlə bəzədilmiş balaca yumru diademanı (tacı) götürdü. Nadir şahın qiymətli tacını başına qoymaqdan qəti şəkildə imtina etdi. Onun tacı isə 4 parlayan lələklə bəzədilmişdi. Onlar fatehin (Nadir şahın) işğal etdiyi dörd padşahlığı: Əfqanıstanı, Hindistanı, Tatarıstanı (Orta Asiya nəzərdə tutulur) və İranı təmsil edirdi".⁴⁴

⁴⁴ İranda şah sülaləsinin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd şah Qacanın ölümünə qədər həyatında baş vermiş əsas hadisələrin qısa xülasəsi ilə tərcümeyi-halı, səh. 33.

Ancaq Ağa Məhəmməd şahın tacqoyma mərasimini farsların yaşadığı hər hansı başqa böyük tarixi şəhərdə deyil, məhz Azərbaycan türklərinin yaşadıkları və Nadirin özünü şah elan etdiyi Muğan bölgəsində keçirməsi onun özünü hansı xalqın nümayəndəsi olaraq gördüyünün məncə ən inkaredilməz, tarixi dəlillərindən biridir.⁴⁵ Yəqin hər kəs mənimlə razılaşar ki, Ağa Məhəmməd şah Azərbaycanla, Azərbaycan türkləri ilə hər hansı mənəvi-tarixi bağlılıq hiss etməsə və özünü Nadir şah Əfşarın davamçısı, siyasi varisi olaraq görməsə idi, o, tacqoyma mərasimini eyni müvəffəqiyyətlə Şirazda, İsfahanda, yaxud Məşhəddə də təşkil edə bilərdi.

Tarixçilər yazırlar ki, tacqoyma zamanı Ağa Məhəmməd şah Qacar onun məhz Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinə bağlılığını göstərən və böyük tarixi-siyasi məna daşıyan bir mühüm addım da atmışdı. Hökmdarın əmri ilə mərasimdə onun belinə bağlanması üçün Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən, Şeyx Səfi türbəsindən ləl-cavahiratla bəzədilmiş kəmərlər gətirilmişdi. Həmin kəmərdən Səfəvilərə məxsus qılınc da asılmışdı.⁴⁶ Tədqiqatçı E.İsmayılov çox düzgün olaraq qeyd edir ki, Ağa Məhəmməd şahın Şeyx Səfi türbəsindən xüsusi olaraq öz tacqoyma mərasimi üçün gətirdiyi kəmərlər və qılınc hökmdarın həm Səfəvi xanədanına hörmətinin ifadəsi, həm də şialik ənənələrinə bağlılığının siyasi elanı idi.⁴⁷

⁴⁵ Həmin mənbə, səh. 57.

⁴⁶ Вах: Э.Исмаилов. Персидские принцы из дома Каджаров в Российской империи. Москва, 2009, стр. 33; Жизнеописание Ага-Магомет-Хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обзором последовавших по его смерти главнейших происшествий. Санкт-Петербург, 1835, стр. 24-25.

⁴⁷ Э.Исмаилов. Персидские принцы из дома Каджаров в Российской империи, стр. 33.

C.Malkolmun sözlərinə görə, Ağ Məhəmməd şahın tacqoyma mərasiminə Ərdəbildən, Səfəvi sərdabasıdan qılınç gətirərək belinə bağlamasından sonra hər növbəti taxta çıxan Qacar şahı tərəfindən tacqoymadan öncə Səfəvilərin sərdabasının ziyarət edilməsi ənənəsinin əsası qoyulmuş oldu. Zamanla sözügedən ənənə Qacarlar dövrünün dövlət protokolunda zəruri amilə çevrildi:

"O, bunun əvəzində (Nadir şahın tacını başına qoymaqdan imtina etməsi nəzərdə tutulur – R.M.) Səfəvilər sülaləsinin sərdabasında saxlanılan müqəddəs qılınçı öz belinə bağlamağa razı oldu. Bununla da o, Səfəvilər sülaləsinin hökmranlığının əvvəlindən İranda xalqın inamına çevrilmiş şiə təriqətini qorumağa bu silahı yönəltmək üçün özünə haqq qazandırırdı.

...Sərdaba Ərdəbildədir. Hər yeni hökmdar oraya silah dalınca getməlidir. Bu mərasim sərdabada birgecəlikdir və həmin vaxt ərzində müqəddəslərə (Səfəvilərə) səcdə edirlər ki, onlar o silahı gəzdirəcək hökmdara himayədarlıq etsinlər. O biri gün hökmdar onu geyinir. Sarayda bununla əlaqədar böyük bayramlar təşkil olunur və kasıblara xeyli miqdarda pul vəsaitləri paylayırlar".⁴⁸

Bir daha qeyd edirəm ki, hər bir hökmdarın və sülalənin öz idarəçiliyi dövründə qayda-qanun səviyyəsinə yüksəltdiyi siyasi ənənələr, rəmzlər və şəxsiyyətlər onun öz tarixi mənşəyini, mənəvi mənsubiyyətini vurğulamaq istəyi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Müqayisə üçün elə həmin Qacarlardan sonra çevriliş nəticəsində İranda hakimiyyəti ələ keçirən və 1979-cu ilə qədər iqtidarda qalan Pəhləvilər sü-

⁴⁸ İranda şah sülaləsinin əsasını qoymuş Ağ Məhəmməd şah Qacanın ölümünə qədər həyatında baş vermiş əsas hadisələrin qısa xülasəsi ilə tərcümeyi-halı, səh. 34.

laləsinin 54 illik hakimiyyəti dövründəki ideoloji xətti və qabardılan tarixi rəmzləri yadımıza salaq. Məgər istər həmin sülalənin banisi Rza şah, istərsə də onun xələfi Məhəmməd Rza Pəhləvi qədim fars siyasi və mədəni ənənələrinin, fars milli kimliyinin, şüurunun dirçəlişini və təntənəsini ehtiva edən arilik məfkurəsini dövlətin rəsmi ideoloji xəttinə çevirməmişdilər? Məgər Məhəmməd Rza şah dövlət başçısı qismində həm də "Aryamehr" ("Arilərin günəşi") titulu qəbul etməmişdi? İranda yaşayan qeyri-farsların, o cümlədən də əsrlərdən bəri bu ölkəni idarə edən Azərbaycan türklərinin dili, tarixi, mədəniyyəti məqsədli şəkildə sıxışdırılırdımı? Xalqların, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin etnik və siyasi tarixi dövlət ideologiyası olan arilik məfkurəsinin xeyrinə təhrif olunub, dəyişdirilmirdimi? Ən nəhayət, Pəhləvilərin irqçi-şovnist siyasəti mütəmadi olaraq ölkənin müxtəlif bölgələrində türklər, kürdlər, ərəblər arasında baş verən üsyan və etirazlarla müşayiət olunmayıbmı? Axı, bütün bunları sübut edən onlarla fakt, sənəd və sanballı elmi araşdırmalar mövcud olduğu halda, lüzumsuz inkarçılıq mövqeyi tutmağın mənası nədir?

Güman edirəm ki, bir neçə nümunə yaddaşları təzələmək, tərəddüd edənləri isə əminliyə qovuşdurmaq üçün məqsəda uyğun olardı. Məsələn, iranşünas tədqiqatçı İ.O.Jiqalina "İran cəmiyyətinin etnososial təkamülü" adlı kitabında qeyd edir ki, Pəhləvilər zamanında hakim dairələr tərəfindən xalqın, xüsusilə də qeyri-farsların tarixi-etnik yaddaşını silmək məqsədilə ardıcıl şəkildə və bütün mümkün vasitələrlə iranlaşdırma, farslaşdırma xətti həyata keçirilmiş, yerli mədəniyyətlərə münasibətdə hər hansı dözümlülük mədəniyyətinə riayət olunmamışdır.⁴⁹

⁴⁹ И.О.Жигалина. Этно-социальная эволюция Ирана. Москва, 1996, стр. 375.

İqtibas gətirdiyimiz tədqiqatında İ.O.Jiqalina Rza şahın qeyri-farslara qarşı həyata keçirdiyi zorakı farslaşdırma siyasətinə dair xeyli nümunələr də sadalayır ki, onların arasında Azərbaycan türklərinə, onların dilinə və mədəniyyətinə münasibətdə tətbiq edilən məhdudiyyətlər əhəmiyyətli yer tutur. Həmin faktlardan birinə, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinə qarşı aparılan sıxışdırma siyasətinə toxunan müəllif 1923-cü ildə, yəni hələ Qacarların formal olaraq taxtda olduqları zaman Baş nazir Rza Pəhləvinin Azərbaycan Əyalətinin Mərkəzi İdarəsinə ünvanladığı təlimatın məzmununu xatırladır. Təlimatda Rza şahın əyalətin dövlət qurumları arasında və mərkəzlə həyata keçirilən bütün yazışmaların ancaq fars dilində aparılması, həmçinin Azərbaycan türkcəsində kitab çapının qadağan edilməsi və orta məktəblərdə ana dilində təhsilin tədricən aradan qaldırılması tələbləri öz əksini tapmışdır. Müəllif onu da qeyd edir ki, təlimatda əksini tapmış tələblərə əməl etməyənlər bir yana, hətta küçədə, ictimai yerlərdə öz doğma ana dilində danışanların belə cəza və təqiblərə məruz qaldığını göstərən faktlar mövcuddur.⁵⁰

Məşhur iranşünas alim M.S.İvanov da Pəhləvilər dövrünün etnik-mədəni siyasəti haqqında danışarkən, bu sülalənin ifrat millətçi qərar və addımlarına diqqəti yönəldərək yazırdı:

"Qədim İranın əzəmətinin dirçəldilməsi ideyası fəal şəkildə təbliğ olunurdu. Rza şah tərəfindən əsas qoyulan yeni sülaləyə Pəhləvilər adının verilməsi, diplomatik yazışmalarda "Persiya" ifadəsinin "İran" kəlməsi ilə əvəzlənməsi haqqında hökumət qərarı, bir çox şəhərlərin adının dəyişdirilməsi, gü-nəş təqviminə keçid, ilin aylarının adlarının qədim İran təq-

⁵⁰ Həmin mənbə, səh. 97.

viminə (Zərdüşt təqviminə əsasən – R.M.) dəyişdirilməsi və başqa addımlar məhz bundan qaynaqlanırdı.

1935-ci ildə əsası qoyulmuş İran Dil və Ədəbiyyat Akademiyası tərəfindən həyata keçirilən fars dil siyasəti ilə islahata millətçilik möhürü vurulmuşdu. Belə ki, islahatın başlıca mahiyyəti fars dilinin lüğət tərkibindən əsrlərdən bəri kök salmış ərəb, türk və Avropa mənşəli sözlərin çıxarılmasından və onların yerinə çoxdan istifadədən çıxmış qədim fars kəlmələri daxil edilməsindən ibarət idi".⁵¹

Rza şah rejiminin İranda yaşayan qeyri-fars mənşəli xalqların, xüsusilə də türkdilli xalqların mədəniyyətini, çoxəsrlik məişət adətlərini yox etmək siyasəti müəyyən dövrlərdə onların hətta yemək-içmək qaydalarına, mətbəxinə müdaxilə edəcək qədər iyrənc və dözülməz hal alırdı. İkrah doğuran, eyni zamanda, Pəhləvi rejiminin iç üzünü bütün çılpalıqlı ilə göstərən belə faktlardan birini B.P.Loqaşova "İran türkmənləri" kitabında oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Etnoqraf alim bildirir ki, tarixən köçəri həyat sürən türkmənlərin məişətində camlarda yaşıl çay içmək ənənəsi əsrlərdən bəri formalaşmış bir xüsusiyyət olduğu halda, Rza şah bunun ənənəvi fars-İran yaşayış tərzilə uyğun gəlmədiyini əsas gətirərək, camlarda yaşıl çay içilməsini qadağan etmişdi. Qadağaya əsasən bundan sonra türkmənlər də farslar kimi yalnız qara çay, özü də stəkanda içməli idilər.⁵² Güman ki, bu faktların ancaq xəstə təxəyyülün məhsulu ola biləcəyi fikri ilə razılaşmayan az tapılar. Pəhləvilərin ifrat

⁵¹ М.С.Иванов. Помещичье-буржуазный режим Реза – шаха // История Ирана. Ответственный редактор, профессор М.С.Иванов. Москва, 1977, стр. 343-344.

⁵² Б.П.Логашева. Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование). Москва, 1976, стр. 141.

millətçi davranışları və qeyri-farslara qarşı bəslədikləri ədavətin başqa nümunələri ilə tanış olmaq istəyənlərin sərəncamında müxtəlif dillərdə qələmə alınmış kifayət qədər digər araşdırmalar da mövcuddur. Necə deyərlər, istəyən buyurub baxa bilər.⁵³

Ən nəhayət, Qacarların Azərbaycan tarixinə və dövlətçilik ənənələrinə aid olmadığına özlərini inandıranlar bir faktı da heç zaman unutmasınlar ki, Pəhləvilər İran dövlətçiliyinin yaranma tarixi, təməli qismində nə Səfəviləri, nə də Nadir şahı əsas götürmürdülər. Onlar İran dövlətçiliyinin yaradıcısı, atası və ideoloqu qismində Əhəmənilər imperiyasının qurucusu, etnik cəhətdən fars olan II Kiri (e.ə.559-530-cu illər) ucaldır, ona istinad edirdilər. Həmin dövrdə İranın dövlətçilik tarixi üçün əhəmiyyət daşıyan bütün əlamətdar mərasimlərin məhz Kirin Şirazdakı məqbərəsi önündə təşkil edildiyi hər kəsə məlum olan faktdır. Zənnimcə, Pəhləvilərin bu davranışları fonunda Qacarların öz siyasi varisliklərinin və mənəvi-tarixi mənsubiyyətlərinin istinadgahı qismində Azərbaycanı və türk mənşəli Səfəviləri və Nadir şahı seçməsi faktları onların hansı təfəkkürün daşıyıcıları olduqlarını aydın şəkildə nümayiş etdirir. Qacarları, ümumilikdə isə əsasən Azərbaycanın cənub torpaqlarında meydana gələn Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini xalqımızın milli yaddaşından silmək istəyən bəzi soydaşlarımız bu ibrətamiz faktları yaddaşlarına həkk etsələr, pis olmazdı. Onlar bu faktları unutsalar da, əmin olsunlar ki, tarixin özü həmin insanlara xatırlatma silləsi vuraraq, onların yaddaşını daim təzələyəcəkdir!

⁵³ Mövzuya dair bax: X.Атаев. Освободительное движение туркмен в Иране. Ашхабат, 1970; М.Р.Годс. Иран в XX веке: политическая история. Перевод с английского. Москва, 1994; О.С.Меликов. Установление диктатуры Реза-шаха в Иране. Москва, 1961; R.Cottam. Nationalism in Iran. Pitsburg University Press, 1978; G.Yenisey. İranda etnosiyasi hərəkətlər (1922-2004). Bakı, 2009 və s.

Mövzumuza, daha doğrusu, Qacarların Azərbaycana bağlılığını göstərən faktların təhlilinə qayıdaq. Dövləti-Qacariyyənin əsasını qoyan Ağa Məhəmməd şahın və onun varislərinin Azərbaycana mənəvi-tarixi və siyasi bağlılığını göstərən addımlar təkcə tacqoyma mərasimi kimi protokol tədbirləri ilə yekunlaşmamışdır. İqtidar sahibi olduqdan sonra Qacarlar da sələfləri Səfəvilər və Nadir şah kimi Azərbaycan vilayətinin dövlətin idarəçilik sistemindəki xüsusi çəkisini, əlahiddə mövqeyini qoruyub saxlamışlar. Qacar dövründə də taxtın gələcək sahibi, yəni vəliəhd “Naibüssəltənə” titulu ilə daşıyıcısı kimi siyasi mərkəz Təbrizdə, Azərbaycan vilayətinin hakimi qismində əyləşirdi. Yəni, şah taxtına gedən yol Təbrizdən, Azərbaycan valisi vəzifəsindən keçirdi. Qacarlar tarixində bunun ilk parlaq nümunəsi tanınmış hərbi və siyasi xadim, bir sıra yeni islahatları həyata keçirmiş Abbas Mirzə Qacarin (1789-1833) adı ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanın böyük oğlu, görkəmli ictimai və siyasi xadimi, Xalq Cümhuriyyətinin əsas ideoloqlarından biri, həmçinin Qacarlar dövründə bir müddət İranda müxbir kimi fəaliyyət göstərmiş Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) “İran türkləri” adlı əsərində bu fakta xüsusilə diqqət yetirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Abbas Mirzə Qacardan başlayaraq vəliəhdin iqamətgahı qismində məhz Azərbaycanın, onun mərkəzi Təbriz şəhərinin seçilməsi vilayətin sonrakı sürətli sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında müstəsna rol oynamışdı. Quruculuq işləri böyük miqyas almış, kənd təsərrüfatı İranın digər bölgələri ilə müqayisədə nəzərəçar-pacaq tempə inkişaf etməyə başlamışdı. Vəliəhd elan olunub, Azərbaycan vilayətinə təyinat alan hər növbəti şahzadə Qacar ordusunda və idarəçilik sistemində xüsusi nüfuza malik Azərbaycan türklərinin etibarını qazanmaq üçün çalışır, rəhbəri olduğu bölgənin digər regionlarla müqayisədə

rifah və tərəqqi baxımından daim öndə olması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi:

"Abbas Mirzə sülaleyi-Qacariyyənin ilk hökmdarlarından Fətəli şahın oğlu idi. Vəliəhdi-səltənət olduğu halda "Naibüs-sultan" ünvanı ilə Təbrizdə otururdu və türk şəhərini kəndi islahatı-vətənpərvəranəsinə mərkəzi-fəaliyyət ittixaz etmişdi. O zamandan bəri Təbriz vəliəhdnişin olmuş və Qacar sülaləsindən gələn şahlar həp Təbrizdə böyümüş və o türk mühitində tərbiyə almışdılar.

Vəliəhdlər Azərbaycan vilayətinin böyük valisi rütbəsini haiz edərler. İrəlidə şahlıq məqamını ihraz edəcəklərindən əhalinin hörmətinə məzhər olmaq əməliylə vəliəhdlər bittəb seyyiati-idarəyə o qədər də meydan verməmişlər, bu sayədə Azərbaycan vilayəti sair vilayətlərə nisbətə daha müsaid şəraiti-siyasiyyəsi təhtində yaşamış, ruh və mənəviyyatca daha az əzilmişdir. Bundan başqa, şahlar ələlümum Azərbaycanda böyüdüklərindən kəndilərini oralı kimi tələqqi etmişlər və daima Azərbaycanın mənafeyini başqa vilayətlərə müqəddəm tutmuşlardır. Bu hərəkətləri kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən bir tədbiri-siyasi idi. Zira, İran qüvayi-əskəriyyəsinin kadrosunu təşkil edən türkləri təltif etmək, mərbutiyyəti-cinsiyyədən sərf-nəzər, hikməti-hökumətə də müvafiq görüldü.

...Azərbaycanın mərkəz vilayəti olan Təbriz İranın ikinci paytaxtı kimi tələqqi ediliyor. Tehrandan sonra şahlar məmləkətinin ən mühüm şəhridir. Kəsrəti-səkanəsi və əhəmiyyəti-ticariyyəsilə bil-cümlə İran şəhərlərinə təfəvvüq edər".⁵⁴

"İran türkləri" əsərindən biz həm də onu öyrənirik ki, XX əsrin əvvəllərində, yəni Qacarlar sülaləsinin qürubuna

⁵⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. İran türkləri // Əsərləri. II cild. Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi professor Ş.Hüseynov. Bakı, 2001, səh. 116-117.

az qalmış İranın 9 milyonluq əhalisinin ən azından 3 milyonunu Azərbaycan türkləri təşkil edir.⁵⁵ Həmçinin Azərbaycan türklərinin tarixən hərbi və idarəçilik sahəsində bacarıqları ilə seçilmələri, eyni zamanda, Qacar şahlarının öz soydaşlarına etimadı isə son nəticədə onların İran ordusunda, idarəçilik və diplomatiya sistemində üstünlük qazanmasına imkan vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin Qacarların ordu və diplomatik xidmət sistemindəki yerini və rolunu belə təsvir edir:

“Nəsirəddin şah (1848-1896) zamanında həqiqətən yalnız kağız üzərində mövcud olan yüz min nizam əskərindən 33 mini yalnız Azərbaycandan əxz ediliyordu. Zabitlərin çoxu türkdür; sipəhsalarlıq (sər-əskərlik) təqımı ələk-əksər türklər tərəfindən işğal olunur.

*...Hal-hazırda məmləkəti-əcnəbiyyədə mukim İran sülhə və konsulluqlarının milliyyətini tədqiq edəcək olursaq, əksərinin azərbaycanlı türk olduğu meydana çıxar. İran konsul-ları əksəriyyətlə Qafqasiya və maliki-Osmaniyyə kimi türk məmləkətlərinə təyin edildiklərindən İran hökumətinə bu rələrə türk məmurlar tənsib edilmişdi. Xariciyyə nəzarətin-də böyük məmuriyyətlər dəxi bir dərəcəyə qədər tərifi-rütbə üsuluna tabe olduğundan bu məqamlarda məmuriyyət, ək-səriyyə kimi türklər əlinə keçmişdir”.*⁵⁶

Əcnəbi şərqşünasların, diplomat və kəşfiyyatçıların əsərlərində, hesabat və araşdırmalarında Azərbaycanın və azərbaycanlıların Qacarlar dövründə ölkənin istər ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında, istərsə də onun hərbi sistemində oynadığı aparıcı rolunu təsdiq edən böyük həcmdə

⁵⁵ Həmin mənbə, səh. 109.

⁵⁶ Həmin mənbə, səh. 116-118.

qiymətli məlumat mövcuddur. Onlardan bəzi nümunələr də çəkmək olar. Görkəmli şərqşünas alim A.Y.Krımski (1871-1942) XX əsrin əvvəllərində, hələ Qacarlar hakimiyyətdə olarkən qələmə aldığı "İranın coğrafiyası" adlı əsərində Qacarlar dövlətinin ən böyük vilayət və şəhərləri haqqında söz açarkən Azərbaycan diyarı, onun tarixi mərkəzi olan Təbriz şəhəri barəsində yazırdı:

"Azərbaycan (yaxud tarixi şimal-qərbi Midiya) – İranın ən zəngin vilayətidir. Təbriz şəhərinin əhalisinin sayı 250.000 qədərdir ki, bu da Tehranın (yəni paytaxtın – R.M.) əhalisindən çoxdur. Şəhər XIII əsrdə monqolların (söhbət Hülakular dövlətindən gedir – R.M.), XVI əsrə qədər isə onların varislərinin (söhbət monqol yürüşləri zamanında Azərbaycanda, İranda və Anadolunun Şərqində məskunlaşmış türk tayfalarının qurduqları dövlətlərdən – Cobanilərdən, Qaraqoyunlulardan və Ağqoyunlulardan gedir – R.M.) mərkəzi olmuşdur. Hazırda isə o, vəliəhdin əyləşdiyi şəhərdir. Vəliəhdə general-qubernator səlahiyyətləri verilir. Ticarət nöqtəyi-nəzərindən İranın birinci şəhəridir. O, Rusiyadan (Zaqafqaziya dəmir yolu ilə) və Qara dənizin Trabzon limanından (karvan yolu ilə) daxil olan mallar üçün qapı rolunu oynayır. Gələn mallar İranın digər şəhərlərinə və əks istiqamətə məhz Təbriz vasitəsilə daşınır. Tez-tez baş verən zəlzələlərdən ziyan çəkmişdir".⁵⁷

Həmin əsərində A.Y.Krımski Şimali İranın, yəni Azərbaycan vilayətinin əhalisinin əsas etibarilə türklərdən ibarət olduğunu qeyd edir, həmçinin hazırda (söhbət XX əsrin əvvəllərindən gedir) İranı idarə edən Qacarlar nəslinin də bu xalqın arasından çıxdığını xatırladır. O, Qafqaz Azərbayca-

⁵⁷ А.Ю.Крымский. География Ирана // Избранные работы по востоковедению в пяти томах (на укр. языке.). Киев, 2008, т. IV, стр. 269.

nında (yəni, indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində) yaşayan türk mənşəli əhalinin İran azərbaycanlıları ilə eyni xalqa mənsub olduqlarını bildirir.⁵⁸ Qacarlar dövlətinin ordusundan söz açarkən isə A.Y.Krımski silahlı qüvvələrin ən cəsur və dözümlü hissələrinin əsasən türk-Azərbaycan tayfalarından təşkil edildiyini xüsusilə vurğulayır.⁵⁹

S.N.Yujakovun redaktorluğu ilə işıq üzü görmüş çar Rusiyası dövrünün ən məşhur sorğu kitablarından olan "Böyük Ensiklopediya"nın (Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний) Azərbaycandan, daha dəqiq desək, İran Azərbaycanından bəhs edən məqaləsində əksini tapmış məlumatlar da araşdırdığımız məsələ baxımından müəyyən maraq kəsb etməyə bilməz. Məqalədə Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyindən, füsunkar təbiətindən və mülayim iqlimindən söz açılır, vilayətdə sənətkarlığın, kənd təsərrüfatının xüsusilə inkişaf etdiyi göstərilir. Məqalədə, həmçinin Azərbaycanın Qacarlar dövlətinin ən zəngin bölgələrinin sırasında olmasına, onun əsas ixrac məhsullarını çərez və pambıq təşkil etdiyinə dair məlumatlar öz əksini tapmışdır.⁶⁰

1883-cü ildə Rusiya Ordusu Baş Qərargahının zabiti, podpolkovnik A.M.Kolyubakin tərəfindən hazırlanmış "Tayfalar və vilayətlər etibarilə İran əhalisinin tərkibi" adlı analitik arayış isə mənəcə Azərbaycan türklərinin İranın hərbi sistemindəki əvəzedilməz rolunu göstərən ən etibarlı və dəyərli tarixi mənbələrdən biri sayıla bilər. Maraqlıdır ki, hə-

⁵⁸ Həmin mənbə, səh. 260.

⁵⁹ Həmin mənbə, səh. 267-268.

⁶⁰ Вах: Азербиджан (Азербейджан, древняя Атропатена) // Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний. Под редакцией С.Н.Южакова. Санкт-Петербург, 1902, т. I, стр. 160-161.

min arayış Baş Qərargahın Hərbi-Elmi Komitəsi tərəfindən hərbi nəşriyyatda məxfi qırifi ilə nəşr olunmuşdur. Qacarlar dövlətinin inzibati bölgüsü barədə məlumat verdikdən sonra rus zabiti Azərbaycan vilayətinin əlverişli coğrafi mövqeyi, iqtisadi və ticarət potensialı haqqında söz açır. Yekunda isə o, Azərbaycan türkləri haqqında Rusiya komandanlığına aşağıdakı məlumatları təqdim edir:

*“Azərbaycan vilayətində sıx məskunlaşma və inkişaf üçün hər cür şərait mövcuddur. Həqiqətən də, Azərbaycan onun əhalisinin daim üzləşdiyi təbii fəlakətlərə baxmayaraq, olduqca sıx məskunlaşdırılıb. Onun əsasən türk irqindən ibarət çoxsaylı oturaq kənd əhalisi sağlamlığı, dözümlülüyü, yüksək rifah halı və dövlətə sədaqəti ilə seçilir. Bu, dövlətə Azərbaycan əhalisindən piyada və artilleriya qoşunları üçün nizami batalyonlar toplamağa imkan verir. Bu vilayətdə, həmçinin yüksək döyüş qabiliyyətinə malik süvari milis dəstələri də təşkil edilir”.*⁶¹

Qeyd edildiyi kimi, bu qəbildən olan məlumatlar kifayət qədər çoxdur və onların sistemli şəkildə araşdırılaraq Azərbaycan dilinə tərcümə olunması Qacarlar dövrü haqqında obyektiv və ətraflı mənzərənin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Mənbələrin tədqiqi Qacarlarla, daha dəqiq desək, Ağa Məhəmməd şah Qacarla bağlı bir maraqlı məqamı da üzə çıxarıb ki, onun üzərindən əsla sükutla keçilməməlidir. Mə-

⁶¹ Ətraflı bax: Подполковник А.М.Колюбакин. Состав населения Персии по племенам и провинциям. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск IV. Санкт-Петербург, Военная типография. 1883 (Секретно). Издание Военно-ученого комитета Главного Штаба // История Ирана. Киев-Москва, 2003, стр. 298-305.

sələ burasındadır ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar hakimiyyətə gələr-gəlməz iqtidarın gələcəkdə başqa tayfaların əlinə keçməsinin qarşısını almaq üçün hüquqi bir mexanizm də işləyib hazırlamışdı. Yeni qanuna görə şahzadələrdən hər hansı birinin vəliəhd elan edilməsi üçün o, həm ata, həm də ana tərəfdən Qacarlar nəslinə mənsub olmalı idi. Qacar tarixinə və saray qaydalarına yaxşı bələd olan Ə.Pakrəvan "Abbas Mirzə və Azərbaycan" adlı kitabında Ağa Məhəmməd şahın qanun qüvvəsi verdiyi həmin adət haqqında belə yazırdı:

"Bütün siyasi davranışlarında Çingiz xanı örnək alan Ağa Məhəmməd şah ölkə yönətimində və dövlətin yazqısı baxımından da Çingiz xanın yasalarını uyqulamaqda idi. "Qacar Yasasına" görə vəliəhdin, sadəcə, atası deyil, anası da Qacar soyundan olmalı idi".⁶²

Təbii ki, məsələyə müasir demokratik anlayışlar prizmasından yanaşdıqda Ağa Məhəmməd şahın belə bir qaydanı qanun şəklinə salması tayfabazlığın və klançılığın, feodal təfəkkürünün təzahürü kimi görünə bilər. Ancaq bu məsələdən danışarkən iki məqamı da unutmaq olmaz. Birincisi, Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyətə gəldiyi dövrdə bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda və İranda da feodalizm dövrü hökm sürür, bütün münasibətlər sistemi orta əsr normaları ilə tənzimlənirdi. İkincisi isə barəsində danışdığımız qanun Qacarların simasında hakimiyyətin Azərbaycan türklərindən başqa hər hansı digər etnik qrupun, o cümlədən farsları təmsil edən siyasi qüvvənin ixtiyarına keçməsinin qarşısına sədd çəkmiş olurdu. Məhz dövlətçiliyin türk-Azərbaycan xarakterinin, simasının qorunması baxımından

⁶² Ə.Pakrəvan. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Farscadan çevirən: G.Cavanşir. Bakı, 2010, səh. 6-7.

Qacarın qeyd etdiyimiz qanunu olduqca vacib əhəmiyyətə malik idi.

Heç bir şışirtməyə yol vermədən deyə bilərik ki, Azərbaycanın və azərbaycanlıların İranın istər siyasi-iqtisadi və istərsə də mədəni həyatındakı əlahiddə rolu Dövləti-Qacariyyənin mövcud olduğu təxminən 130 illik dövr ərzində dəyişməz qalmışdır. Dövrün tədqiqinə həsr edilmiş elmi əsərlərdə, əcnəbilərin səyahət qeydlərində, siyasi sənədlərdə və tarixi məlumatlarda əksini tapmış çoxsaylı faktlar buna heç bir şübhə yeri qoymur. Həmin faktları ümumiləşdirib, Azərbaycanın Qacarlar dövrünün siyasi və iqtisadi həyatındakı roluna tədqiqatçı G.Yeniseyin sözləri ilə aşağıdakı kimi səciyyə verə bilərik:

“Təməl etnik qrup türklərdən ibarət olub, dövlət işləri və hərbi idarəyə türklər fəal bir şəkildə qatılmaqdadırlar. Ölkə içərisində (Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur – R.M.) Məməlik-i – Azərbaycan, yəni Azərbaycan əyaləti çox önəmli bir yerə və mövqeyə sahibdir. Bu əyalət ölkənin ən münbit torpaqlarına və gəlişmiş iqtisadiyyata sahibdir. Coğrafi mövqeyindən qaynaqlanan zənginliyi və iqtisadi gücü ilə Azərbaycan bütün ölkəni bəsləməkdəydi. Ölkə xəzinəsinə daxil olan gəlirlərin önəmli bölümü buradan toplanmaqda, savaşa dönmələrində də ordu üçün lazımi ianələr əsasən bu bölgədən əldə edilirdi. Beləliklə, Azərbaycan əyaləti dövlətin sorumluluqlarını çiyinlərində daşımaqda, ölkənin taleyinə yön verməkdə idi”.⁶³

Qacarların İranda səltənət sahibi olduqdan sonra da doğma xalqına və ümumilikdə türklüyə yadlaşmadıqlarının, öz köklərinə arxa çevirmədiklərinin başlıca sübutlarından

⁶³ G.Yenisey. İranda etnosiyasi hərəkətlər (1922-2004). Bakı, 2009, səh. 95.

biri də sözügedən dövrdə anadilli ədəbiyyatın və mətbuatın keçdiyi inkişaf yoludur. İlk növbədə, ondan başlamaq lazımdır ki, böyük əksəriyyət bəzi Qərb tədqiqatçılarının məlumatları əsasında Qacarlar dövründə Azərbaycan dilinin sarayda və orduda Səfəvilər zamanında malik olduğu nüfuzu itirdiyini düşünürlər. Ancaq nədənsə, elə həmin dövrdə İranda olmuş, Qacar sarayında fəaliyyət göstərmiş əcnəbi, o cümlədən də Rusiya, Osmanlı və avropalı səyyah və diplomatların qeydləri, xatirələri ilə tanış olub, əlavə məlumat toplamaq heç kəsin ağlına gəlmir. Məsələn, mərhum türkiyəli tarixçi alim və diplomat, türk xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifi, professor Mehmet Fuad Köprülü (1890-1966) Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərinə həsr etdiyi tədqiqatında əcnəbi müəlliflərin qeydlərinə əsaslanaraq Qacar sarayında türk dilinin kifayət qədər geniş istifadə edildiyini sübuta yetirən faktlar sadalayır. Türkiyəli professor bildirirdi ki, *"Qacarlar sülaləsi əsrlərdən bəri İranda məskunlaşmış və mühüm rol oynamış böyük bir türk qəbiləsinə mənsub olduğundan onların həm sarayında, həm də ordusunda türk dili aparıcı mövqeyə sahib idi. Tarixi qaynaqlarda Qacar ordusunda xidmət edən, lakin farsca bilməyən türk zabitlərindən bəhs edildiyi kimi, bu dövrə aid bir sıra Qərb müəlliflərinin səyahətnamələrində və Osmanlı səfirlərinin raportlarında saray ayanlarının türkcə danışdıqlarına dair faktlar öz əksini tapmaqdadır (məsələn, M.De Kotzebue, Voyage en Perse `a la suite de l'ambassade russe, en 1817, Paris, 1819, s. 213; A.Saltukoffun seyahetnamesi, Mecelle-i Mihr, I, s. 599). İran ədəbiyyatını himayə edən Qacar hökmdarları ana dilləri olan Azərbaycan türkcəsində əsərlər yazılmasını da təşviq edirdilər".*⁶⁴

⁶⁴ Prof. M.F.Köprülü. Azeri edebiyatı // Edebiyyat araşdırmaları (II kitab). İstanbul, 1989, səh. 58.

Yeri gəlmişkən, Qacarlar dövründə xüsusilə də Azərbaycan əhalisi arasında fars dilinin mövqelərinin çox zəif olduğunu göstərən faktlara rus mənbələrində də rast gəlinir. XX əsrin əvvəllərində rusiyalı şərqşünas L.F.Boqdanov daha çox ensiklopedik-sorğu xarakterli "Coğrafi, dini, məişət, ticarət-sənaye və inzibati nöqteyi-nəzərdən İran" adlı kitabında qeyd edir ki, Qacarlar dövlətinin əsas vilayətlərindən olan Azərbaycanda əhalinin olduqca böyük hissəsini türklər təşkil edir və onlar rəsmi yazışma dilinin fars dili olmasına baxmayaraq, ancaq Azərbaycan dilində danışırlar. Eyni vəziyyət Qəzvin vilayətində də müşahidə olunur. Müəllifin yazdığına görə, Qəzvinə Azərbaycan dilində danışa bilməyən şəxsə rast gəlmək çox çətinidir. Paytaxt Tehrana gəlincə isə, onun sakinlərinin böyük hissəsi qeyri-türk olsa da, şəhərdəki hərbi qüvvələrin, həmçinin müxtəlif işlərdə çalışan işçilərin əksəriyyətini türklər təşkil edir. Tehrandə xidmət keçən türk hərbcilər və muzdlu işçilər fars dilində, ümumiyyətlə, başa düşmürlər.⁶⁵

Gətirilən nümunələr ən azından onu deməyə əsas verir ki, Qacarlar dövründə istər məişət, istərsə də ordu və saray səviyyəsində Azərbaycan dilinin yox olub getdiyinə, yaxud sıxışdırıldığına dair məlumatlara ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Qacarlar zamanında, xüsusilə də, sülalənin ilk nümayəndələrinin səltənəti illərində azərbaycanca yazıb-yaradan şairlərin fəaliyyəti isə bu xanədanın dövründə anadilli ədəbiyyatın tənəzzülə uğradığı barədə şişirdilmiş fikirlərin ciddiliyini sual altına alır. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi ilə məşğul olan kifayət qədər ciddi müəlliflərin əsərlərində Qacar-

⁶⁵ Вах: Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Составитель: Преподаватель курсов востоковедения Л.Ф.Богданов. Санкт-Петербург, 1909, стр. 9-11 и 17-18.

lar dövründə ana dilimizdə yazan ədiblərin rəsmi dairələr tərəfindən himayə edildiklərinə dair xeyli faktlar öz əksini tapmışdır. Əslən Təbrizdən olan, XX əsr İran Azərbaycanının görkəmli maarifçisi, ədib və alimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyətin (1875-1940) qədim və orta əsrlərdə xalqımızın yetişdirdiyi məşhur elm və mədəniyyət xadimlərindən bəhs edən "Danışməndani-Azərbaycan" kitabında müvafiq misallara rast gələ bilərik. M.M.Tərbiyət Qacarlar dövründə ana dilində yazmış tanınmış ədiblərdən söz açarkən Fətəli şahın (1797-1834) hakimiyyəti illərində "Bəndə" təxəllüsü ilə məşhur olan Mirzə Məhəmmədrəzinin (1745-1808) üzərində xüsusilə dayanır. Yazılardan belə aydın olur ki, Mirzə Məhəmmədrəzinin atası Mirzə Şəfi vaxtilə Nadir şahın sarayında dövlət məktublarını tərtib edən katib vəzifəsində işləmişdir. Xəttatlıq sənətinin sirlərini atasından öyrənən Mirzə Məhəmmədrəzi öz səliqəli və nəfis yazısı ilə məşhur olsa da, bütün istedadını ədəbiyyat və tarix sahələrinə yönəltdirmişdir. "Danışməndani-Azərbaycan"ın müəllifi Mirzə Məhəmmədrəzi haqqında məlumat verərkən onun çoxsaylı məziyyətlərə sahib ədəbi şəxsiyyət olduğunu diqqətə çatdırır:

"Mirzə Məhəmmədrəzi iti məfkurəli ədib, gözəl qələm sahibi olan münşi idi. O, 3 dildə – ərəb, fars və türk dillərində nəsr və şeir yazardı.

...Fətəli şah taxta çıxdıqdan sonra Mirzə Məhəmmədrəzi onun hüsn-rəğbətini qazanmış və o, şahın əmri ilə Kəyumərs dövründən Fətəli şah dövrünədək "Zinətüt – təvərix" ("Tarixlərin zinəti") adında İran tarixini yazmışdır. Fətəli şah bu əsəri bəyənmiş və müəllifi mükafatlandırmışdır. Avropa dillərindən türk dilinə tərcümə olunmuş sənədləri Fətəli şah oxumaq istədiyinə görə Mirzə Məhəmmədrəzi onları fars dilinə tərcümə etmişdir.

...Onun məşhur məktublarından biri Fətəli şah tərəfindən I Napoleona yazdığı məktubdur".⁶⁶

"Danişməndani-Azərbaycan" təzkirəsindən Qacarlar dövrünün digər bir anadilli şairi, vəliəhd Abbas Mirzənin himayəsi altında yazıb-yaradan, həmçinin dövlət məmuru kimi fəaliyyət göstərən Hüseynqulu xan haqqında da məlumat əldə edirik. M.Tərbiyyət Hüseynqulu xanı səciyyələndirərkən yazır ki, o, vaxtilə əyalət hakimi olmuş Zülfüqar xan Əfşarın nəslindən idi və öz cəsarəti, mədəniyyəti və xoş rəftarı ilə bütün sarayın rəğbətini qazana bilmişdi. Hüseynqulu xanın sadalanan keyfiyyətlərini nəzərə alan Fətəli şah onu öz oğlu, vəliəhd, Azərbaycan valisi Abbas Mirzənin sarayına xidmətə göndərmişdir:

"Şah onu gənclikdə vəliəhdin xüsusi qulluqçusu vəzifəsinə təyin etmiş, buna görə də onun təxəllüsü "Çakər" olmuşdur. Bir müddət sonra vəliəhd işgüzarlığını görüb, onu Nəvvab Məhəmməd Mirzə Əmirin yanına göndərmişdir. Onun fars və türk dillərində şeirləri vardır".⁶⁷

Qacarlar dövrünün türk dilində yazan tanınmış şair və ictimai xadimlərindən biri də Atəşi Marağayi olmuşdur. Məlumatlara görə, Fətəli şah dövründə Atəşi Marağa şəhərinin şeyxülislamı vəzifəsində də uğurla fəaliyyət göstərmişdir. Daha çox öz şeirləri ilə şöhrət qazanmış Atəşi Marağayi bir çox dəyərli əsərin, o cümlədən şeirlər divanının müəllifidir. Divanda toplanan şeirlərin böyük əksəriyyəti müəllifin ana dilində – Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır.⁶⁸

⁶⁶ Məhəmmədəli Tərbiyyət. Danişməndani-Azərbaycan. Tərcümə edən: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli. Bakı, 1987, səh. 48-49.

⁶⁷ Həmin mənbə, səh. 399.

⁶⁸ Həmin mənbə, səh. 28.

Qürurverici haldır ki, o dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı haqqındakı məlumatları nəzərdən keçirdikdə ana dilində yazıb-yaradan ədiblər arasında xanımların da adına rast gəlirik. Təbrizli Heyran xanım Qacar dövrünün ən tanınmış şairəsidir desək, səhv etmərik. Məhəmmədali Tərbiyət təbrizli Heyran xanımın şəxsiyyəti və ədəbi yaradıcılığı haqqında belə yazırdı:

“Azərbaycanın məşhur ailələrindən və Dünbili tayfasının hörmətli qadınlarından olmuşdur. O, Təbriz şəhərində doğulmuş, lakin onun nə doğulma, nə də vəfatı tarixi məlum deyildir. Mən onun qohumlarından eşitmişəm ki, Heyran xanım səksən yaşında vəfat etmişdir. Onun divanı fars və türk dillərində 4500-ə yaxın qəsidə, qəzəl, qitə və tərcibəndlərdən ibarətdir. Heyran xanımın şeirlərinin çoxu Abbas Mirzə Qacar və onun bacısı haqqındadır”.⁶⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Azərbaycan tayfalarından olan Dünbili tayfası əsasən Naxçıvan ərazisində yayılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayonunun Tumbul kəndinin adı həmin Dünbili tayfasının izlərini yaşadan toponimdir. Dünbili tayfasından olan Heyran xanım Naxçıvanın Tumbul kəndindən olmuş, ərazicə yaxın Urmiyaya ərə getmişdir. Hazırda Urmiya ərazisində Heyran xanıma mənsub olan ev və həyət qalmaqdadır. Lakin həyat yoldaşı vəfat etdikdən sonra Heyran xanım Təbrizə köçmüş, Abbas Mirzənin himayəsində yaşamış, şeirlərini həmişə olduğu kimi, yalnız Azərbaycan dilində yazmaqda davam etmişdir.

Qacarlar dövrünün məşhur anadilli ədəbi nümunələrindən danışarkən təbrizli ədib Məhəmmədbağır Xalxalının (1829-1901) “Sələbiyyə” məsnəvisini xatırlamamaq günah

⁶⁹ Həmin mənbə, səh. 378-379.

olardı. Xalxalının günümüzə qədər gəlib çıxmış yeganə əsəri kimi bilinən "Sələbiyyə" ("Tülkünün hekayəti") sadə və əyləncəli bir üslubda qələmə alınmış, dövrün riyakar, yalançı ruhanilərinin ifşası məqsədinə xidmət etmişdir. Dəfələrlə çap olunan əsər bu gün də Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyatsevərlər arasında öz məşhurluğunu saxlamaqdadır.

Qacarlar dövründə ana dilində yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin sayı kifayət qədər çoxdur və onların hamısı haqqında məlumat verməyə xüsusi bir ehtiyac da yoxdur. Həmin şairlərin kimliyi ilə maraqlananlar M.Fuad Köprülünün "Azəri ədəbiyyatı", Məhəmmədəli Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan" əsərlərinə, həmçinin Fətəli şah dövrünün tanınmış azərbaycanlı tarixçisi Əbdürrəzaq Dünbili-Təbrizinin (1763-1828) "Nigaristani-Dara" təzkirəsinə müraciət edə bilərlər. Əbdürrəzaq Dünbili-Təbrizidən söz düşmüşkən, onun ümumilikdə Azərbaycan tarixi, xüsusilə isə xanlıqlar dövrünün öyrənilməsi üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən "Məasiri-Sultaniyyə" ("Şahın böyük işləri") və "Cəmə-i Xaqan" kimi dəyərli əsərlərini mənbəşünaslarımıza xatırlatmağa ehtiyac görürəm. Çünki Fətəli şahın hakimiyyəti dövründə cərəyan etmiş mühüm siyasi hadisələrdən bəhs edən bu iki mənbədə Azərbaycan xanlıqlarına aid kifayət qədər maraqlı və nadir məlumatlar mövcuddur. Hər iki əsərin gələcəkdə ana dilimizə çevrilərək nəşr edilməsi xanlıqlar dövrünün hərtərəfli tədqiqinə mane olan məlumat qıtlığının aradan qaldırılmasına xidmət etmiş olardı.

Şeiriyyətlə müqayisədə Qacarlar dövründə ana dilində mətbuatın və kitab nəşrinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı olması danılmaz bir faktdır. Bu isə daha çox ümumən İranda və Azərbaycanda o dövrdə nəşriyyat sahəsindəki texniki gerilikdən qaynaqlanırdı desək, daha doğru olar. İftixar yaradan məqam ondan ibarətdir ki, bu sahədəki

geriliyin aradan qaldırılması işində də həlledici rolu yenə Təbriz və azərbaycanlılar oynamışlar. Bütün İranda Avropa üsulu ilə ilk kitab çap edən mətbəə məhz Təbriz şəhərində, Azərbaycan valisi, vəliəhd Abbas Mirzə Qacarın təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə fəaliyyətə başlamışdır. Həm Azərbaycan dilində, həm də fars dilində müasir çap üsulu ilə hazırlanan ilk kitablar məhz bu mətbəədə, Londondan gətirilmiş dəzgahda işıq üzü görmüşdür.⁷⁰

Siyasi quruluşu etibarilə Qacarlar dövləti mütləq monarxiya idi və bu səbəbdən də ölkədə ciddi senzuranın hökm sürməsi təbii hal idi. Sözsüz ki, bu ciddi məhdudiyyət son nəticədə ölkədə mütərəqqi və müasir mətbuatın inkişafına əngəllər törədir, prosesi gecikdirirdi. Ancaq bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq Azərbaycan öz ana-dilli mətbuatını yaratmağa, onu mümkün olan həddə qədər genişləndirməyə müvəffəq olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində İranda ana dilində nəşr edilən və soydaşlarımız arasında xüsusi maraqla qarşılanan mətbu orqanlardan danışarkən Təbrizin "Söhbət" və Urmiyanın "Fəryad" qəzetlərini ayrıca nəzərə çarpdırmışdır.⁷¹

Qacarlar dövründə ana dilində təhsilə laqeyd münasibət göstərilməsi, hətta guya Azərbaycan dilində məktəblərin fəaliyyətinə əngəllər yaradılması haqqında hökm sürən və tez-tez səslənən fikirlər də həqiqəti bir o qədər əks etdirmir. Doğrudur, Qacarlar dövründə İran mədrəsə və məktəblərində başlıca tədris dili farsca idi. Bu dili bilmədən ədəbiyyatla, tarix və fəlsəfə ilə bağlı mənbələrin bir çoxu ilə tanış olmaq mümkün deyildi. Fars dilinin mövqelərini möh-

⁷⁰ A.Berje. Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə. Mətnin tərtibçisi, transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Ə.Məmmədbağiroğlu, Bakı, 2014, səh. 8-9.

⁷¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. İran türkləri, səh. 131.

kəmləndirən digər vacib amil isə İranda tarixən, ölkənin türk sülalələri tərəfindən idarə edildiyi orta əsrlərdə belə sənədləşmə və yazışmaların əsasən, bu dildə aparılması olmuşdur. Ticarətdə, saray və ordudakı işlək, yəni, ünsiyyət dili funksiyasını hər nə qədər türk dili yerinə yetirmiş olsa da, kargüzarlıq məsələlərində fars dilinin üstünlüyü bir o qədər açıq-aşkar idi. Qacarlar dövründə də cəmiyyət həyatında dillərdən istifadə məsələsindəki vəziyyət dəyişilməz qalmışdı. İran reallıqlarının canlı şahidi olmuş M.Ə.Rəsulzadə dil məsələsində yaranmış mənzərəni belə təsvir edirdi: *“Bütün İranda tədrisat həp farsidir. Yazıb-oxumaq farsı öyrənmədən ibarət. Oxuyub yaza bilən bir iranlı türk, hər nə qədər alim olsa da, türkcə yazmaz və türkcəni müşkülətlə oxur. Xüsusi və ticarət məktubları da həp farsicədir”*.⁷²

Yəni, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində tədrisə marağın olmaması Qacarlardan deyil, ümumən İranda əsrlərdən bəri hökm sürən məlum ənənə və dəbdən qaynaqlanmaqda idi. Lakin Qacarlar heç zaman azərbaycanlı maarifçilərin ana dilində məktəb açmaq təşəbbüslərinə mane olmamış, bu ideya uğrunda mübarizə aparanlara qarşı heç vaxt dövlət səviyyəsində hər hansı bir təqib həyata keçirməmişlər. Faktlar göstərir ki, ana dilində müasir, dünyəvi təhsil ideyasını həyata keçirmək istəyənlər daha çox yeniliklərə, tərəqqiyə, müasirliyə qənim kəsilən mühafizəkar, xurafatçı ruhənilərin müqaviməti ilə qarşılaşmış, onlar tərəfindən təzyiqlərə məruz qalmışlar. Bu cür hallar o dövrdə təkcə Qacarlar dövləti üçün deyil, bütün İslam dünyası, o cümlədən Qafqaz Azərbaycanı üçün də xarakterik idi. Belə güman edirəm ki, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin müasir mədəniyyət və təhsil uğrunda möv-

⁷² Həmin mənbə, səh. 125-126.

humatçı ruhanilərlə apardıqları amansız mübarizəni xatırlatmağa ehtiyac yoxdur.

Təbrizin yetişdirdiyi görkəmli ziyalı, həqiqi vətənpərvər maarifçi, mübariz elm fədaisi Mirzə Həsən Rüşdiyyən (1851-1940) adı Qacarlar dövründə anadilli təhsilin yaradılması uğrunda mübarizənin rəmzi, təcəssümü idi desək, tam ədalətli olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Həsən Rüşdiyyə nəinki Güney Azərbaycanda, həm də Arazın şimal sahilində ana dilində məktəblərin yaradılması işinə öz töhfəsini vermiş görkəmli ziyalıdır. Belə ki, onun İrəvanda XIX əsrin 80-ci illərində açdığı yeni üsullu məktəb milli təhsilimizdə müasirləşməyə doğru atılmış ilk uğurlu addımlardan sayılır.⁷³ Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1887-ci ildə Təbrizdə və Tehrandə yeni üsullu məktəblərin açılmasına nail olsa da, ruhanilərin hücumları bu təhsil ocaqlarının uzunömürlü olmasına imkan verməmişdir. Ancaq Mirzə Həsən qətiyyəni geri çəkilməmiş və müəyyən fasilədən sonra yenidən mübarizəsini davam etdirmişdir. İnsafən, qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Həsənin mübarizəsinin ikinci mərhələsində ona dəstək və maliyyə yardımı göstərənlər arasında Qacar şahının baş vəziri Əli xan Əminüddövlə xüsusilə fərqlənmişdir. Belə ki, baş vəzir Mirzə Həsən Rüşdiyyəyə heç kəsdən qorxmamağı və maarifçilik, müasirləşmə uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparmağı tapşırmış, həmçinin təhsillə bağlı layihələrini həyata keçirməsi üçün ona şah tərəfindən 36.000 түmən məbləğində böyük maliyyə yardımı göstərilməsinə də vasitəçi olmuşdu.⁷⁴ Aldığı yardımdan ruhlanan Mirzə Həsən Tehrandə yenidən açdığı müasir məktəbin imkanlarını genişləndirmiş, həmçi-

⁷³ T.Həsənzadə. XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri (M.Bamdadın "Tarixi-ricali-İran" əsəri əsasında). səh. 147-148.

⁷⁴ Həmin mənbə, səh. 148.

nin Azərbaycan dilinin elmi əsaslarla tədris olunmasına hesablanmış "Vətən dili", "Ana dili" kimi dərs vəsaitlərinin çapını maliyyələşdirmişdir. Həmçinin Mirzə Həsən Rüşdiyyənin təşəbbüsü ilə Tehranda müasir təhsil problemlərinin fəal surətdə işıqlandırıldığı "Məktəb" və "Tehran" qəzetləri də işıq üzü görməyə başlamışdır. Müəllifi olduğu "Vətən dili", "Ana dili" dərslikləri onun Azərbaycanda açdığı yeni üsullu məktəblərdə geniş şəkildə tədris edilirdi. Həmin məktəblərdə Azərbaycan dili ilə yanaşı, fars, fransız dilləri, ədəbiyyat və digər dünyəvi fənlərdən dərslər keçirilirdi. Xidmətlərinə və yorulmaz fəaliyyətinə görə xalq arasında Mirzə Həsən Rüşdiyyəyə "maarifin atası" adı verilmişdi.⁷⁵

Fars dilində yazıb-yaratmalarına baxmayaraq, Qacarlar dövründə Azərbaycan ölkə miqyasında elm, təhsil, mədəniyyət kimi mühüm sahələrin inkişafına onlarla parlaq şəxsiyyət bəxş etmiş, soydaşlarımız XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İranda demokratikləşmə, müasirləşmə kimi mühüm siyasi proseslərin aparıcı qüvvəsi rolunda çıxış etmişlər. O dövrdə yetişmiş əslən azərbaycanlı görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərindən İranın Avropada ilk tibb təhsili almış təbib Mirzə Hacıbaba Əfşarın, təbrizli məşhur həkim Mirzə Məhəmməd Qobollinin, İran Şahənşah Bankının inşasına rəhbərlik etmiş memar və diplomat Mirzə Mehdi xan Mühəndisin, İranda parlamentin yaradılması və konstitusiyanın qəbulu uğrunda canını belə fəda etmiş böyük ictimai xadim Hacı Mirzə İbrahim ağanın və onlarla başqalarının adlarını çəkmək olar.⁷⁶

Maraqlıdır ki, əslən Azərbaycan türklərindən olan Qacar xanədanının yeritdiyi mütləq, siyasi-despotik üsul-idarəyə qarşı mübarizənin əsas mərkəzində də Təbriz şəhəri, onun

⁷⁵ Həmin mənbə, səh. 148-149.

⁷⁶ Bax: həmin mənbə, səh. 132-164.

ziyalıları və milli qüvvələri dayanırdı. 1905-1911-ci illərdə İranda demokratik təsisatların qurulması uğrunda aparılan və Səttarxan kimi görkəmli şəxsiyyəti tarix səhnəsinə çıxaran inqilabi hərəkət məhz Təbrizdən başlamış, onun başlıca hərbi və siyasi qüvvəsini sona qədər əsasən Azərbaycan türkləri təşkil etmişlər.⁷⁷ İran öz tarixində parlamentarizm ənənələrinin yaranmasına və ilk konstitusiyanın qəbuluna görə məhz sözügedən hərəkata, yəni Azərbaycan xalqının mübarizliyinə, mütərəqqi siyasi təfəkkürünə borcludur. Səttarxanın qiyamı yatırılsa da, onun işini bir neçə il sonra Azərbaycan xalqının digər görkəmli oğlu Xiyabani davam etdirmişdir. Beləliklə həm şah üsul-idarəsinin özbaşınalıklarına, həm də əcnəbilərin, xüsusilə də ingilislərin ağalığına qarşı mübarizə Təbrizdə son mücahidin öldürülməsinə qədər davam etmişdir.

Qacarların hakimiyyətinin son dövrünə nəzər saldıqda biz açıq-aşkar mərkəzi hökumətin zəiflədiyi, feodal hakimlərinin, nüfuzlu ordu komandanlarının mərkəzlə hesablaşmayacaq qədər gücləndiyinin şahidi oluruq. Yaranmış vəziyyət siyasi hakimiyyətdə fars əsilli məmurların, xüsusilə də ingilislərin dəstəyi ilə çoxalmasına, onların həlledici vəzifələrə irəli çəkilməsinə münbit zəmin hazırlamışdır. İllər sonra həmin məmurlardan biri, Qacar ordusunun polkovniki, qatı fars millətçisi Rza şah Pəhləvi (1878-1944) ingilislərin bilavasitə hərbi və maddi dəstəyi ilə 1925-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirir. İkinci Dünya müharibəsi illərində isə arilik ideyasının təntənəsi naminə Hitler Almaniyası ilə yaxınlaşan Rza şah elə həmin ingilislər tərəfindən də cəzalandırılaraq İrandan Cənubi Afrikaya sürgünə göndərilir.

⁷⁷ Daha ətraflı bax: История Ирана. Ответственный редактор, профессор М.С.Иванов. Москва, 1977, стр. 270-291.

Məncə, Qacarlar dövrünə ümumi sözlərlə yox, fakt və mənbələrlə etdiyimiz bu tarixi səyahət həmin sülalənin iqtidarı dövründə guya Azərbaycanın ölkənin siyasi, mədəni, hərbi və iqtisadi həyatından sıxışdırıldığına, ikinci dərəcəli əyalətə çevrildiyinə dair iddiaların nə qədər əsassız olduğunu əyani şəkildə görməyə imkan verir. Toxunduğumuz faktlar və gətirdiyimiz nümunələr həm də Qacarların guya milli hisslərdən məhrum, farslaşmış, öz xalqının taleyinə biganə və Azərbaycan tarixinə aid edilməyə mənəvi haqqı çatmayan xanədan kimi qələmə verilməsi cəhdlərinin uydurma, qərəzli və subyektiv olduğunu başa düşmək üçün kifayətdir. Azərbaycan tarixinin həqiqətlərini bərpa etməkdən çox fars millətçiliyinin mənafeələrinə xidmət edən bu nöqtəyi-nəzərin kim tərəfindən ortaya atıldığını və təbliğ edildiyini anlamaq bir o qədər çətin deyildir! Ümidvar olmaq istəyirəm ki, azərbaycanlılar belə əsassız yanaşma və uydurmaların əsirliyində qalmayacaq, öz keçmişlərinə dair tarixi həqiqətləri heç bir faktı gizlətmədən aşkara çıxarmağa səy göstərəcəklər.

Beləliklə, xanlıqlar dövrünün tədqiqi işində subyektiv yanaşmalara meydan verən daha bir mühüm məsələyə – Qacarların Azərbaycana münasibəti və bağlılığı mövzusunə mümkün olduğu qədər aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Obyektiv mənzərənin yaranması, həqiqətlərin tam aşkara çıxarılması üçün Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya ilə siyasi münasibətlərinə ədalətli qiymət verilməli, onların xarakteri, inkişaf tarixi, pərdəarxası təfərrüatları, həmçinin müsbət və mənfi nəticələri arxiv sənədləri, dövrün mənbələri və sanballı tədqiqat işləri əsasında işıqlandırılmalıdır. Xanlıqlar dövründən danışarkən onu da unutmamalıyıq ki, tədqiqini gözləyən vacib məsələlərdən biri də xanların öz aralarındakı münasibətlər mövzusudur. Biz hələ də Azərbaycan xanlarının bir-

biriləri ilə münasibətlərinin səciyyəsi və gedişi haqqında yalnız səthi, ümumi şəkildə xəbərdarıq. Bu isə öz növbəsində dövrün qiymətləndirməsində birtərəfli və dayaz yanaşmaların ortaya çıxmasına rəvac verir. Bir daha qeyd edirəm, müasir Azərbaycan tarixşünaslığının və ümumilikdə ictimai elminin əsas vəzifəsi yalnız qəhrəman, yaxud düşmən obrazı yaratmaqdan ibarət olmamalıdır. Başlıca məqsəd siyasi və mədəni keçmişimizin olduğu kimi, həqiqətlər əsasında ortalığa çıxarılmasından ibarətdir.

Düşünürəm ki, xanlıqlar dövrünün tariximizdəki əhəmiyyəti və rolu, həmçinin bu mühüm mərhələnin obyektiv işıqlandırılmasına maneə törədən başlıca problemlər, onların həlli yolları haqqındakı fikir və mülahizələrimiz tədqiqatçılarımız üçün faydalı olacaqdır. Ümidvar olmaq istərdim ki, xanlıqların fəaliyyəti ilə bağlı düşüncələr və göstərilən istiqamətlər mövzuya dair qələmə alınacaq tədqiqatların elmi dəyərinin yüksəlməsinə kömək edə biləcəkdir.

II. XANLIQLAR DÖVRÜNÜN TƏDQIQI İSTİQAMƏTİNDƏ ATILMIŞ ƏHƏMİYYƏTLİ ADDIM: AZƏRBAYCAN XANLARININ QACARLARLA VƏ ÇAR RUSİYASI İLƏ SİYASI MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR MÜHÜM FARSDILLI SƏNƏDLƏR İLK DƏFƏ ANA DİLİMİZDƏ

Artıq vurğuladığım kimi, ana dilimizə tərcümə edilərək ölkəmizin elmi ictimaiyyətinin və xanlıqlar dövrü ilə maraqlanan hər kəsin ixtiyarına verilən bu topluya Azərbaycan xanlarının Rusiya-İran müharibələri dövründə həm Qacar şahları, həm də Rusiya hərbi komandanlığı ilə əlaqələrinə dair 22 qiymətli tarixi-siyasi sənəd daxil edilmişdir. Bu sənədlər 1994-cü ildə İran İslam Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Sənədlərin Nəşri İdarəsi tərəfindən çap edilmiş "İranın Qafqaz bölgəsi ilə əlaqələrini əks etdirən sənədlər" adlı topludan seçilərək Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 97 sənəddən ibarət həmin toplu İranın o dövrdə xarici işlər naziri olmuş Əli Əkbər Vilayətinin ön sözü ilə işıq üzü görmüşdür.

Uzun illər İran Xarici İşlər Nazirliyinin arxivlərində, həmçinin bu ölkənin kitab fondlarında qorunan və yalnız 1994-cü ildə ilk dəfə işıq üzü görən həmin sənədlərin xanlıqlar dövrü ilə bağlı bir çox qaranlıq məqamlara sona qədər olmasa belə, əhəmiyyətli dərəcədə aydınlıq gətirəcəyinə əminəm. Aydındır ki, həmin sənədləri tədqiqata cəlb etmək, elmi təhlildən keçirmək Azərbaycanın dövlətçilik və diplomatiya tarixini

araşdıran mütəxəssislərin öhdəsinə düşən mühüm məsələdir. Çünki tarixşünaslığımıza bəxş edilən bu yeni mənbədə cəmləşən materialların təhlilinin və qiymətləndirilməsinin özü ayrıca bir elmi tədqiqatın mövzusudur. Ancaq sənədlərin tarixi əhəmiyyəti, həmçinin onların hansı mühüm məsələləri aydınlaşdırma biləcəyi haqqında müəyyən bir təsəvvür formalaşdırmaq üçün oxuculara bəzi nümunələrin çatdırılması məqsədəuyğun sayılmışdır.

Zənnimcə, topluda ən çox tarixi dəyər kəsb edən sənədlərdən biri Gəncənin məşhur hakimi, soy-kök etibarilə Qacarlar nəslinin Ziyadoğlular ailəsinə aid olan Cavad xanın (1748-1804) Azərbaycan xanlıqlarının işğalına rəhbərlik edən Rusiya generalı P.D.Sisianova (1754-1806) yazdığı cavab məktubudur.⁷⁸ Məlumdur ki, bu məktub P.D.Sisianovun 1803-cü il noyabrın 29-da Cavad xana Gəncə qalasının döyüşsüz rus ordusuna təslim edilməsi tələbi ilə göndərdiyi naməyə cavab mahiyyətində yazılmışdır. İran arxivlərində general Sisianovun məktubunun mətni olmasa da, Rusiya mənbələrində sözügedən sənəd mövcuddur. Həmin məktubla tanış olduqda görürük ki, Sisianovun Cavad xana, Gəncə xanlığına qarşı irəli sürdüyü tələblər, əslində, bəhanə səciyyəsi daşıyırdı və xanı müharibəyə təhrik etmək məqsədinə xidmət edirdi. Belə ki, Sisianov öz məktubunda 3 səbəbdən Gəncəni mühasirəyə aldığını və qalanın təslim edilməsini istədiyini deyirdi. Həmin səbəblərdən biri ondan ibarətdir ki, guya Gəncə gürcü çariçası Tamaranın zamanında (XII-XIII əsrlər) Gürcüstanı məxsus olmuş, lakin sonradan bu ölkə hakimlərinin bacarıqsızlığı, səriştəsizliyi ucbatından müsəlman hökmdarlarının sərəncamına keçmişdir. Rusiya isə öz növbəsində onun təbəəliyini və himayəsini qəbul etmiş xristian Gürcüstanına məxsus tarixi torpaqların dağınıq

⁷⁸ Bax: Bu topluda sənəd №4

vəziyyətdə qalmasına göz yuma bilməz. Bu haqsızlığın aradan qaldırılması üçün Gəncə qalası rus qoşunlarına təslim edilməli və Gürcüstan vilayətinin tərkibinə verilməlidir. İkinci səbəb ondan ibarət idi ki, Cavad xan öz oğlunu Sisianovun tələbi ilə fəxri girov kimi göndərməkdən imtina etdiyinə görə guya Rusiya dövlətinin nəzərində bütün etimadını itirmişdi. Pavel Sisianov yazırdı ki, Cavad xanın bu tələbi Qacarların qəzəbindən qorxaraq yerinə yetirməməsinə dair izahatı onun üçün qətiyyəən qəbuledilməzdir. Çünki 1796-cı ildə qraf P.Zubov Gəncəyə tərəf hərəkət etdiyi zaman o, yəni Cavad xan Ağa Məhəmməd şah Qacardan qorxmayaaraq, Gəncə qalasını döyüşsüz rus ordusuna təslim etmişdi. Üstəlik general həmin vaxt Cavad xanın rus təbəəliyini qəbul etdiyini də xatırladaraq, onun indiki davranışının həmin öhdəliklərlə uyğun gəlmədiyini yazırdı.

Üçüncü səbəb qismində isə Cavad xanın rus təbəəsi olan Tiflis tacirlərini mütəmadi olaraq talaması göstərilmişdi. General bütün müraciətlərə baxmayaraq, Tiflis tacirlərinin hələ də uğradıqları zərər müqabilində təzminat almadıqlarını deyir. Gəncəni mühasirəyə almasının səbəblərini açıqladıqdan sonra Sisianov Cavad xana ya qalanı sülhlə təslim etməyi, ya da amansız müharibəyə hazırlaşmağı tövsiyə edir. Yekunda onu da əlavə edir ki, qalanı təslim edəcəyi halda o, əlahəzrət Rusiya imperatoru tərəfindən mərhəmət, iltifat və qayğı görəcəkdir.⁷⁹

Cavad xan isə Sisianovun bu alçaldıcı tələblərinə olduqca sərt reaksiya verir və yazdığı cavab məktubunda onun gətirdiyi səbəblərin uydurma və haqsız olduğunu göstərərək, qalanı təslim etməkdən boyun qaçırır. Üstəlik mühari-

⁷⁹ General P.D.Sisianovun Cavad xana məktubunun məzmunu haqqında bax: Н.Ф.Дубровин. Закавказье от 1803-1806 года. Санкт-Петербург, Типография департамента уделов, 1866, стр. 225-226.

bədən qorxmadığını və rusalardan da çəkinmədiyini əlavə edir. Həmin məktubun mətni belədir:

"Göndərdiyin məktubu aldım, yazmısan ki, şahzadə Tamaranın dövründə Gəncə Gürcüstana tabe olmuşdu. Bu sözü kimsə eşitməmişdir. Lakin əcdadlarımız Abbasqulu xan və digərləri Gürcüstanda hakim olublar. Əgər inanmırsansa, Abbasqulu xanın Gürcüstanda hakim və vali olub-olmadığını gürcüstanlı qocalardan soruşa bilərsən. Hazırda Gürcüstanda onun məscid və dükanı qalmaqdadır, onun xələt və yazıları (məktubları) da oradadır. İrakli xanın atası və atamızın dövründən etibarən Gürcüstan-Gəncə sərhədinin haradan-haraya uzanması məlum olmuşdur. Biz bu sözləri dilə gətirmirik. Bununla belə, əgər desəm ki, ata-babalarım Gürcüstanda vali olublar, heç kim buna yaxşı baxmaz və kimsə də Gürcüstanı bizə qaytarmaz. Bir də yazırsan ki, altı il bundan öncə Gəncə qalasını rus padşahına vermişən. Bu, doğrudur. Həmin vaxt sizin padşah İranın bütün vilayətlərinə, habelə bizə fərman göndərmişdi və biz də onun fərmanını qəbul edib qalanı təhvil verdik. Əgər indi də Gəncə barəsində padşahın belə bir fərmanı varsa, onu ortaya çıxarın ki, biz də baxıb qərarımızı verək. Bir də yazırsan ki, guya əvvəllər mən Gürcüstan tabeliyində olmuşam.

Məlumunuz olsun ki, padşahınızın fərmanı indi də əlimizdədir. Bax, gör, orada mən necə adlanıram: Gəncə bəylərbəyi, yaxud Gürcüstan vassalı? Buradan sözlərinizin üst-üstə düşmədiyi aydınlaşır. Bundan başqa, biz Rusiya padşahına tabe olan zaman İran şahı Xorasana getmiş və əlimiz ona çatmadığı üçün biz də əzəmətli rus padşahına tabe olmağı lüzum gördük. İndi isə Allaha şükür, İran şahı yaxınlıqdadır, onun göndərdiyi komandan da artıq buradadır. Qoşun da gəlibdir. Yenə də gəlirlər.

Yenə də yazmısan ki, Gürcüstan padşaha tabedir və onun tacirlərinin malını da almısanız. Doğrudur. Siz Gürcüstana daxil olan ilk günü sizə yazdıq, adam göndərib nəzərinizə çatdırdıq ki, Nəsim bizim rəiyyətimizdir, bizdən üz döndərmiş və tacirlərimizin malını əllərindən almışdır. Xəyal etdik ki, siz padşahın nöqərləri olduğunuz üçün ədalətlə qərar çıxarıb insanımızın əmlakını geriə, bizə qaytararsınız. Bizdən üz döndərən Nəsim və digər Şəmşəddilliləri alıb bizə qaytaracaqsınız. Heç birini həyata keçirmədiyinizi gördük. Bizim də digərlərindən aldıqlarımızı sorğulamayın. Baxın görün Gəncə rəiyyəti olan Şamkurludan almış, yoxsa, Gürcüstan əhalisindən? Əks halda, niyyətiniz müharibədirsə, biz də hazırıq! Əgər öz top və topxanan ilə öyünürsənsə, Allahın mərhəməti ilə bizimkilər ondan heç də geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdə 3-4 arşındır, qələbə isə Allahın əlindədir. Haradan bilirsən ki, döyüşçüləriniz qızılbaşlardan qoçaqdırlar? Siz yalnız öz savaşınızı görmüsünüz, qızılbaşların döyüşündən isə xəbərsizsiniz.

Mənə müharibəyə hazır olmağı təklif edirsən? Sən Şəmşəddilliyə gələndən və rəiyyətimi özünə tabe edən vaxtdan tədarük görməyə başlamış və hazırlaşmışıq. Savaşmaq istəyirsənsə, savaş. Hədələyirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, bəlaya düşər olaram. Biz də bilirik ki, siz də bu xəyala qapılaraq gəlmisiniz. Bədbəxtlik sizi Peterburqdan izləyə-izləyə buraya çəkib gətirib. Allahın yardımını ilə sizin bədbəxt olduğunuz məlum olacaqdır. Vəssalam".⁸⁰

Məktubdan da görüldüyü kimi, Cavad xan, ilk növbədə, Sisianovun guya Gəncənin tarixən Gürcüstana məxsus olmasına dair absurd iddialarına cavab verməyi lazım bilir. O bildirir ki, əslində, tarixə baxıldığı zaman bunun tam tər-

⁸⁰ Bax: Sənəd №4. Cavad xanın general Sisianova göndərdiyi məktub. (Tarix 1803-cü ilin noyabrın sonları).

sini müşahidə etmək mümkündür. Çünki Gürcüstan əsrlər boyunca Gəncə hakimlərinin, yəni Ziyadoğulların hakimiyyəti altında olmuş, onlar tərəfindən idarə edilmişdir. Gürcüstanda Cavad xanın əcdadlarına məxsus tikililər, karvan-saraylar, məscidlər, dükanlar bunun ən bariz sübutlarıdır. Həmçinin Cavad xan Sisianova yazır ki, yaşlı gürcülər tarixi yaxşı xatırlayır və ona bütün həqiqətləri danışa bilirlər. Məsələyə obyektiv yanaşdıqda həqiqətən də Sisianovun XIII əsrdəki hadisələri 6 əsr sonra ortaya atıb, mənasız iddialar irəli sürməsi qeyri-ciddidir. Üstəlik, Sisianovun haqqında danışdığı faktın, yəni Gəncənin çariça Tamara dövründə Gürcüstana mənsub olması iddiasının özü belə həqiqətə uyğun gəlmir. Bəli, XII-XIII əsrlərdə Gürcüstanın mütəmadi olaraq Gəncə və ətrafına hücumlar etməsi, oranı ələ keçirməyə cəhd göstərməsi faktları mövcuddur. Ancaq heç bir ciddi tarixi mənbədə Gəncənin gürcülər tərəfindən fəth olunaraq, uzun bir dövr ərzində Gürcüstan çarlığının tərkibində qalmasına dair dəqiq məlumata rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bir faktı da nəzərə alaq ki, Sisianovun haqqında danışdığı dövrdə Azərbaycan ərazisində Atabəylər-Eldənizlər (1136-1225) kimi güclü bir feodal dövləti mövcud olmuşdur. Bütün Qafqaz regionunda, həmçinin İranın şimal bölgələrindəki siyasi proseslərdə kəsərli söz sahibi olan Atabəylərin zamanında Gürcüstanın belə asanlıqla və uzun bir müddətə Azərbaycanın ən strateji şəhərlərindən olan Gəncəni özünə birləşdirməsi inandırıcı deyildir.

Cavad xan öz məktubunda 1796-cı ildə, yəni qraf Zubov Gəncəyə yaxınlaşarkən qalanı təslim etməsi faktını inkar etmir. Ancaq məktubda qeyd edir ki, həmin vaxt o, qalanı ruslara onlara rəğbət bəslədiyinə görə deyil, müqavimət göstərəcəyi təqdirdə Qacarların onun köməyinə gələ bilməyəcəyini anladığı üçün təslim etmişdir. Çünki həmin vaxt

Qacar hakimi Ağa Məhəmməd şah Xorasandakı iğtişəsləri yatırmaq üçün oraya yollanmışdı və Gəncədən xeyli uzaqda olduğuna görə Cavad xanın ona bel bağlaması mənasız olardı. Tarixi mənbələrin araşdırılması zamanı Cavad xanın heç də haqsız olmadığını görə bilirik. Belə ki, Tiflisi darma-dığın edib, gürcüləri Rusiya təbəəliyinə keçdiklərinə görə amansızcasına cəzalandıran Ağa Məhəmməd şah hücumu Gəncə istiqamətində davam etdirərək, Azərbaycan xanlarını itaətə gətirmək istəyirdi. Ancaq Xorasanda sabitliyin pozulması onu Gəncə yürüşünü təxirə salıb, geri qayıtmağa vadar edir.⁸¹ Həmin vaxt Azərbaycanda olan Rusiya qoşunları general Zubovun komandanlığı ilə Gəncə istiqamətinə hərəkətə başlayırlar. Cavad xan rus qoşunları ilə toqquşmanın mənasızlığını anlayıb, vaxt udmaq məqsədilə diplomatik gediş edir. Gəncə xanı rus qoşunlarının komandanlığı ilə danışıqlara başlayıb, şəhəri onlara təslim edir. Yeri gəlmişkən, o, öz əməlində tək deyildi. Rus qoşunlarının irəliləməsi Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanı və Şəki hakimi Səlim xanı da Zubovla danışıqlara başlamağa sövq etmişdi.⁸² Ancaq 1796-cı ilin noyabrında Rusiya taxtının sahibi II Yekaterina (1729-1796) dünyasını dəyişir. Yeni imperator I Pavel rus qoşunlarının geri çağırılması haqqında əmr verir və ruslar Azərbaycanda əldə etdikləri hərbi üstünlükdən bəhrələne bilmirlər. Təbii ki, Ağa Məhəmməd şah bu addımın mahiyyətini izah etmək çətin idi və o, Şuşa qalasını tutduqdan sonra Cavad xanı izahat vermək üçün yanına çağıraraq, ruslara müqavimət göstərmədən Gəncəni təslim etdiyinə görə

⁸¹ Bax: İranda şah sülaləsinin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümünə qədər həyatında baş vermiş əsas hadisələrin qısa xülasəsi ilə tərcümeyi-halı, səh. 32-34.

⁸² Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Tərcümə edən: M.Əsgərli. Bakı, 1951, səh. 184.

onu möhkəm tənbeh də etmişdi.⁸³ Ancaq həmin vaxt yaranmış siyasi vəziyyəti soyuq başla təhlil etdikdə Gəncəni mənasız dağıntı və qırğınlardan xilas edən Cavad xanın ruslara müqavimət göstərməməsi olduqca ağıllı bir qərar idi.

Nəhayət, Sisianova yazdığı cavabında Cavad xan onun 3 bəhanəsinin də yersiz olduğunu göstərir. O, Tiflis tacirlərini qarət etdiyini gizlətmir, ancaq bu addımı Gəncədən böyük əmlakı ilə birlikdə qaçıb gürcülərə sığınan Nəsib adlı şəxsin çoxsaylı xahişlərə baxmayaraq, Gəncə xanlığına təhvil verilməməsinə cavab kimi atdığını bildirir.

Məqsəd Gəncənin işğal edilməsi olduğundan Sisianovun arqumentləri təbii ki, sülhə xidmət edə bilməzdi. Gəncə ətrafında baş verən sonrakı hadisələrin axarı hər kəsə məlumdur. Şiddətli döyüşlərdən sonra Gəncə qalası ruslar tərəfindən zəbt edilir, Cavad xan isə qəhrəmancasına həlak olur. Gəncənin adı dəyişdirilərək, Yelizavetpol qoyulur. Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd edək ki, Cavad xanla Sisianov arasındakı yazışma qeyd olunan məktublarla yekunlaşmır. Rus mənbələrinin məlumatlarında göstərilir ki, Sisianov ilk döyüşlərdən və qalanın bürcləri dağıldıqdan sonra Cavad xana daha bir dəfə müraciət göndərir, təslim olmağı və oğlunu fəxri əsir kimi onun düşərgəsinə göndərməyi təklif edir. Əks halda, qala tutulduqdan sonra onu biabırçı bir şəkildə öldürəcəyi ilə hədələyir. Cavad xanın cavabı da bir o qədər sərt olur: "Sən Gəncəyə ancaq mənim cəsədimin üzərindən daxil ola bilərsən".⁸⁴

Cavad xanın bir qəhrəman, cəsur döyüşçü kimi həyatını başa vurduğu bir həqiqətdir. Onun qüvvələrin qeyri-bərabərliyinə baxmayaraq, alçaldıcı təslimiyyətdən imtina edə-

⁸³ Həmin mənbə, səh. 185.

⁸⁴ Н.Ф.Дубровин. Закавказье от 1803-1806 года, стр. 229-231.

rək, son damla qanına qədər işğalçılarla vuruşması tariximizin ən şanlı, qürurverici səhifələrindəndir. Cavad xanın mübarizəsi sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə guya könüllü şəkildə daxil olması haqqında yarıdılmış mifi də tamamilə darmadağın edir. Cavad xanın əbəş yerə müqavimət göstərib, insanları faydasız qırğına verdiyini deyənlər də var. Onlar belə hesab edirlər ki, Cavad xan rus qoşunlarının sayca üstün olduğunu görürdü və o, məsələni sülh yolu ilə həll edib vaxt uda, şəhəri isə qətliam və talanlardan xilas edə bilərdi. Lakin bu fikri səsləndirənlər nədənsə Gəncə hadisələrindən cəmi iki il sonra, 1806-cı ildə Rusiya ilə sülh müqaviləsi imzalayaraq, onun təbəəliyini qəbul etmiş Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın taleyini yada salmağı unudurlar. Böyük ehtimalla ruslarla sülh bağlasa belə, Cavad xan bir müddət sonra fiziki cəhətdən məhv ediləcəkdə. Çünki xanlıqları işğal edib, öz müstəmləkəsinə çevirmək məqsədilə hərəkət edən çarizm heç zaman Cavad xan kimi nüfuzlu, qətiyyətli şəxsin Gəncəyə başçılıq etməsi ilə razılaşa bilməzdi. Bəzən biz Azərbaycan mənbələrində Cavad xanla bağlı müxtəlif ziddiyyətli fikirlərə də rast gəlirik. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının "atası" hesab edilən A.Bakıxanovun özü belə Cavad xanı birmənalı şəxsiyyət kimi səciyyələndirmir:

"Gəncəli Cavad xan hünərli və elm sevən bir adam olmaqla bərabər, qaniçən və günah işdən çəkinməyən bir əmir idi. Ölkə əhalisi ondan üz çevirmişdi və qonşu əmirələr də onun məhv olmasını arzu edirdilər".⁸⁵

Aydınır ki, Rusiya təbəəsi və məmuru olan A.Bakıxanovun imperiyaya qarşı rəşadətlə vuruşmuş bir şəxsiyyət haq-

⁸⁵ Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm, səh. 185.

qında tərifnamə deməsi mümkün deyildi. Lakin Abbasqulu ağanın dediklərinin həqiqət olduğunu fərz etsək belə, bu, Cavad xanın şücaətlə şəhadət şərbəti içməsi faktına qətiyyən kölgə sala bilməz. Siyasi tarixə nəzər saldıqda xətasız və qüsursuz hər hansı dövlət xadiminə rast gəlmək mümkünsüzdür. Əlbəttə ki, Cavad xanın da qüsurları və xətalrı olmuşdur. Ancaq yaşadığı olduqca mürəkkəb bir dövrdə Cavad xan diplomatiyanın imkanlarının tükəndiyini anladığı zaman, təslim olmaqdansa ləyaqətlə vuruşub, qəhrəman kimi ölmək böyüklüyünü göstərməyi bacarmışdır. Ən azından buna görə o, böyük ehtirama layiqdir!

Topluda əksini tapmış maraqlı sənədlər içərisində Rusiya-İran müharibəsinin gedişində Qacar qoşunlarının komandanı, vəliəhd Abbas Mirzənin Qazax ağsaqqallarına göndərdiyi məktub və Fətəli şahın Şəki hakimi Məhəmməd həsən xana ünvanladığı namə diqqəti özünə cəlb edir. Sənədlər daha çox 1804-1805-ci illərdə İrəvan qalası ətrafında baş verən hadisələrin mahiyyətini başa düşmək nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bilindi ki, 1804-1813-cü illər Birinci Rusiya-İran müharibəsi başlayan zaman İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar öz hakimiyyətini qorumaq məqsədilə onunla eyni bir tayfaya mənsub olan Fətəli şah Qacara itaət göstərməkdən hər vəchlə boyun qaçırdı. O da bəzi Azərbaycan xanları kimi sadəlövhcəsinə düşünürdü ki, Avropa mədəniyyətinə və ənənəsinə yaxın olan rusların himayəsində yaşasa, həm öz taxtını qoruyub saxlayar, həm də müəyyən qədər inkişaf edib, çoxəsrlik Şərqi despotiyasından canını qurtara bilər. Abbasqulu ağa Bakıxanov da İrəvan xanının ruslara rəğbətlə yanaşdığını qeyd edirdi:

"İrəvan hakimi Məhəmməd xan Qacar batında İran hökumətindən narazı idi. İrəvan elatının çoxunu Rum ölkəsinə

(Osmanlı ərazisinə – R.M.) göndərdi, özü də qalaya çəkilib, Rusiyadan kömək istədi. Knyaz Sisianov İrəvanı almaq qəsdilə yola düşdü".⁸⁶

1804-cü ildə Gəncənin ələ keçirilməsindən narahat olan Fətəli şah Qacar Qarabağ və İrəvanın müdafiəsinin təşkili üçün ordu hissələrini Abbas Mirzənin komandanlığı ilə Qafqaza göndərdi. Ə.Pakrəvan da qeyd edir ki, casuslar Abbas Mirzəyə mütəmadi olaraq İrəvan xanının Rusiya komandanlığı ilə sıx əlaqələr yaratdığına, onlara qala ətrafında əsgər cəmləşdirməyə imkan verdiyinə dair məlumatlar gətirirdilər. Hər kəsi Fətəli şahın İrəvan xanının xəyanəti müqabilində hər hansı təsirli tədbir görməkdə gecikməsinin səbəbləri düşündürürdü.⁸⁷

Ancaq Abbas Mirzə olduqca ehtiyatla hərəkət etməyə başladı. O, əvvəlcə Anadoluya Qars bəylərbəyinə elçi göndərərək ondan İrəvan xanının göndərdiyi elatları öz ərazisinə buraxmamağı tələb etdi. Məsələ burasındadır ki, İrəvan xanı əhali arasında şayiə yayaraq rusların asanlıqla Qacarlara qalib gələcəklərini və Qalanı tutduqdan sonra əhalinin əmlakını talayacaqlarını bildirirdi. Beləliklə də, o, öz əmlakını, xüsusilə çoxsaylı mal-qara naxırlarını, qoyun-quzu sürülərini və at ilxılarını Anadoluya, daha təhlükəsiz əraziyə göndərməyə çalışırdı.⁸⁸ Belə ehtimal etmək olar ki, İrəvan xanı Qalanın Qacarlara əlinə keçəcəyi təqdirdə şaha itaətsizlik etdiyi üçün öz əmlakının müsadirə ediləcəyindən qorxurdu. Onu, həmçinin tərəflər arasında hərbi əməliyyatların başlayacağı təqdirdə İrəvan əhalisinin, ələlxüsüs da özünün

⁸⁶ Həmin mənbə, səh. 193.

⁸⁷ Ə.Pakrəvan. Abbas Mirzə və Azərbaycan, səh. 17.

⁸⁸ Həmin mənbə, səh. 17-18.

maddi cəhətdən böyük iqtisadi itkilərlə üzləşəcəyi narahat etməyə bilməzdi. Ancaq son nəticədə Abbas Mirzənin sərkərdələrinin səyi və təkidi nəticəsində bu prosesin qarşısı alınır, Anadoluya aparılan naxır, sürü və ilxıların əhəmiyyətli bir qismi geri qaytarılır.⁸⁹

İrəvan qalasının yaxınlığına gələn rus qoşunları ilə Abbas Mirzənin ordusu arasında ilk döyüş 1804-cü ildə Üçkilsə (Eçmiədzin) ətrafında baş verir. Rus mənbələri, eyni zamanda, A.Bakıxanov həmin döyüşdə Sisianovun guya sarsıdıcı qələbə qazanaraq Abbas Mirzəni geri çəkilməyə məcbur etdiyini yazsalar da, hadisələrin inkişafı bir qədər başqa qənaət yaradır. Bəli, ola bilər ki, döyüşün gedişində rus ordusu hansısa mövqe üstünlüyü qazanmışdı. Lakin nə Abbas Mirzə ordusunun darmadağın edilməsindən, nə də onun qaçmasından söhbət belə gedə bilməzdi. Ən azından ona görə ki, bu döyüşdən sonra ciddi tələfat verən rus ordusu İrəvan ətrafında uzun müddət davam gətirə bilməyərək, Gürcüstan istiqamətinə çəkilməyə başlamışdı. Bir tərəfdən sərt qış, digər tərəfdən Abbas Mirzənin uğurla icra etdiyi partizan müharibəsi taktikası Sisianova ciddi hərbi nəticə əldə etməyə imkan vermir. Köçəri türk tayfalarından, şahsevənlərdən təşkil edilmiş çevik atlı dəstələrinin gözlənilməz və amansız həmlələri isə ruslara artilleriyanın üstünlüyündən yararlanmaq fürsəti yaratmırdı.

Baş verənlər yalnız rusları yox, xəyanət yolu tutaraq onlarla əməkdaşlıq edən İrəvan xanını da məyus etmişdi. Xan çarəsiz qalıb siyasətini dəyişməli olur və acizənə şəkildə Qacarlardan aman diləməyə başlayır. Abbas Mirzə kifayət qədər təmkinlə davranır və qisas hissəsinə qapılmayaraq, İrəvan hakiminin günahından keçir, ona aman verərək təqsirini ba-

⁸⁹ Həmin mənbə.

ğışlayır. Ə.Pakrəvan yazır ki, xan hətta Abbas Mirzəyə ruslar üzərində qazanılan uğur münasibətilə hədiyyələr göndərərək, özü ilə bağlı bütün şübhələrin aradan qalxmasına çalışır. Abbas Mirzənin xanı bağışlamaqda iki əsas məqsədi var idi: Birincisi Qacarların qəddarlığı haqqında yaranmış təsəvvürləri dağıtmaq, ikincisi isə İrəvan xanının Rusiya istiqamətindəki manevr imkanlarını heçə endirərək, qala üzərindəki nəzarəti tamamilə ələ almaq.

Görünən o idi ki, Abbas Mirzə öz məqsədinə nail olmuşdu. Çıxılmaz vəziyyətdə qalmış İrəvan xanı aman istəmiş və bununla da günahkar olduğunu etiraf etmişdi. Onun üçün artıq geriye yol qalmamışdı. Həmçinin İrəvan qalası yaxınlığındakı Qarabulaq adlanan ərazidə Qacar ordusunun hissələri yerləşdirilir və xana onlara hər cür yardım göstərilməsi əmr edilir. Xan istəməsə də, baş verənlərlə barışmalı olur.⁹⁰ Abbas Mirzə xanla nə qədər xoş davransa da, Qarabulaqda qoşun hissələri yerləşdirməsi, əslində, onun İrəvan hakiminə etibar etmədiyinin göstəricisi sayılmalıdır. Ancaq hər necə olsa da, İrəvan qalası Abbas Mirzənin nəzarətində qalır və onun rusların əlinə keçməsinin qarşısı böyük itkilər hesabına olsa da alınır. Abbas Mirzənin Qazax ağsaqqallarına, Fətəli şahın isə Şəki hakimi Məhəmməd həsən xana yazdıqları məktublarda da məhz bu xüsuslar, yəni İrəvan hakiminin işlədiyi xəyanət səbəbindən aman diləyib əfv edilməsi, həmçinin rusların İrəvan ətrafından sıxışdırılması məsələsi öz əksini tapmışdır. Rus ordusunun Üçkilsə ətrafındakı uğursuzluqdan sonra Gürcüstan istiqamətinə çəkilməsini görən Abbas Mirzə Qazax ağsaqqallarına müraciət edərək, Sisianovun komandanlığındakı qoşunlarına qarşı partizan hücumlarının təşkil olunmasını istəyir. Məktubda Qacar və-

⁹⁰ Həmin mənbə, səh. 19.

liəhdi rus qoşunlarından əsla qorxmamağa səsleyir və özünün İrəvan ətrafındakı uğurunu xatırladaraq Məhəmməd xan Qacarın onun itaətini qəbul etdiyini hər kəsin bilməsini zəruri sayır:

"Bu uğurlu günlərdə İrəvan bəylərbəyi aliməqam Məhəmməd xan Qacar bizdən aman dilədi. Hüzurumuzdan təqsirindən keçilməsini istədikdə saray əyanları onun günahını bağışlamaq istəyində [səmimi peşman olmasına] zəmin durduqlarından günahlarından keçməklə yanaşı, İrəvan vilayətini də olduğu kimi ona mərhəmət etdik. Elə bu an xəbər gəlib çatdı ki, bədəməl Rusiya Qalib ordunun (söhbət Qacar ordusundan gedir – R.M.) kəskin qılınclarından xəbərsiz halda İrəvan hüdudlarında məskunlaşmaq üçün həddini aşaraq [döyüş] bayrağı qaldırıbdır. Aliməqam şahzadələr bərk qəzəblənmiş və qoşunun bir hissəsini götürərək Üçkilsə ətrafında onları haqlamışlar. Qalib döyüşçülərin şərəfli əmri ilə hər bə alovu şölələnmiş və ilk həmlədə onları pərən-pərən salmışlar. Döyüş ləvazimatlarını və mallarını qarət etmiş və çox sayda insanı qılıncdan keçirmiş və ya əsir götürmüşlər. Qalınları isə işin belə olduğunu görüb, çar-naçar həmin gün günortadan sonra min bir hiylə ilə özlərini qorumağa müvəffəq oldular. Axşama yaxın isə min bir qorxu və həyəcan ilə yarımcan halda qaçıb, canlarını qurtara bildilər. Qoşunun böyük bir hissəsi də onları təqib etməklə məşğuldur.

Padşahın ixtiyarında olan qoşun da bu günlərdə yola düşmüşdür. Allahın lütfü və padşahın yardımı ilə onların hamısını (rus qoşunlarını – R.M.) cəzalandırmadan və qətlə yetirmədən heç bir işlə məşğul olmayacağıq. Siz aliməqamlar da bu xəbərdən şad olmalı və əzəmətli qoşun gəlib çıxana qədər hər yerdə onların yolunu kəsərək mümkün qədər on-

*ları aradan götürməyə çalışın. Elə etsinlər ki, bu xidmətləri ilə üzləri ağ olub, yüksək mərhəmətə nail ola bilsinlər”.*⁹¹

Təxminən eyni məzmununda olan bir məktub da Fətəli şah tərəfindən 1804-cü ilin dekabrında Şəki xanı Məhəmməd-həsən xana göndərilib. Qacar hökmdarı İrəvan ətrafındakı müvəffəqiyyət barəsində məlumat verməklə Novruz bayramından sonra, yəni yazın gəlməsi ilə Gürcüstan üzərinə hücum edərək, rusları oradan da sıxışdırmağa hazırlaşdıqlarını yazır. Çox güman ki, şah bu məktubu göndərməklə Şəki hakiminə indidən hazırlıqlara başlamağa və yürüş zamanı Qacar ordusuna lazım olan köməyin göstərilməsinə işarə vurur. Şəkinin Gürcüstan sərhədinə yaxın əlverişli mövqeyini nəzərə alsaq, Fətəli şahın Məhəmməd-həsən xana müraciətinin səbəbini də anlamaq çətin deyildir. Məktubun mətni bu mənada hər şeyi aydınlaşdırır:

“Şəki hakimi Məhəmməd-həsən xana məlum olsun ki, İrəvan ətrafında rus generalı və o zəlalətə düşər olmuş tayfanın qoşunu Qalib ordunun öldürücü zərbələrindən sonra çoxlu itki verərək, Gürcüstan tərəfə qaçmağa üz qoydular. Havalər soyuq və zəruri tədarükümüz olmadığı üçün Gürcüstan vilayətini fəth etmək təxirə düşdü. Padşahlıq iradəsi budur ki, dünyaya nur saçan Novruz bayramından sonra qiyamət qoparacaq qoşun, topxana, sonsuz hərbi alətləri ilə o kafir qrupun yerləşdiyi Gürcüstan vilayətini xarabazara çevirmək üçün o məşhur sərhədlər istiqamətində yola düşüləcək. O diyarda yerləşən Rusiya kafirlərinin hamısını Pak Allahın lütfü və yardımına ilə kəskin qılınclardan keçirəcək, Qızları məntəqəsini

⁹¹ Bu topluda sənəd № 5. Vəliəhd Abbas Mirzə Qacarın Qazax ağsaqqallarına yazdığı məktub (1804-cü il).

*qarət edib, ölümlə tanış edəcəyik. O tərəfləri onların napak cəsədləri ilə dolduracağıq”.*⁹²

Yeri gəlmişkən, deyək ki, Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xan Gəncə xanı Cavad xan və Bakı xanı Hüseynqulu xan kimi rus işğalına qarşı mübarizə aparan, onu qəbul etməyən Azərbaycan feodallarından idi. Məhəmmədhəsən xan Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində nəinki Qacarlara açıq-aşkar dəstək verirdi, üstəlik çarizmə qarşı hərbi koalisiyanın yaranması üçün Dağıstan və Şimali Qafqaz əhalisi ilə fəal iş aparmağa çalışırdı. Toplumza daxil edilən sənədlərdən biri Şəki hakiminin bu istiqamətdəki fəaliyyətini sübut etməkdədir. Söhbət Məhəmmədhəsən xanın rus ordusunun İrəvan qalası ətrafındakı uğursuzluğundan xəbər alar-almaz, Dərbənd əhalisinə ünvanladığı müraciətdən gedir. Məktubun mətni ilə tanış olduqda Şəki xanının çarizmə, onun işğalçı mahiyyətinə bəslədiyi dərin nifrətini, həmçinin bölgənin müsəlman xalqlarını onunla mübarizəyə səfərbər etmək istəyini sezməmək mümkün deyildir. Rusların Gəncəni tutduqdan sonra şəhərin əhalisinə qarşı amansız rəftarını xatırladan Şəki xanı Dərbənd əhalisini, ümumilikdə bütün Dağıstanı Gürcüstan istiqamətinə çəkilməyə vadar edilən rus ordusuna qarşı ayıq-sayıq olmağa çağırır. Xan rus qoşunları ilə mübarizənin hər bir müsəlmanın müqəddəs dini vəzifəsi olduğunu deyir, rusların qələbə qazanacaqları təqdirdə müsəlmanların olmazın çətinliklərlə üzləşəcəyini peyğəmbər-cəsinə xəbər verirdi:

“Məlumunuz olduğu kimi, rus kafirləri Gəncə şəhərini ələ keçirmiş, əhalisini öldürmüş, əsir götürmüş və elə bu şəhərdə

⁹² Bu topluda sənəd № 6. Fətəli şah Qacarın Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana məktubu (1804-cü ilin sonları).

də məskunlaşblar. Qoşunun bir hissəsi isə Car və Talaya hücum etmiş, onlara ziyan vuraraq orada düşərgə salmışdır. Onların sərkərdəsi Şəczur İrəvana hücum etməyə yola düşübdür. Aləm və insanların pənahgahı, aləmdə düşmənləri məğlub edən, şahlıq taxtını irs aparan, Allahdan yardım diləməyə layiq olan Fətəli şah, – Allah onun dövlətini əbədi etsin və əzəmətini isə artırsın, – onları tənbeh etməyə gəlmiş və çətin yerə sıxışdıraraq mühasirəyə almışdır. Kəskin qılıncları sıyraraq şəhvətpərəst kafirlərin üzərinə yerimişdir. İslam qeyrətini çiynlərinə alan, bizə qarşı mehriban və qayğıkeş olan şah Allahın yardım və lütfü ilə tezliklə onlara qələbə çalacaqdır. Eşitmişik ki, Çeçen, Qibrit və Heri əhalisi məğlub əsgərlərinə kömək etmək məqsədilə Mozdok yolu ilə geri qayıdan məğlub olmuş kafirlərin yolunu kəsmiş, onlarla döyüşə atılmışlar. Kimsədən əmr və göstəriş almadan, sadəcə, Uca Allahın fərmanı və peyğəmbərin “İslam qeyrətini çiynlərə çəkmək” əmri və İranla qonşu olmaq naminə, – Allah üzrlərini ağı etsin və onlardan razı olsun, – Dərbəndə tərəf üz tutmaqdan başqa əlacları qalmayıb. Onların intizarında olun. Oraya çatanda qarşılarını kəsin. Bütün vasitələrdən istifadə edərək Dərbənd istiqamətində və qarşı tərəfdən yollarını kəsin. Onların gəlməsinə imkan verməyin.

Əgər Dərbənd istiqamətindən yollarını kəsəndən sonra bizdən yardım istəsəniz, Allahın yardımı ilə sizin köməyinizə gələcəyik. Biz Dağıstan əmirlərinə də məktublar yazmışıq və onlarla məşvərət edin, Allah və rəsulunu razı salan bu xeyir işdə onlarla əməkdaşlıq edə bilərsiniz. Sizə, digər əmirlər və bütün müsəlmanlara İslamın qeyrət və müdafiəsi vacibdir. Vahid Allaha pərəstiş edən müsəlmana kafirlərə məhəbbət göstərüb, onlardan ənəm alması yaraşmaz. Onların müsəlmana yaxşılıq etməsi onlara qələbə çalmaq məqsədi güdür. Qələbə çaldıqda istədikləri hər bir şeyi tətbiq edəcəklər. İslam

*aradan gedəcəkdir. Nadanlıq və azgınlıq hər yeri bürüyəcək. Bu fani dünyadan heç bir şey əldə etmək olmaz. Çünki dünya aradan gedən, axirət isə əbədidir. Ona görə də müsəlman Allah və rəsulunu razı salan işləri görməlidir. Allahın fərmanı və peyğəmbərin buyruğuna boyun qoymaq üçün Allah yolunda cihad edin. Bunu alimləriniz də sizə deyiblər”.*⁹³

Məqamı gəlmişkən, Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xan barədə bir tarixi faktı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Məhəmmədhəsən xanın qardaşı Səlim xan Rusiyanın və Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın köməyi ilə Şəkiddə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün canfəşanlıq edir. O, qardaşının Qacarlarla yaxın münasibətlərini fürsət bilib, Rusiya komandanlığı ilə isti münasibətlər yaradır. Nəticədə o, rus ordusunun da dəstəyi ilə uzun müddətdən bəri uğrunda çalışdığı məqsədə nail olur, silah gücünə Şəkiddə hakimiyyətini bərqərar edir. Bunun müqabilində o, bacısının həyat yoldaşı və öz yaxın müttəfiqi Qarabağ xanı İbrahimxəlil kimi Rusiya təbəəliyini qəbul edərək Kürəkçay müqaviləsini imzalayır. Bununla da Şəki Rusiyanın hakimiyyətini qəbul edir, Səlim xana çar ordusunun general-mayoru hərbi rütbəsi verilir, xanlığın ərazisində isə rus qoşunları yerləşdirilir. Səlim xanın Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində general Sisianova baş verən son hadisələrlə bağlı göndərdiyi məxfi raport onun həqiqətən də Qacarların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini təsdiq etməkdədir. Səlim xan raportda rus qoşunlarının komandanına Qacarların düşərgəsindəki son vəziyyət, həmçinin Abbas Mirzənin bəzi xanlardan yardım umması haqqında xəbər verdikdən sonra ondan əlavə qoşun

⁹³ Bu topluda sənəd № 7. Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xanın Dərbənd camaatının ağsaqqal və ülamələrinə məktubu. (1804-cü ilin sonları – 1805-ci ilin əvvəlləri).

hissələrinin göndərilməsini istəyir. Səlim xan açıq-aşkar bildirir ki, ruslar ona və müttəfiqi Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana ciddi hərbi dəstək göstərəcəkləri halda, onlar hətta Qacarlara qarşı vuruşmağa belə hazırdırlar:

“Burada vəziyyət belədir ki, şahzadə Abbas Mirzə 8 min nəfərlik qoşunla Təbrizə daxil olmuşdur. İstəyi budur ki, əgər Qarabağdan aliməqam və əzəmətli İbrahim xan və İrəvandan aliməqam və əzəmətli Məhəmməd xan şahzadənin yanına gəlib ona tabe olarsa, qızılbaş qoşunu Araz çayını keçərək Tiflis və Gəncə istiqamətində hərəkət edəcəkdir. Əgər qeyd etdiyimiz əzəmətli xanlar onun yanına gedib itaət etməzlərsə, Araz çayını keçməyəcəkdir. Bundan əlavə, şah Dağıstan əhalisinə məktub yazaraq Dağıstan qoşununun da o tərəfdən zülmətin üzərinə yürüş etməsi üçün çoxlu pul və saysız-hesabsız ənamlar vəd vermişdir. Onlar da İrakli xanın oğlanları ilə o tərəfdən hərəkət etsinlər deyərək, Başaçığa da məktub yazmışdır. Aleksandr Mirzə də öhdəlik götürüb ki, qızılbaş qoşununun Göyçə yaylağına daxil olmasından sonra bütün Gürcüstan əhalisi İsxodrudan üz döndərərək əllərindən gələni əsirgəməyəcək və hamısı bizim yanımıza, yəni, şahzadənin yanına gələcəkdir. Qızılbaşın iddia və durumunu mübarək xidmətinizə bildirdim.

Sədaqətimin təvəqqesi budur ki, mənə lütfünüz çoxdursa, Tala qəsəbəsində Davud bəy Divan kimi tanınan dayımı mayorla yanına göndərsinlər və Allahın köməyi ilə tezliklə hüsurunuza yola düşəcəyəm. Heç bir şübhə və tərəddüd olmadan söyləyim ki, aliməqam atam da qızılbaş sevmir. Əgər siz tərəfdən xatircəmlik hasil olarsa, şübhəsiz ki, qızılbaşın yanına heç getməz və heç vaxt da itaət etməz. Əgər siz əzəmətli İbrahim xana qoşun versəniz, sizə xidmət və itaət edəcək və həm də qızılbaşla döyüşəcəkdir. Amma sizin qoşun

*verməməyinizdən qorxurlar. Əlbəttə, Platona hikmət öyrətmək ədəbsizlikdir deyiblər. Amma ağılma elə gəlir ki, mayoru tezliklə göndərməlisiniz. Biz də Allahın köməyi ilə tezliklə gəlirik”.*⁹⁴

Lakin Səlim xanla rusların dostluğu və əməkdaşlığı uzun çəkmiş. 1806-cı ildə o, İbrahimxəlil xanın və onun zövcəsi olan bacısının qətlinə cavab olaraq Şəkidə rus qarnizonuna hücum edərək, onları pərən-pərən salır və Şəkidən çıxmağa məcbur edir. Bir müddət sonra rus ordusu yenidən Şəki üzərindəki nəzarəti ələ alır, Səlim xan çox çalışsa da, bir daha heç zaman Şəkidə hakimliyini geri qaytara bilmir. Bir müddət Güney Azərbaycanda, Ərdəbildə yaşayan Səlim xan, ömrünü Osmanlı torpağında, həcc ziyarətinə yola düşən ərəfədə başa vurmuşdur. Beləcə, taxt-tac naminə doğma qardaşına qarşı çıxaraq, düşmənlə saziş bağlayan daha bir Azərbaycan xanı öz həyatını Vətəndən uzaqda, mühacir kimi başa vurmaq məcburiyyətində qalır.

Səlim xan öz iqtidarını qorumaq naminə çarizmlə Qacarlar əleyhinə əməkdaşlığa getmiş, ancaq sonradan buna görə dərin peşmançılıq hissi keçirmiş yeganə Azərbaycan xanı deyildi. Şamaxının sonuncu xanı Mustafa xan da belələrindən idi. O da 1805-ci ildə ruslarla saziş imzalayaraq, Rusiya imperatorunun təbəəliyini qəbul etmiş, general-mayor rütbəsi ilə təltif olunmuş, xanlığın ərazisində rus qoşunlarının yerləşdirilməsinə şərait yaratmışdı. Onun da Səlim xan kimi Birinci Rusiya–İran müharibəsi dövründə Qacarlar əleyhinə rus komandanlığı ilə əməkdaşlığını sübut edən ciddi dəlillər mövcuddur ki, onlardan biri də qeyd edilən

⁹⁴ Bu topluda sənəd №9. Şəki hakimi Səlim xandan general P.D.Sisianova. Qacar ordusunun Gəncə və Gürcüstan istiqamətinə irəliləməsi haqqında. (1805-ci il).

topluda əksini tapmış məktubdur. Mustafa xan 1806-cı ildə Sisianovun qətlindən sonra rus qoşunlarına komandan təyin edilmiş qraf Qudoviçə ünvanladığı məktubda son hərbi-siyasi vəziyyət haqqında məlumat verməklə ondan kömək üçün əlavə qüvvələrin göndərilməsini xahiş edir:

"Bu tərəflərdə vəziyyət belədir ki, şahzadə tərəfindən bir şəxs yanıma gəldi və şahzadənin onu bir neçə məsələni yerinə yetirməklə görəvləndirdiyini bildirdi. Birincisi budur ki, şahzadənin buyurduğuna görə Salyana daxil olan Talış oradan çıxardaraq, həmin mahal sizin ixtiyarınıza verəm. İkincisi budur ki, qızılbaş itaət edərək padşaha xidmət etməkdən boyun qaçırmamalıyam. Üçüncüsü budur ki, şahzadəyə qoşun verməli, onlarla ittifaq bağlayıb Rusiya ilə müharibəyə yollanmalıyam. Mən şahzadənin adamına belə cavab verdim ki, biz qızılbaş qoşun vermirik, qoşunumuz Rusiya ilə müharibəyə getmir və xidmət də etmirik. Şahzadənin bizə verdiyi illik məvacibi də istəmirik. Beləcə, şahzadənin adamını yola saldıq. Digər bir məktub isə Muğandan gəlir. Təqribən iki min nəfərdən ibarət qızılbaş ordusu Dovşanavasında düşərgə salıbdır. Bu tərəfə gəlməkdədirlər, Badkubəni köçürmək və ya Dərbənd tərəfə yol alaraq, oranı qorumaq əzmindədirlər.

Dərbənd tərəfdə də vəziyyət belədir ki, təqribən 3 min nəfər rus əsgəri Dərbənd əhalisinin təklif və sözü ilə şəhərə daxil olaraq, oranı ələ keçiriblər. Şəhərin Narınqalası, bürc-ləri və qapıları Rusiya qoşununun əlindədir. Dağıstanın başçısı və şamxallarının hamısı təbə olublar. Qoşun böyüyü iki nəfərdir. Onların birinin adı İvan Menteric və digəri isə Keylanidir. Vəziyyəti söyləmək zəruri olduğu üçün yazıya aldım. Komandanlıqdan təvəqqemiz budur ki, bu deyilənlərlə tanış olduqdan sonra padşahın qoşunundan 400 nəfər soldat və

*bir nəfər də mayoru yanıma yola salın ki, Şirvan qoşunu ilə birlikdə qızılbaş qoşununun bu tərəfə keçməsinə imkan verməyə. Mümkün olmazsa, heç olmasa görüntü yaratmaq üçün 200 soldat göndərsinlər”.*⁹⁵

Güman edirəm ki, Azərbaycan tarixi ilə az-çox maraqlananlar Mustafa xanın da aqibətindən xəbərsiz deyillər. Rusiya ilə İran arasındakı birinci müharibənin bitməsindən sonra (1813) Mustafa xan bir müddət rus təbəəsi kimi Şamaxını idarə etsə də, sonradan xanlıqdakı rus ordusu və məmurları onu ciddi şəkildə sıxışdırmağa, onunla çəkişməyə başlayırlar. Mustafa xan həm özünün, həm də yaxın ətrafının digər Azərbaycan xanlarının aqibəti ilə üzləşəcəyindən ehtiyatlanaraq, 1820-ci ildə İrana qaçır. İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1826-1828-ci illər) Qacar qoşunlarının tərkibində qısa müddətə Şamaxıya qayıdan Mustafa xan Türkmənçay sazişinin imzalanmasından sonra birdəfəlik Vətənindən didərgin düşərək, ömrünü qürbətdə başa vurmaq məcburiyyətində qalır.

Toxunduğumuz faktları ümumiləşdirib təhlil etdikdə maraqlı bir qanunauyğunluqla rastlaşmağımız göz önündədir. Həmin qanunauyğunluq isə öz hakimiyyəti, taxt-tacı naminə çarizmlə müttəfiqlik münasibətlərinə gedən Azərbaycan xanlarının hamısının faciəli sonluğundan ibarətdir. İbrahim xanın və ailəsinin qətli, Səlim xanın və Mustafa xanın Azərbaycandan didərgin salınması bunun ən bariz nümunələrini təşkil etməkdədir. Həqiqətən də bütün bunlar ətrafında çox ciddi düşünülməsi faktlardır!

Topluda ilk baxışdan diqqəti cəlb edən maraqlı sənədlərdən biri də Qacar hökmdarı Fətəli şahın 1800-cü ilin ok-

⁹⁵ Bu topluda sənəd № 10. Şamaxı hakimi Mustafa xanın rus qoşunlarının komandanı qraf Qudoviçə məktubu. (24 iyul 1806-cı il).

tyabr ayında dövlətin ərazisində yaşayan dini icmalara vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi haqqındakı fərmandır. Fərman Qacarlar dövlətinin ərazisində yaşayan yəhudi, xristian və zərdüşti (atəşpərəst) icmalarının nümayəndələrini əhatə edirdi. Fərmanda mərkəzi İrəvanda, Üçkilsədə (Eçmiədzin) yerləşən erməni Qriqorian kilsəsi ilə bağlı müddəalar xüsusi yer tutur. Çox güman ki, Fətəli şah Rusiya ilə gündən-günə gərginləşən münasibətlərin son nəticədə müharibə ilə nəticələnməyini hiss edir və mümkün savaşa başlayacağı təqdirdə dini azlıqların, xüsusilə xristian ermənilərin çarizmin xeyrinə casusluğundan, təxribatlarından ehtiyatlandığı üçün qabaqlayıcı tədbirlər görməyə çalışırdı. Ermənilərin bəhanələrini kəsmək və onların öz xəyanətlərinə haqq qazandıra bilməmələri üçün şah verdiyi fərmanla Qriqorian ruhanilərinə münasibətdə konkret vergi qaydalarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsini məcburi bir tədbirə çevirdi. Lakin şah erməni ruhanilərinə müəyyən olunmuş qaydada zəkat toplamaq imkanı verir, eyni zamanda, müsəlmanların onların dini fəaliyyətinə və ayinlərinin icrasına mane olmamasını əmr edirdi. Həmçinin fərmana əsasən ətraf ölkələrdən Üçkilsəni ziyarətə gələn erməni tacirlərinə gətirdikləri mal müqabilində hər hansı rüsum tətbiq olunmamalı idi. Vaxtilə (söhbət Səfəvilər və Nadir şah dövründən gedir) dövlət tərəfindən Qriqorian kilsəsinin ixtiyarına verilən torpaq sahələri yenə də kilsənin sərəncamında saxlanırdı. Həmçinin şah İrəvan xanına Qriqorian ruhaniləri ilə yaxşı rəftar etməyi, onların fəaliyyətinə hər hansı əngəl yaratmamağı buyurmuşdu.

Sözügedən fərmanın siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, çox mühüm tarixi dəyəri də vardır. Belə ki, fərmanda şah erməni ruhanilərinə verdiyi güzəştləri elan etdikdən sonra bir məqamı da əlavə edir ki, əgər erməni katolikosu, yəni Qriqorian kilsəsinin dini rəhbəri Qacarlar dövlətinin müəyyənləşdirdiyi

qanun-qaydanın, həmçinin bu sənədin tələblərinə zidd hərəkət edərsə, o halda hökmdar onu vəzifəsindən kənarlaşdırmaq hüququnu özündə saxlayır. Bu isə Qacarlardan öncəki Azərbaycan-türk sülalələrinin – Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Səfəvilərin və Əfşarların dövründə müəyyən olunan qaydanın, yəni erməni katolikosunun tutduğu vəzifədə şah tərəfindən təsdiqlənməsinin mütləqliyi ənənəsinin davam etdiyi demək idi. Bu qayda heç şübhəsiz ki, ermənilərin guya orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətçiliyə malik olmaları haqqındakı iddiaların nə qədər uydurma və boş bir fikir olduğunu sübut edən tutarlı tarixi dəlillərdən biridir. Sual olunur ki, əgər ermənilərin İrəvan ərazisində müstəqil dövləti var idisə, onların katolikosunu niyə erməni hökmdarları yox, Səfəvi, Əfşar, yaxud Qacar şahları vəzifəyə təsdiqləməli idi? Yaxud da hansı səbəbdən erməni kilsəsinə tətbiq edilən vergi güzəştlərinə dair fərmanları erməni hökmdarları yox, məhz türk şahları verirdilər? Qoyulan suallar ətrafında ermənilərdən daha çox onların yalançı təbliğatına alət olan bəzi əcnəbilər bir qədər dərinlən düşünə bilsəydilər, çox yaxşı olardı. Fətəli şahın dini icmalar barədəki fərmanında ermənilər haqqında olan hissənin mətni belədir:

"Padşahın mərhəmət və diqqətini əldə edən İsəvilərin seçilmiş ağsaqqalı, xəlifələr xəlifəsi, Məsihiyyətin ən böyüklərindən, Üçkilsə ocağının xəlifəsi alicənab və əzəmətli Davuda ağah olsun ki, keçmiş padşahların hökmlərinə görə Üçkilsə ocağının xidmətçiləri və qarapapaqlıları əmlak, ruhani idarələri və din alimlərinə ödənilən pullar (cizyə, vergi), xidmətçi və işsizlik baxımından güzəştə malikdirlər. Bizim şahzadələr də onlara diqqət göstərərək, bu ocağın xadimlərini həmin təkliflərdən azad etdilər. Son dərəcə ümidvar və xatircəmliklə

özünə aid iş və peşə ilə məşğul ola bilərlər. Həmin ocağa məxsus tarla və kəndlərdə müsəlman və müsəlmanın pənahında yaşayan qeyri-müsəlmandan kimsə əkin-biçinlə məşğul olarsa, mülk sahibi kimi hesab ödəməli və hər hansı bir üzr gətirməməlidir.

Ali divanın qərarıdır ki, Üçkilsə ocağı və ermənilərin məskunlaşdığı kəndlərdə əvvəlkitək kilsə zəngini vurmaq, ölü dəfn etmək, fəryad etmək kimi ayinlərdə müsəlmanlardan kimsə onlara mane olmasın ki, öz adət-ənənələrinə uyğun olaraq həmin ayinləri icra edə bilsinlər. Həmin ocağa vəqf edilən bağlar, əmlak, tarla və sairədən o aliməqamın icazəsi, əmr və qadağası olmadan kimsə müdaxilə və istifadə etməsin. Əgər müsəlman əhalidən kimsə hər hansı bir iddia irəli sürərsə, padşahın fərmanı olmadan iddia etməsin. Müsəlman əhaliyə erməniləri məcburi şəkildə İslama gətirmələrinə icazə verilmir. Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılardan kimsə o aliməqam tərəfindən ətraf bölgələrə zəkat yığmağa göndərilərsə, padşahın hökmünə görə hakim və valilərdən kimsə onlara maneçilik törətməməlidir. Həmin zəkatı toplayıb aliməqama çatdırmalarına imkan versinlər. Kimsə buna müdaxilə etməsin. Habelə hökmümüzə görə Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılarından, Rum və İran vilayətlərindən, habelə digər yaxın və uzaq vilayətlərdən kimsə həmin məbədi ziyarətə gələrsə, özü ilə ticarət malı gətirərsə və yanlarında olan sovqata görə vilayətlərdən heç biri yol haqqını almasın və onlara mane olmasın. Körpüçay və Oşkandan gələn su qədim dövrlərdən etibarən Üçkilsə ocağı və onun ətrafındakı kəndlərə aid olmuşdur. Əvvəllər olduğu kimi, indi də həmin aliməqamın istifadəsində olsun və təyin edilən yerlərdə istehlak edilsin.

Əgər Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılarından kimsə qanun, qayda və müqaviləyə zidd davra-

*narsa, o aliməqamın onlardan kimsənin Məsihi millətinin qanun və qaydalarına zidd davrana bilməməsi üçün vəzifə-sindən kənarlaşdırıla və ya təyin etmək izni vardır. Müəyyən edilən müqavilə, qanun və qaydalara xilaf olmasın deyər, özündən asılı olan məsələləri müntəzəm və qanun çərçivəsində həyata keçirməsi lazımdır. Sultana məxsus vilayətlərin möhtərəm valiləri, aliməqam xidmətçilər, hakimlər, Çuxur Sədd bəylərbəyi və digərləri müəyyən edilmiş qaydada icra etməli, padşahın qəti hökmündən imtina və sərf-nəzər etməməlidirlər. Müəyyən edilən qərarı hər kəs icra etməli və ondan imtinanın isə padşahın qəzəb və cəzasına səbəb olacağını bilməlidir. Qeyd edilən aliməqama hörmət və ehtiramı da nəzərə alsınlar. Buyurulanın məzmunundan kənara çıxmayaraq icra etsinlər”.*⁹⁶

Lakin həm Birinci, həm də İkinci Rusiya-İran müharibələri yenə də erməni ideoloqlarının xəyanət və riyə ilə yığılmuş xislətini bir daha nümayiş etdirdi. Əsrlərdən bəri rifah və bolluq içində, əmin-amanlıqda yaşadıkları ölkəyə arxa çevirən Qriqorian kilsəsi və erməni ideoloqları çarizmin tərəfinə keçərək, Rusiya təbəəliyini qəbul edirlər. Daha sonra isə Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Qacarlar dövlətinin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi şəkildə Rusiyanın ilhaq etdiyi Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağa, İrəvana və Naxçıvana köçürməyə başlayırlar.

Təqdim etdiyimiz topluda ermənilərlə bağlı daha bir maraqlı sənəd də mövcuddur. Söhbət Qacar dövlətinin İstanbuldakı konsulunun öz ölkəsinin Xarici İşlər İdarəsinə rusların Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayan erməni ruhanilə-

⁹⁶ Bu topluda sənəd №2. Məzhəbi azlıqların vergi (rüşum) ödəmək güzəştinə yəhudi, erməni və Zərdüşt davamçıları kimi müxtəlif millətlərin şamil edilməsi haqqında Uca olan Allahın adı ilə Fətəli şahın fərmanı.

rini ələ almaq cəhdlərindən bəhs edən məktubdan gedir. 1800-cü ildə yazıldığı ehtimal edilən məktubdan məlum olur ki, İstanbuldakı rus səfiri Meçnikov Osmanlı ərazisində yaşayan xristian dini icmalarını ələ alaraq onlardan türk sultanına qarşı "beşinci kolon" kimi istifadə etmək məqsədilə fəal diplomatik iş aparır. Hətta o, bu işdə müəyyən uğurlar da qazanmış, yunanların dini rəhbərini öz tərəfinə çəkməyə nail olmuşdur.

Lakin Meçnikovun Türkiyə ermənilərini ələ almaq cəhdləri iflasa uğramışdır. Konsulun verdiyi məlumata görə, erməni ruhanilərinin rəhbəri rus səfirinə sultanla kifayət qədər yaxşı münasibətlərə malik olduqlarını, ondan narazı qalmadıqlarını bildirmiş, Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında isə ümumiyyətlə düşünmədiklərini demişdir. Həmçinin məktubdan onu da öyrənirik ki, erməni ruhanisi Osmanlı dövlətinin zəifləyib parçalanacağı təqdirdə onların Rusiyadansa İngiltərə, yaxud Fransanın təbəəliyini qəbul etməyə üstünlük verəcəklərini bəyan etməsi rus səfirində dərin məyusluq və sarsıntı yaratmışdır. Baş verənlərdən xəbərdar olan sultan isə erməni ruhanilərinin rəhbərini öz hüzuruna çağırmış, ona bu mövqeyinə görə təşəkkür etmiş və iltifat göstərmişdir. Eyni zamanda, sultan bundan sonra da ermənilərə rəğbətlə yanaşacağına, dövlətin onlara xüsusi qayğı göstərəcəyinə söz vermişdir:

"Qıbləgahım! Məlum olduğu kimi, yunan camaatının xəlifəsi (dini rəhbəri) İstanbulda səfir olan Meçnikovu görməyə getmiş və ona xüsusi ehtiram və qulluq göstərərək demişdir ki, biz əlahəzrət imperatorun zakonu (əmr) altında olmağı təmənni edirik. Meçnikov onun bu cür ifadələrindən çox xoş-hal olmuş və ermənilərin xəlifəsinin daha yaxşı şəkildə onu görməyə gələcəyini düşünmüşdür. Bir müddət gözləsə də

xəbər-ətər çıxmır. Özü onun mənzilinə gedib giley-güzar edərək bildirir ki, biza olan yaxınlıq və məzhəbi bağlılığa baxmayaraq, bu müddət ərzində heç yaxın gəlmədiniz. Yunan xəlifəsi aramızda olan ziddiyyətə rəğmən arzularını bildirmişdir. Erməni dini rəhbər demişdir: Bizim sultandan heç bir halda narazılığımız yoxdur, əksinə tam razıyıq. Hər bir halda onun dövlətində yaşamaq biza xoşdur. Onun mərhəmət və lütfünün əvəzini heç vaxt verə bilmərik. Həzrəti sultanın, – Allah əbədi və sabitqədəm etsin, – bu cür yaxşılıq və diqqəti müqabilində necə nemətə nəşükürlük edib, rusun sərt zakonunu arzulaya və sizinlə ünsiyyətdə ola bilərik?! Əgər Allah eləməmiş, sultanın işi yolunda getməzsə və biz məcbur qalıb digər dövlətə sığınası olarıqsa, böyük ehtimalla Fransa və İngiltərə dövlətinə sığınarıq. Çünki həmişə eşidirik və sanki gözümüzlə görürük ki, rus torpağında yaşayan ermənilər etdiyiniz zülmədən necə əziyyət çəkirlər. Belə bir vəziyyətdə kimsənin sənəin xəyallarına uyması qeyri-mümkündür. Əgər fərz etsək ki, Allah eləməmiş, bütün məmləkətlər sultanın əlindən çıxsa belə, yenə də sultanın xoşbəxt varlığı biza kifayətdir.

Beləliklə, Meçnikov yorğun, pərt olmuş, mayus və pərişan halda öz mənzilinə qayıdır.

Bu dialoqu eşidən sultan dörd gün sonra dini rəhbəri hüzuruna tələb edir. Deyilənlərə görə, sultan xəlifəni görəndə son dərəcə sevincək halda əyləşdiyi yerdən qalxır və hörmət əlaməti olaraq 3 otaq keçərək onu qarşılamağa gəlir. Əlindən tutaraq yanına aparır, ona son dərəcə yüksək ehtiramını bildirir. Bu ehtiram bütün ermənilərin canı-könüldən xidmət etmələrinə səbəb olur. Dini rəhbər ilə görüş zamanı sultan buyurmuşdu ki, əgər mənim məmləkət və dövlətim tamamilə əldən çıxarsa, elə siz qalsanız belə sizin varlığınıza kifayətlə-

nər, şad və xürrəm olaram. Bu kimi çoxlu ifadələr işlətmişdir. Vəssalam".⁹⁷

Məktub Rusiyanın İran və Türkiyə istiqamətində fəallaşdığı bir dövrdə, həmçinin Cənubi Qafqazı işğal etmək ərəfəsində erməni amilindən təxribat və casusluq məqsədilə istifadə üçün nə qədər fəal şəkildə çalışdığını sübut edən mühüm tarixi sənədlərdən biri kimi olduqca əhəmiyyətli-dir. Ancaq unutmayaq ki, həmin sənəd bizə rusların bu istiqamətdəki fəaliyyətinin ancaq ilkin mərhələsi haqqında fikir yürütmək imkanı verir. Hadisələrin sonrakı inkişafı, o cümlədən 1828-1829-cu illər Ədirnə sülhü ilə nəticələnən Rusiya-Osmanlı müharibəsi və XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən Rusiyanın dəstəyi ilə Türkiyə ermənilərindən ibarət terror təşkilatlarının, qanunsuz silahlı dəstələrin fəaliyyətə başlaması bizə çarizmin erməniləri ələ almaq işində nə qədər böyük uğurlar qazandığını göstərməkdədir. Yəni, XIX əsrin əvvəllərindən, bəlkə də ondan bir qədər əvvəldən başlayan bu ardıcıl fəaliyyət xeyli müddət davam etmiş və yalnız onilliklər sonra siyasi nəticələr vermişdir. Ona görə də barəsində söz açdığımız sənəd haqqında danışarkən və onu tədqiqata cəlb edərkən qeyd olunan məsələləri nəzərə almaq lazımdır.

Oxucularımızın diqqətini ermənilərin guya İrəvanın və Naxçıvanın tarixən onlara mənsub olmasına dair mənasız iddialarına tutarlı cavab olacaq daha iki sənədə yönəltmək istədim. Onların hər ikisi Birinci Rusiya–İran müharibəsinin sona çatmasını rəsmiləşdirən Gülüstan sülh müqaviləsindən sonra Qacarlarla ruslar arasında İrəvanın və Naxçıvanın sər-

⁹⁷ Bu topluda sənəd № 3. Qacar dövlətinin İstanbuldakı konsulundan Xarici İşlər Nazirliyinə rus səfiri Meçnikovun fəaliyyətinə dair (1800-cü il).

hədlərinin dəqiqləşdirilməsinə dair aparılan danışıqlar prosesinə aiddir. Belə ki, həmin sənədlərdə rus məmurlarının Qacar şahına tabe olan İrəvan və Naxçıvan xanları ilə aparıldıqları danışıqlardan söz açılır, hər iki vilayətin müsəlman torpağı olduğu, hər hansı erməni dövlətindən, yaxud hakimindən söhbət belə getmədiyi aydın olur. Maraqlısı həm də odur ki, İrəvan sərhədləri haqqında rus məmurlarının göndərdikləri sənəd türk-Azərbaycan dilində yazılmışdır. Həmin sənəddə İrəvan xanı Hüseyn xanın adı da bir neçə dəfə çəkilmişdir. Rusiyalı məmurların türk dilində yazdığı, tərcümə edilmiş və orijinalı da mövcud olan sənədin məzmunu belədir: *“Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri, hansılar ki, aşağıda əl xətti ilə yazmışlar və sərhədləri müəyyənləşdirməklə məşğuldurlar, xoşbəxtlikdən uca mövqeyi olan alicənab İrəvan sərdarı Hüseyn xana bildirirlər ki, biz ali məqam sahibi olan cənabınızla birlikdə Arpaçaydan Əlkəz dağının başınadək Şörəyel sərhədini nəzərdən keçirmiş, habelə yenə Əlkəz dağının başından ali məqam sahibi olan İran dövlətinin vəkili Sübhanqulu xanla birlikdə Şörəyelin küncünədək sərhədi təyin elədik ki, bu sərhəd dəqiqliklə tədqiq olunmuşdur və hər iki ali dövlətin rəiyyətləri üçün faydalıdır. İki ölkə arasındakı İrəvan və Şörəyel sərhədində müəyyənləşdirilmiş xətlərin adı belədir: Arpaçayın sol tərəfindən Aşağı Karvansaranın bir hissəsi, dağılmış Daş Körpüdən daha aşağıya, sağtərəfli xətlə, düz Haltəpənin yuxarisından qarovultəpənin başına qədər, ondan sonra sağtərəfli xətlə düz aşkar görünən nişanla Kiçik Yoğutlu dağının başınadək, Yoğutlu dağının başından və Avıyamanlı gölünün sol tərəfindən qeyd edilən Avıyamanlı kəndinədək sağtərəfli düz xətlə göstərilmiş başıqarlı Əlkəzdən Çelikələ və viran qalmış Ermənikəndə qədər Şörəyel mahalının sərhədidir. Birincisi, tədqiqat Gülistanda bağlanmış müqaviləyə uyğun aparılmışdır, bu sərhədi və hü-*

dudları həmin sənədə uyğun hissələrə bölmüşlər. Bununla belə, bütün ad və nişanlar Şörəyel sərhədinin küncündə və zirvəsi qarlı Əlkəz dağının başında, ondan sonra Arpaçaya qədər əsas xəttin ortası ilə Şörəyel hüdudlarının başına qədərdir.

İkincisi, Şörəyel və Pələng mahalının yaşlı sakinləri öz tələblərini sübuta yetirmək üçün and içməklə tədqiqatda iştirak etməyə hazırdırlar ki, yuxarıda adları çəkilən yerlər qədim zamanlardan indiyədək sərhəd xətti rolunu oynamışdır, Gürcü xanları İrakli və Qaregin zamanından onların arasında bu barədə mübahisə və düşmənçilik olmamışdır, bütün nişanları öz gözləri ilə görmüş, araşdırmış və müəyyən etmişlər. Habelə dağların yerləşməsi ilə sərhədlərin necəliyi və istehkamları məlum olur. Bu səbəbdən sərhədin bu məsələsi hər iki ali dövlətin rəiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə bağlı olarsa, onların arasındakı dava və düşmənçilik səbəbi aradan qalxar. Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri lazımı və vacib bir yanaşma göstərərək, İrəvan sərdarı Hüseyn xan cənablarına bildirmişlər ki, bu bəndlərin dəqiqləşdirilməsi və eləcə də qəbul edilməsi tərəflər üçün faydalıdır. O üzdən mərhəmət göstərərək sərhədlərin kəsilməsini Noğutu təpəsindən Forttəpənin başınadək təyin eləsin. Hərçənd ki, Şörəyel mahalının yaşlı sakinləri bu yerlərin bizim sərhədimiz olduğunu İrəvan xanına sübut eləyirlər, Qurdtəpənin Şörəyel mahalının sərhədi olması barədəki xəta həmişə diqqətdə olsa da, lakin biz bir daha bundan əl çəkirik. Deməli, aydındır ki, sərhədlərdə yaşayan rəiyyətlərə dava və mübahisə etmələri və bir-birini incitmələri üçün hər hansı bir bəhanə verməməliyik.

Onlar öz sözlərinin qəbul edilməsi səbəbindən öhdəlik götürürlər ki, Banəli çayın yuxarısından 17 körpü mahalına qədər torpaqları arxların suyu ilə öz qədim adətlərinə uyğun olaraq əkib-becərsinlər. Şörəyel mahalının əhalisinin bu suya əl uzatmağa və o göllərin suyundan başqa yerlərə aparmağa

*ixtiyarları yoxdur. Nəzərə alınsın ki, Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri öz sərhədlərində və sözlərinin arxasındadırlar, Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələrinin sədaqəti və dürüstlüyü məlum və aşkar olan bir həqiqətdir. Onlar əvvəlki kimi, hər iki ali dövlətin mənfəətləri baxımından Gülüstanda bağlanmış mübarək Əhdnamənin məzmununa uyğun olaraq say göstərməkdədirlər. Yuxarıda deyilən nişanları İran dövlətinin səlahiyyətli şəxslərinə sübut edə bilərdik. Müəllif əlyazısının altında İrəvan sərdarı Hüseyn xandan bunu iltimas etməyi özünə bir səadət bilmişdir ki, İran dövlətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Sübhanqulu xan cənabınızın itaətində olduğuna görə, İrəvanla Şörəyel arasında sərhəd nişanları adbaad sizə məlum olduğu kimi, dəlil və sübutlarla yazılı olaraq bizə bildirim. Cənabınız tərəfindən sərhəd mövzusunda nə qədər məktub hazırlanıb göndərilərsə, onlar haqqında fikir bildirmək üçün öz dövlətimizin ali rəhbərlərinə göndərəcəyik. Təxirə salmadan və vaxt itirmədən sərhədləri Şörəyelin küncündən Eşakmeydanına qədər və oradan da sərhədlərin sonunadək və başqa hüdudlara qədər təyin etmək üçün ezam olunacaqlar”.*⁹⁸

Təəssüf ki, bəzi mənbələrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiki Şərur rayonu ərazisindəki Arpaçayın sərhəd kimi müəyyən edilməsi Ermənistan Respublikasının Naxçıvanla sərhədi kimi qeyd olunur. Bu, tamamilə yanlış olub, tarixi həqiqətin təhrif edilməsi deməkdir. Heç bir məntiqə İrəvan xanlığının sərhədləri ilə sonra yaradılmış Ermənistan Sovet Respublikasının ərazilərini eyniləşdirmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları müttəfiq dövlət qurumları kimi fəaliyyət göstərirdilər və onların ara-

⁹⁸ Bu topluda sənəd № 17. General Yermolovun Qacarlar dövlətinə İrəvan xanlığının sərhədlərinin təyin edilməsinə dair danışıqlar haqqında türk xətti ilə göndərdiyi məktubun tərcüməsi (1823-cü il).

sında sərhədlərin müəyyən edilməsi sərt xarakter daşımışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi və sərhədləri 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanmış Beynəlxalq Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin müqavilədə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bolşeviklərin gücü ilə süni şəkildə yaradılmış Ermənistan Sovet Respublikasının sərhədi Sədərək məntəqəsindən İrəvana tərəf ərazidə yerləşən Arazdəyən adlanan yaşayış yerindən o yana olmaqla müəyyənləşdirilmişdir.

Bundan başqa, müxtəlif daxili-siyasi səbəblər və xarici hərbi təzyiqlərlə əlaqədar olaraq İrəvan xanlığının sərhədləri bir neçə dəfə fərqli şəkildə müəyyən olunmuşdur. Əksər hallarda bu sərhəd xətti Araz çayından indiki Azərbaycan-Ermənistan təmas xəttində yerləşən Kərki-Çanaxçı magistralını keçən dərəni əhatə etmişdir. Sonralar Qars müqaviləsi ilə sərhədlərin yenidən dəqiqləşdirilməsi zamanı da həmin sərhəd xətti əsasən nəzərə alınmışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz topluda Naxçıvanla bağlı sənədin əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, məktubda əyalətin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair danışıqların başlanmasının təşəbbüskarı kimi Rusiyanın çıxış etdiyi məlum olur. Faktın özü Türkmənçay sazişi imzalanan ana qəddər (1828-ci il) Naxçıvanın Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu, həmçinin onun müstəqil daxili idarəetmə sistemi ilə idarə edildiyini göstərir. Sənəddə işlənən Naxçıvan xanlığının ərazisi ifadəsi isə Qacarların qətiyyəən xanlıq sistemini ləğv etmədiklərini və xanların daxili müstəqilliklərini qoruyub saxladıklarını da sübut edir:

“Çərşənbə günü bu tərəfdən 25 məmur hərəkət edərək Bazarçay çayının kənarına getdilər. Rusiyalı məmurlardan onlara bir parça məktub gəlmiş və orada belə yazılmışdı: Bu

saatda o alicənabın göndərdiyi kağız bizə çatdı və onun məzmunundan xəbərdar olduq. O alicənabın istəyi budur ki, Naxçıvan xanlığının sərhədi haqqında Seliyanda danışıqlar aparılsın. Özü də mükəlimə yolu ilə, Uqçidə olan kimi yox. Məlum olduğu kimi, biz dəfələrlə ehtiramla o alicənabdan təvəqqe eləmişik ki, Gülistan Əhdnaməsinin düzgün olduğuna görə Ləkəz dərəsindən Uqçiyə qədər hər iki tərəf aşkar olduğu üçün sərhədin təyin olunması məsələsində heç bir mübahisə ola bilməz. Əgər qarşı tərəfə şəkk və şübhə qəbul etdirməyə cəhd edilərsə, bu, yalnız bizimlə mükəlimə yolu ilə ola bilər. Əgər Seliyanda olarsa və bu əsnada Qapançay dağlarına getmək üçün fürsət olarsa, o alicənaba tam aydın və məlum olduğu kimi, havaların pisləşməsinə az qaldığı üçün, nəinki hər gün, hətta hər saat belə səylərimizi artırmalıyıq. Dağlara getmək məsələsinə gəlincə, onlardan keçid məntəqəsi və yollar kimi istifadə olunması mümkündür. İndi görəsən Salvartıdan Uqçiyə getmək imkanı varmı? Çünki hətta havanın xoş olduğu dövrlərdə də oraya getmək çətinidir. Odur ki, yalnız hər iki dövlətin bir-birinə qarşı minnətdarlıq duyğuları və bizlərin bir-birimizə olan dostluq hissləri xatirinə özümüz üçün lazım bilirik ki, yenidən cənabınızdan bizim təklifimizi qəbul edərək vaxt itirmədən Uqçiyə getməsinə təvəqqe edək. Əslində məhz onların yaxşılığı və rahat gəlmələri üçün, habelə bizim görüşümüzü sürətləndirmək məqsədilə ən məsləhətli göstərişləri vermək lazım idi.

Cənabınız Tatif yolundan təşrif gətirərsiniz. Bu halda biz onların gəlməsini gözləyərək, bir gün burada qalardıq. Əgər bütün bunlara rəğmən cənabınız danışıqların Seliyanda keçirilməsini istəyirsə, onda bu, bizim onların gəlişini gözləməklə və hava şəraitinin pis olması səbəbindən (indinin özündə də belədir), Seliyana getməyin faydasızlığına məhəl qoymadan – əbəs yerə 3 həftə vaxt itirməyimizə səbəb ola-

*caqdır. Lakin biz bu halda da öz tərəfimizdən ehtiramımızı saxlayırıq. Çünki sonda bizim dostluğumuz və əzəmətli padşahlara ehtiramımız, hər bir məsələdə qarşı tərəfin mövqeyini qəbul etmək və razılıq bildirmək meylə məlum və aydın olacaqdır. Odur ki, çapar göndəririk və onun elə bu gecə qayıtmasını gözləyirik. Dostcasına təvəqqe və birtərəfli qaydada iltimas eləyirik ki, bu yazıya cavabın göndərilməsini sürətləndirəsiniz. Əgər cənabınız qeyd olunan və gerçək olan səbəbləri qəbul etməzsə, biz dərhal hərəkət edərək, Seliyanın yaxınlığındakı Exlatian kəndində mənzil tutacağıq. Sədaqət və böyük ehtiramla onların xeyirxahlığının şahidi olmaq üçün hazırıq”.*⁹⁹

Göründüyü kimi, Azərbaycan tarixinin mühüm və keşməkeşli bir mərhələsi olan xanlıqlar dövründə hadisələr heç də indiyədək dərsliklərdə və tədqiqat əsərlərində yazıldığı kimi cərəyan etməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixinin Rusiyameyilli bir proses kimi təqdim olunması, son illərdə isə müstəqillik tərəfinin maksimum şəkildə qabardılması real həqiqəti əks etdirməyən birmənalı münasibətin ifadəsidir. Qarşıda duran əsas vəzifə Azərbaycanın bu məsuliyyətli və mürəkkəb dövrünün tarixinin sənədlər və mənbələr əsasında obyektiv yazılmasından ibarətdir.

Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünün milli dövlətçilik tariximiz baxımından əhəmiyyəti də qeyd olunmalıdır. Azərbaycan ərazilərinin ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanması, vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətçiliyin itirilməsi və bəzi xanlıqların acınacaqlı aqibəti istər-istəməz

⁹⁹ Bu topluda sənəd № 18. General Yermolovun Naxçıvanın sərhədlərinin təyin edilməsi üçün danışıqlara başlamaq istəməsi haqqında məktub (1823-cü il).

ölkədə yenidən birləşmək və bütöv, müstəqil dövlət yaratmaq zərurətini meydana qoymuşdur. İkincisi isə Azərbaycan xanlıqlarından hər biri o qədər də böyük əraziləri əhatə etmədiyindən, bəlli bir coğrafiyada fəaliyyət göstərdiyi üçün xalqa yaxın olmuşdur. İdarəçiliklə əlaqədar müxtəlif işlərə xalq içərisindən çıxmış insanlar cəlb edilmişdilər. Bunlara mirzələri, darğaları, kəndxudaları, çaparları, gözətçiləri, xan qvardiyasının və bəy drujinasının üzvlərini və sairəni aid etmək olar.

Beləliklə, Azərbaycan tarixində orta əsrlərin saray hakimiyyətindən xalq hakimiyyətinə doğru müəyyən bir proses başlanmışdır. Eyni zamanda, hakimiyyətlə xalqın yaxınlaşması şifahi xalq yaradıcılığının, xalq sənətinin, aşıq ədəbiyyatının inkişafında və nəhayət, yazılı ədəbiyyatda folklor ənənələrinin qüvvətlənməsində mühüm rol oynamışdır. XVIII əsrdə Molla Pənah Vəqifin şeirlərində xalq həyatı və sadə insanlar, ölkə təbiətinin real mənzərələri tərənnüm olunmuşdur.

Zənnimcə, yuxarıda təqdim olunan yeni sənədlər Azərbaycan ictimaiyyətinə ünvanlanan "Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında" toplusunun tariximizin bir sıra qaranlıq məsələlərinə işıq salınması baxımından nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu qiymətləndirmək üçün kifayətdir. Əminliklə bildirirəm ki, bu nəşrə daxil olan sənədlərin elmi dövriyyəyə buraxılması tarixşünaslığımız üçün olduqca faydalı bir hadisədir. O, həm də tarixşünaslığımızda ümumi mülahizələrdən sənəd, mənbə əsaslı tədqiqat üsuluna keçidin sürətlənməsinə də bir çağırış kimi qəbul edilə bilər. Bütövlükdə "Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında" toplusunun Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiqatlara cəlb ediləcəyinə və tariximizin bu mühüm mərhələsi haqqında yeni həqiqətlərin aşkara çıxarılmasına vasitəçi olacağına inanıram.

SƏNƏDLƏR

III. QACARLARIN QAFQAZ REGIONU İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN SƏNƏDLƏR

Sənəd №: 1

Tarix: Noyabr 1796¹⁰⁰

Göndərən: Fətəli şah

Çatacaq: Bütün Tiflis əhalisinə

Mövzu: İrəvanın mühasirəsi və Rusiya ilə döyüş haqqında

Fətəli şahın bütün Tiflis əhalisinə ünvanladığı 1796-cı il noyabr tarixli fərman

İrəvan ərazisi, qalib döyüşçü çadırlarına düşərgə, izzət və şövkət xeymələrinə məskən olduğu andan indiyə qədər Rusiya tayfası (firqəsi) ilə məğlubedilməz qoşun arasında üç-dörd dəfə döyüş baş vermiş və qadir Allahın lütfü və yenilməz qüdrətin gücü ilə hər dəfə həmin zalım qoşunun böyük bir hissəsi kəskin qılınların qurbanı olmuş, bir hissəsi isə məğlubedilməz döyüşçülər tərəfindən əsir götürülmüşdür.

Bu dəfə üsyankar firqədən 2 min nəfər qılıncdan keçirilərək zərərverici həşəratların ruzisi oldu. Həmin zülmkar firqənin qılıncdan xilas olanları isə İrəvan bağlarından birinə sıxışdırılaraq qalib qoşun tərəfindən mühasirəyə alınmışdır.

¹⁰⁰ Fikrimizcə bu tarix yanlışdır. Sənədin 1804-1805-ci illərə, yəni Birinci Rusiya-İran müharibəsinin ilk dövrünə aid olması ehtimalı daha yüksəkdir. – E.Ə.

Hər gün həmin zəlalətə düşər olmuş tayfadan 10-20 nəfər qalib ordunun əlinə keçərək məhv edilir. Allahın istəyi ilə bu bir neçə gün ərzində onların hamısını qığılcım saçan qılincdən keçirəcək və qalib döyüşçülərin qılinci gücünə orada həmin firqənin izi-tozu qalmayacaqdır. Gürcüstan vilayəti İran vilayətlərinə ilhaq edildiyindən, orada yaşayanlar möhtərəm rəiyyətimiz və onları qorumaq ədalətin özü olduğundan o alicənablara hökm edilir ki, Gürcüstan vilayətinin bütün elat (rəiyyət) və qəbilələri itaət və xidmətə sadıq qalmaqla əmin-amanlıqda olsunlar. Ona görə də padşahın lütf və mərhəmətini bütün arzu və istəklərinizə şamil ediləcəyini nəzərə alaraq şahın itaəti vacib olan fərmanı gələn kimi orada olan rusları dəf etməyə qalxmalı və onların hamısını qılincdən keçirib, kimsənin xilas olmasına imkan verməməlisiniz. O diyarı sahmana salmaq üçün yüksək məqam sahibləri olan əmir əl-üməra əzəmətli Pirqulu xan Qacar¹⁰¹ və Gürcüstan valisi Aleksandr Mirzə bir qrup amansız döyüşçü ilə hüzzurumuzdan yola düşdülər. O zəlalətə düşər olan firqənin hamısı qılincdən keçirilməli, arvad-uşaqları cəngavər döyüşçülərin əsiri olmalı və kimsəyə güzəşt edilməməlidir. Hər mənada özünüzü itaətkar mücahidlər kimi aparınız ki, bu xidmətlər müqabilində şahanə lütfü əldə edə bilərsiniz. Bu məsələyə tam ciddiyyətlə yanaşınsınlar.

¹⁰¹ Pirqulu xan Qacar Fətəli şah Qacar səltənətinin qoşun başçılarından olmuşdur. 1799-cu ildə Xoy və Səlməs hakimi Cəfərqulu xan Dünbilinin kənarlaşdırılması və onun yerinə Şahbaz xan Dünbilinin nəvəsi olan Mahmud xanın təyin edilməsindən sonra o ətrafdakı qoşunların rəhbəri təyin edilmişdi.

Sənəd №: 2

Tarix: oktyabr 1800

Göndərən: Fətəli şah

**Yəhudilər, ermənilər və Zərdüşt davamçıları kimi
fərqli millətlərin (cəmiyyətlərin) məzhəbi azlıqların ödə-
diyi vergi (rüsüm) güzəştinə şamil edilməsi haqqında**

Uca olan Allahın adı ilə

Fətəli şahın fərmanı

Padşahın mərhəmət və diqqətini əldə edən İsevilərin seçilmiş ağsaqqalı, xəlifələr xəlifəsi, Məsihiyyətin ən böyük-
lərindən, Üçkilsə ocağının xəlifəsi alicənab və əzəmətli Da-
vuda ağah olsun ki, keçmiş padşahların hökmlərinə görə
Üçkilsə ocağının xidmətçiləri və qarapapaqlıları əmlak, ru-
hani idarələri və din alimlərinə ödənilən pullar (cizyə, vergi),
xidmətçi və işsizlik baxımından güzəştə malikdirlər. Bizim
şahzadələr də onlara diqqət göstərərək bu ocağın xadimlə-
rini həmin təkliflərdən azad etdilər. Son dərəcə ümidvar və
xatircəmliliklə özünə aid iş və peşə ilə məşğul ola bilərlər.
Həmin ocağa məxsus tarla və kəndlərdə müsəlman və mü-
səlmanın pənahında yaşayan qeyri-müsəlmandan kimsə
əkin-biçinlə məşğul olarsa, mülk sahibi kimi hesab ödəməli
və hər hansı bir üzr gətirməməlidir. Ali divanın qərarıdır ki,
Üçkilsə ocağı və ermənilərin məskunlaşdığı kəndlərdə əv-
vəlkitek kilsə zəngini vurmaq, ölü dəfn etmək, fəryad etmək
kimi ayinlərdə müsəlmanlardan kimsə onlara mane olmasın
ki, öz adət-ənənələrinə uyğun olaraq həmin ayinləri icra
edə bilsinlər. Həmin ocağa vəqf edilən bağlar, əmlak, tarla
və sairədən o aliməqamın icazəsi, əmr və qadağası olmadan
kimsə müdaxilə və istifadə etməsin. Əgər müsəlman əhali-
dən kimsə hər hansı bir iddia irəli sürərsə, padşahın fərmanı
olmadan iddia etməsin. Müsəlman əhaliyə erməniləri məc-

buri şəkildə İslama gətirmələrinə icazə verilmir. Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılardan kimsə o aliməqam tərəfindən ətraf bölgələrə zəkat yığmağa göndərilərsə, padşahın hökmünə görə hakim və valilərdən kimsə onlara maneçilik törətməməlidir. Həmin zəkatı toplayıb aliməqama çatdırmalarına imkan versinlər. Kimsə buna müdaxilə etməsin. Habelə hökmümüzə görə Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılarından, Rum və İran vilayətlərindən, habelə digər yaxın və uzaq vilayətlərdən kimsə həmin məbədi ziyarətə gələrsə, özü ilə ticarət malı gətirərsə və yanlarında olan sovqata görə vilayətlərdən heç biri yol haqqını almasın və onlara mane olmasın. Körpüçay və Oşkandan gələn su qədim dövrlərdən etibarən Üçkilsə ocağı və onun ətrafındakı kəndlərə aid olmuşdur. Əvvəllər olduğu kimi, indi də həmin aliməqamın istifadəsində olsun və təyin edilən yerlərdə istehlak edilsin. Əgər Üçkilsə ocağının xidmətçiləri, işçiləri və qarapapaqlılarından kimsə qanun, qayda və müqaviləyə zidd davranarsa, o aliməqamın onlardan kimsənin Məsihi millətinin qanun və qaydalarına zidd davranma bilməməsi üçün vəzifəsindən kənarlaşdırmaq və ya təyin etmək izni vardır. Müəyyən edilən müqavilə, qanun və qaydalara xilaf olmasın deyə, özündən asılı olan məsələləri müntəzəm və qanuni çərçivədə həyata keçirməsi lazımdır. Sultana məxsus vilayətlərin möhtərəm valiləri, aliməqam xidmətçilər, hakimlər, Çuxur Sədd bəylərbəyi və digərləri müəyyən edilmiş qaydada icra etməli, padşahın qəti hökmündən imtina və sərf-nəzər etməməlidirlər. Müəyyən edilən qərarı hər kəs icra etməli və ondan imtinanın isə padşahın qəzəb və cəzasına səbəb olacağını bilməlidir. Qeyd edilən aliməqama hörmət və ehtiramı da nəzərə alsınlar. Buyurulanın məzmunundan kənara çıxmayaq icra etsinlər.

Oktyabr 1800

Sənəd №: 3

Tarix: oktyabr 1800

Göndərən: İstanbuldakı İran səfirliyi

Qəbul edən: Xarici İşlər Nazirliyi

Mövzu: Ermənilərə sığınacaq verilməsi

Qibləgahım! Məlum olduğu kimi, yunan camaatının xəlifəsi (dini rəhbəri) İstanbulda səfir olan Meçnikovu görməyə getmiş, ona xüsusi ehtiram və qulluq göstərərək demişdir ki, biz əlahəzrət imperatorun zakonu (əmr) altında olmağı təmənni edirik. Meçnikov onun bu kimi ifadələrindən çox xoşhal olmuş və ermənilərin xəlifəsinin daha yaxşı şəkildə onu görməyə gələcəyini düşünmüşdür. Bir müddət gözləsə də, xəbər-ətər çıxmır. Özü onun mənzilinə gedib giley-güzar edərək bildirir ki, bizə olan yaxınlıq və məzhəbi bağlılığa baxmayaraq, bu müddət ərzində heç yaxın gəlmədiniz. Yunan xəlifəsi aramızda olan ziddiyyətə rəğmən arzularını bildirmişdir. Erməni dini rəhbəri demişdir: Bizim sultandan heç bir halda narazılığımız yoxdur, əksinə, tam razıyıq. Hər bir halda onun dövlətində yaşamaq bizə xoşdur. Onun mərhəmət və lütfünün əvəzini heç vaxt verə bilmərik. Həzrəti sultanın, – Allah əbədi və sabitqədəm etsin, – bu cür yaxşılıq və diqqəti müqabilində necə nemətə naşükür-lük edib, rusun sərt zakonunu arzulaya və sizinlə ünsiyyətdə ola bilərik?! Əgər Allah eləməmiş, sultanın işi yolunda getməzsə və biz məcbur qalıb digər dövlətə sığınması olarıqsa, böyük ehtimalla Fransa və İngiltərə dövlətinə sığınarıq. Çünki həmişə eşidir və sanki gözümüzlə görürük ki, rus torpağında yaşayan ermənilər etdiyiniz zülmədən necə əziyyət çəkirlər. Belə bir vəziyyətdə kimsənin sənəin xəyallarına uyması qeyri-mümkündür. Əgər fərz etsək ki, Allah eləməmiş,

bütün məmləkətlər sultanın əlindən çıxsə belə, yenə də sultanın xoşbəxt varlığı bizə kifayətdir.

Beləliklə, Meçnikov yorğun, pərt olmuş, məyus və pərişan halda öz mənzilinə qayıdır.

Bu dialoqu eşidən sultan dörd gün sonra dini rəhbəri hüzuruna tələb edir. Deyilənlərə görə, sultan xəlifəni görəndə son dərəcə sevincək halda əyləşdiyi yerdən qalxır və hörmət əlaməti olaraq 3 otaq keçərək, onu qarşılamağa gəlir. Əlindən tutaraq yanına aparır, ona son dərəcə yüksək ehtiramını bildirir. Bu ehtiram bütün ermənilərin canı-könüldən xidmət etmələrinə səbəb olur. Dini rəhbər ilə görüş zamanı sultan buyurmuşdu ki, əgər mənim məmləkət və dövlətim tamamilə əldən çıxarsa, elə siz qalsanız belə, sizin varlığınıza kifayətlənər, şad və xürrəm olaram. Bu kimi çoxlu ifadələr işlətmişdir. Vəssalam.

Sənəd №: 4

Tarix: 1803

Göndərən: Cavad xan

Qəbul edən: Knyaz Sisianov

Mövzu: Gəncə, Gürcüstan və habelə döyüşə hazırlaşmaq barəsində Cavad xanın knyaz Sisianova məktubu

Göndərdiyin məktubu aldım, yazmısan ki, şahzadə Tamaranın dövründə Gəncə Gürcüstana tabe olmuşdu. Bu sözü kimsə eşitməmişdir. Lakin əcdadlarımız Abbasqulu xan və digərləri Gürcüstanda hakim olublar. Əgər inanmırınsızsa, Abbasqulu xanın Gürcüstanda hakim və vali olub-olmadığını gürcüstanlı qocalardan soruşa bilərsən. Hazırda Gürcüstanda onun məscid və dükanı qalmaqdadır, onun xələt və yazı-

ları (məktubları) da oradadır. İrakli xanın atası və atamızın dövründən etibarən Gürcüstan-Gəncə sərhədinin haradan-haraya uzanması məlum olmuşdur. Biz bu sözləri dilə gətirmirik. Bununla belə, əgər desəm ki, ata-babalarım Gürcüstanda vali olublar, heç kim buna yaxşı baxmaz və kimsə də Gürcüstanı bizə qaytarmaz. Bir də yazırsan ki, altı il bundan öncə Gəncə qalasını rus padşahına vermişən. Bu, doğrudur. Həmin vaxt sizin padşahınız İranın bütün vilayətlərinə, habelə bizə fərman göndərmişdi və biz də onun fərmanını qəbul edib, qalanı təhvil verdik. Əgər indi də Gəncə barəsində padşahın belə bir fərmanı varsa, onu ortaya çıxarın ki, biz də baxıb, qərarımızı verək.

Bir də yazırsan ki, guya əvvəllər mən Gürcüstan tabeliyində olmuşam. Məlumunuz olsun ki, padşahınızın fərmanı indi də əlimizdədir. Bax, gör, orada mən necə adlanıram: Gəncə bəylərbəyi, yaxud Gürcüstan vassalı? Buradan sözlərinizin üst-üstə düşmədiyini anlaşılr.

Bundan başqa, biz Rusiya padşahına tabe olan zaman İran şahı Xorasana getmiş və əlimiz ona çatmadığı üçün biz də əzəmətli rus padşahına tabe olmağı lüzum gördük. İndi isə Allaha şükür, İran şahı yaxınlıqdadır, onun göndərdiyi komandan da artıq buradadır. Qoşun da gəlibdir. Yenə də gəlirlər.

Yenə də yazmısan ki, Gürcüstan padşaha tabedir və onun tacirlərinin malını da almısınız. Doğrudur, siz Gürcüstana daxil olan ilk günü sizə yazdıq, adam göndərib nəzərinizə çatdırdıq ki, Nəsib bizim rəiyyətimizdir, bizdən üz döndərmiş və tacirlərimizin malını əllərindən almışdır. Xəyal etdik ki, siz padşahın nöqərləri olduğunuz üçün ədalətlə qərar çıxarıb, insanımızın əmlakını geriye, bizə qaytararsınız. Bizdən üz döndərən Nəsib və digər şəmşəddilliləri alıb bizə qaytaracaqsınız. Heç birini həyata keçirmədiyinizi gördük.

Bizim də digərlərindən aldıqlarımızı sorğulamayın. Baxın görün, Gəncə rəiyyəti olan Şamkurludan almışıq, yoxsa Gürcüstan əhalisindən? Əks halda, niyyətiniz müharibədirsə, biz də hazırıq! Əgər öz top və topxanan ilə öyünürsənsə, Allahın mərhəməti ilə bizimkilər ondan heç də geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdə 3-4 arşındır, qələbə isə Allahın əlindədir. Haradan bilirsən ki, döyüşçüləriniz qızılbaşlardan qoçaqdırlar? Siz yalnız öz savaşıınızı görmüsünüz, qızılbaşların döyüşündən isə xəbərsizsiniz. Mənə müharibəyə hazır olmağı təklif edirsən? Sən Şəmşəddilliyə gələndən və rəiyyətimi özünə tabe edən vaxtdan tədarük görməyə başlamış və hazırlamışsın. Savaşmaq istəyirsənsə, savaş. Hədələyirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, bəlaya düşər olaram. Biz də bilirik ki, siz də bu xəyala qapılaraq gəlmisiniz. Bədbəxtlik sizi Peterburqdan izləyə-izləyə buraya çəkib gətirib. Allahın yardımı ilə sizin bədbəxt olduğunuz məlum olacaqdır.

Vəssalam.

Sənəd №: 5

Tarix: İyun 1804

Göndərən: Abbas Mirzə

Qəbul edən: Qazax ağsaqqalları

Mövzu: Rusların həmləsini dəf etmək üçün İrəvan valisi ilə birlikdə qoşun göndərmək

1804-cü ilin iyununda Abbas Mirzənin Qazax ağsaqqallarına yazdığı məktub

Bu uğurlu günlərdə İrəvan bəylərbəyi aliməqam Məhəmməd xan Qacar bizdən aman dilədi. Hüzurumuzdan təqsirindən keçilməsini istədikdə saray əyanları onun gü-

nahının bağışlanmaq istəyində [səmimi peşman olmasına] zamin durduqlarından günahlarından keçməklə yanaşı, İrəvan vilayətini də olduğu kimi ona mərhəmət etdik. Elə bu an xəbər gəlib çatdı ki, bədəməl Rusiya qalib ordunun kəskin qılınclarından xəbərsiz halda İrəvan hüdüdlərində məskunlaşmaq üçün həddini aşaraq [döyüş] bayrağı qaldırıbdir. Aliməqam şahzadələr bərk qəzəblənmiş və qoşunun bir hissəsini götürərək Üçkilse ətrafında onları haqlamışlar. Qalib döyüşçülərin şərəfli əmri ilə hər bə alovu şölələnmiş və ilk həmlədə onları pərən-pərən salmışlar. Döyüş ləvazimatları və mallarını qarət etmiş və çox sayda insanı qılınclardan keçirmiş və ya əsir götürmüşlər. Qalanları işin belə olduğunu görüb çar-naçar həmin gün günortadan sonra min bir hiylə ilə özlərini qorumağa müvəffəq oldular. Axşama yaxın isə min bir qorxu və həyəcan ilə yarımcən halda qaçıb canlarını qurtara bildilər. Qoşunun böyük bir hissəsi də onları təqib etməklə məşğuldur. Padşahın ixtiyarında olan qoşun da bu günlərdə yola düşmüşdür. Allahın lütfü və padşahın yardımı ilə onların hamısını cəzalandırmadan və qətlə yetirmədən heç bir işlə məşğul olmayacağıq. Siz aliməqamlar da bu xəbərdən şad olmalı və əzəmətli qoşun gəlib çıxana qədər hər yerdə yollarını kəsərək mümkün qədər onları aradan götürməyə çalışın. Elə etsinlər ki, bu xidmətləri ilə üzləri ağ olub, yüksək mərhəmətə nail ola bilsinlər.

Sənəd №: 6

Tarix: Dekabr 1804

Göndərən: Fətəli şah

Qəbul edən: Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xan

Mövzu: Gürcüstanın tutulması üçün hazırlıq

Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana məlum olsun ki, İrəvan ətrafında rus generalı və o zəlalətə düşər olmuş tayfanın qoşunu qalib ordunun öldürücü zərbələrindən sonra çoxlu itki verərək Gürcüstan tərəfə qaçmağa üz qoydular. Havalər soyuq olduğu və zəruri tədarükümüz olmadığı üçün Gürcüstan vilayətini fəth etmək təxirə düşdü. Padşahlıq iradəsi budur ki, dünyaya nur saçan Novruz bayramından sonra qiyamət qoparacaq qoşun, topxana, sonsuz hərbi alətləri ilə o kafir qrupun yerləşdiyi Gürcüstan vilayətini xarabazara çevirmək üçün o məşhur sərhədlər istiqamətində yola düşəcəyik. O diyarda yerləşən Rusiya kafirlərinin hamısını Pak Allahın lütfü və yardımı ilə kəskin qılınclardan keçirəcək, Qızlaru məntəqəsini qarət edib ölümlə tanış edəcəyik. O tərəfləri onların napak cəsədləri ilə dolduracağıq.

Buna görə də itaəti vacib olan bu hökm o vilayətlərin bütün bəylərbəyi və hakimləri üçün iftixar səbəbi olmalıdır. Gözəl qənimətlərlə müjdələnən onların hər biri öz əhalisini tam hazır vəziyyətə gətirməli, xidmətə və canından keçməyə hazır olmalı, dünyanı nura qərq edən ulduzun izzət və əzəmət çadırları o tərəflərdə qurulandan sonra xidmətdə durmaqla sədaqətlərini sübut etməlidirlər. O aliməqama da məlum olsun ki, həmişə əbədi dövlətin xidmətində durmuş və padşahlığın əzəmətli olmasında ixtlasla qulluq edənlər cərgəsində yer almaqla şərəflənmişdir. Padşahın fərmanını görəndən sonra o vilayətin bütün əyanları, böyükləri, rəhbərləri, hakimləri və nüfuz sahiblərini bundan xəbərdar et-

məli və müjdə verməlisən. O aliməqam da öz ixtiyarında olan vilayətin əhalisi və qoşununu hazır duruma gətirməli və padşahın yanında yer alaraq gözəl xidmətlər göstərməlidir. İlahinin pak hüsurunda və onun mərhəmətli kölgəsi altında padşahın müxtəlif lütfünə şamil olmalıdır ki, öz iddia və qayğılarını tam ümidvarlıqla hüsurumuza həmişə ərz edə bilsin. Padşahın fərmanını çatdırmaq məqsədilə ali divanın xidmətçisi aliməqam İbrahim bəyi o aliməqamın yanına göndərdik.

Sənəd №: 7

Tarix: 1804-1805-ci illərə aid olduğu ehtimal edilir

Göndərən: Məhəmməd həsən xan

Qəbul edən: İfşa əhalisinin ağsaqqal və alimləri

Mövzu: Rusların İrəvandan qovulması və Dərbəndin mühafizəsi haqqında

Məlumunuz olduğu kimi, rus kafirləri Gəncə şəhərini ələ keçirmiş, əhalisini öldürmüş, əsir götürmüş və elə bu şəhərdə də məskunlaşıblar. Qoşunun bir hissəsi isə Car və Talaya hücum etmiş, onlara ziyan vuraraq orada düşərgə salmışdır. Onların sərkərdəsi Şəczur İrəvana hücum etməyə yola düşübdür. Aləm və insanların pənahgahı, aləmdə düşmənləri məğlub edən, şahlıq taxtını irs aparan, Allahdan yardım diləməyə layiq olan Fətəli şah, – Allah onun dövlətini əbədi etsin və əzəmətini isə artırsın, – onları tənbeh etməyə gəlmiş, çətin yerə sıxışdıraraq mühasirəyə almışdır. Kəskin qılıncı sıyıraraq şəhvətpərəst kafirlərin üzərinə yerimişdir. İslam qeyrətini çiynlərinə alan, bizə qarşı mehriban və qayğıkeş olan şah Allahın yardım və lütfü ilə tezliklə onlara qə-

ləbə çalacaqdır. Eşitmişik ki, çeçen, qibrit və heri əhalisi kömək etmək məqsədilə Mozdok yolu ilə geri qayıdan məğlub olmuş kafirlərin yolunu kəsmiş, onlarla döyüşə atılmışdır. Kimsədən əmr və göstəriş almadan, sadəcə, Uca Allahın fərmanı, peyğəmbərin "İslam qeyrətini çiyinlərə çəkmək" əmri və İranla qonşu olmaq naminə, – Allah üzlərini ağ etsin və onlardan razı olsun, – Dərbəndə tərəf üz tutmaqdan başqa əlaqları qalmayıb. Onların intizarında olun. Oraya çatanda qarşılarını kəsin. Bütün vasitələrdən istifadə edərək Dərbənd istiqamətində və qarşı tərəfdən yollarını kəsin. Onların getməsinə imkan verməyin. Əgər Dərbənd istiqamətindən yollarını kəsəndən sonra bizdən yardım istəsəniz Allahın yardımı ilə sizin köməyinizə gələcəyik. Biz Dağıstan əmirlərinə də məktublar yazmışıq və onlarla məşvərət edərək, Allah və rəsulunu razı salan bu xeyir işdə onlarla əməkdaşlıq edə bilərsiniz. Sizə, digər əmirlərə və bütün müsəlmanlara İslamın qeyrət və müdafiəsi vacibdir. Vahid Allaha pərəstiş edən müsəlmana kafirlərə məhəbbət göstərib, onlardan ənam alması yaraşmaz. Onların müsəlmana yaxşılıq etməsi onlara qələbə çalmaq məqsədi güdür. Qələbə çaldıqda istədikləri hər bir şeyi tətbiq edəcəklər. İslam aradan gedəcəkdir. Nədanlıq və azgınlıq hər yeri bürüyəcək. Bu fani dünyadan heç bir şey əldə etmək olmaz. Çünki dünya aradan gedən, axirət isə əbədidir. Ona görə də müsəlman Allah və rəsulunu razı salan işləri görməlidir. Allahın fərmanı və peyğəmbərin buyuruğuna boyun qoymaq üçün Allah yolunda cihad edin. Bunu alimləriniz də sizə deyiblər.

Sənəd №: 8

Tarix: 1804-cü ilə aid olduğu ehtimal edilir

Göndərən: Mirzə Şəfi¹⁰²

Qəbul edən: Qazax ağsaqqalları

Mövzu: Məhəmmədli bəyin təqdim edilməsi və onları Rusiya ilə döyüşə hazırlamaq

Mirzə Şəfinin Qazax ağsaqqallarına məktubu

Xudadad bəy yola düşübdür. Aliməqam, sadıq və alicənab Məhəmmədli bəy də onunla birlikdə yola düşüb ki, hamınızda xatircəmlik yaransın, padşahın mərhəməti və şahzadələrin lütfünə ümidvar olasınız. Hər bir mövzu və məsələdə arxayın olub, xidmət və canfəşanlıqə hazır olasınız. O civarda olan bütün kafirləri məhv etmək üçün son dərəcə cidd-cəhdlə çalışın. Öz layiqli xidmətlərinizi nümayiş etdirin ki, ən yaxın günlərdə Rusiyadan həmin yerlərə gələnələr Allahın yardımı ilə qılıncdan keçiriləcəklər. Onlardan heç kəsə aman verilməyəcəkdir. Fateh şahənşahın (canım ona fəda) əzəmətli məyyəti də Azərbaycan tərəflərdə düşərgə salıbdır və hər gün padşahın qalib ordusunun dəstələri nemət sahibi olan şahzadələrin düşərgəsinə qoşulur. Allahın lütfü ilə ən yaxın zamanda müşriklərdən müsəlmanların qanını alacağıq.

¹⁰² Mirzə Məhəmməd Şəfi Mazandarani Fətəli şahın baş vəziri olmuşdur.

Sənəd №: 9

Tarix: 1804-1805-ci illərə aid olduğu ehtimal edilir

Göndərən: Səlim xan

Qəbul edən: Knyaz Sisianov

**Mövzu: Qızılbaş qoşununun Tiflis və Gəncəyə doğru
hərəkət etməsi haqqında**

Səlim xanın Sisianova məktubu

Burada vəziyyət belədir ki, şahzadə Abbas Mirzə 8 min nəfərlik qoşunla Təbrizə daxil olmuşdur. İstəyi budur ki, əgər Qarabağdan aliməqam və əzəmətli İbrahim xan və İrəvandan aliməqam və əzəmətli Məhəmməd xan şahzadənin yanına gəlib ona tabe olarsa, qızılbaş qoşunu Araz çayını keçərək Tiflis və Gəncə istiqamətində hərəkət edəcəkdir. Əgər qeyd etdiyimiz əzəmətli xanlar onun yanına gedib itaət etməzlərsə, Araz çayını keçməyəcəkdir. Bundan əlavə, şah Dağıstan əhalisinə məktub yazaraq Dağıstan qoşununun da o tərəfdən zülmətin üzərinə yürüş etməsi üçün çoxlu pul və saysız–hesabsız ənamlar vəd vermişdir. Onlar da İrakli xanın oğlanları ilə o tərəfdən hərəkət etsinlər deyərək, Başaçığa¹⁰³ da məktub yazmışdır. Aleksandr Mirzə də öhdəlik götürüb ki, qızılbaş qoşununun Göyçə yaylağına daxil olmasından sonra bütün Gürcüstan əhalisi İsxodrudan üz döndərərək əllərindən gələni əsirgəməyəcək və hamısı bizim yanımıza, yəni, şahzadənin yanına gələcəkdir. Qızılbaşın iddia və durumunu mübarək xidmətinizə bildirdim. Sədaqətimin təvəqqesi budur ki, mənə lütfünüz çoxdursa, Tala qəsəbəsində Davud bəy Divan kimi tanınan dayımı mayorla yanıma göndərsinlər və Allahın köməyi ilə tezliklə hüsurunuza yola düşəcəyəm. Heç bir şübhə və tərəddüd olmadan söyləyim ki, aliməqam

¹⁰³ Tarixi Azərbaycan mənbələrində “Başaçıq” adı ilə tanınan İmereti diyarıdır – *tərcüməçi*.

atam da qızılbaşı sevmir. Əgər siz tərəfdən xatircəmlik hasil olarsa, şübhəsiz ki, qızılbaşın yanına heç getməz və heç vaxt da itaət etməz. Əgər siz əzəmətli İbrahim xana qoşun versəniz sizə xidmət və itaət edəcək və həm də qızılbaşla döyüşəcəkdir. Amma sizin qoşun verməməyinizdən qorxurlar. Əlbəttə, Platona hikmət öyrətmək ədəbsizlikdir deyiblər. Amma ağılıma elə gəlir ki, mayoru tezliklə göndərməlisiniz. Biz də Allahın köməyi ilə tezliklə gəlirik.

Sənəd №: 10

Tarix: iyul 1806

Göndərən: Mustafa xan Şirvani

Qəbul edən: Qraf Qudoviç

Mövzu: Rusiya ilə döyüşmək üçün qoşun göndərmək barəsində

Mustafa xan Şirvaninin qraf Qudoviçə 1806-cı il 24 iyul tarixli məktubu

Buralarda vəziyyət belədir ki, şahzadə tərəfindən bir şəxs yanıma gəldi və şahzadənin onu bir neçə məsələni yerinə yetirməklə görəvləndirdiyini bildirdi. Birincisi budur ki, şahzadənin buyurduğuna görə Salyana daxil olan Talış oradan çıxardaraq həmin mahalı sizin ixtiyarınıza verəm. İkincisi budur ki, qızılbaş itaət etməli və padşaha xidmət etməkdən boyun qaçırmamalıyam. Üçüncüsü budur ki, şahzadəyə qoşun verməli, onlarla ittifaq bağlayıb, Rusiya ilə müharibəyə yollanmalıyam. Mən şahzadənin adamına belə cavab verdim ki, biz qızılbaş qoşun vermirik, qoşunumuz Rusiya ilə müharibəyə getmir və xidmət də etmirik. Şahzadənin bizə verdiyi illik məvacibi də istəmirik. Beləcə, şahzadənin adamını yola saldıq. Digər bir məktub isə Muğandan

gəlibdir. Təqribən iki min nəfərdən ibarət qızılbaş ordusu Dovşanavasında düşərgə salıbdır. Bu tərəfə gəlməkdədirlər, Badkubəni köçürmək və ya Dərbənd tərəfə yol alaraq oranı qorumaq əzmindədirlər. Dərbənd tərəfdə də vəziyyət belədir ki, təqribən 3 min nəfər rus əsgəri Dərbənd əhalisinin təklif və sözü ilə şəhərə daxil olaraq oranı ələ keçiriblər. Şəhərin Narınqalası, bürcləri və qapıları Rusiya qoşununun əlindədir. Dağıstanın başçısı və şamxallarının hamısı tabe olublar. Qoşun böyüyü iki nəfərdir. Onların birinin adı İvan Menteric və digəri isə Keylanidir. Vəziyyəti söyləmək zəruri olduğu üçün yazıya aldım. Komandanlıqdan təvəqqemiz budur ki, bu deyilənlərlə tanış olduqdan sonra padşahın qoşunundan 400 nəfər soldat və bir nəfər də mayoru yanıma yola salın ki, Şirvan qoşunu ilə birlikdə qızılbaş qoşununun bu tərəfə keçməsinə imkan verməyəm. Mümkün olmazsa, heç olmasa, görüntü yaratmaq üçün 200 soldat göndərsinlər.

Sənəd №: 11

Tarix: 1806

Göndərən: Şeyxəli xan

Qəbul edən: Qraf Qudoviç

Mövzu: Dərbəndin ələ keçirilməsi barəsində

Şeyxəli xanın qraf Qudoviçə məktubu

Aliməqama məlumdur ki, dostunuz ta qədim zamanlardan böyük imperatorun dövlətinin nökrəri olmuşdur. Qalib ordu padşah sarayından bu tərəfə gəlməyə görəvləndirildiyi andan dostlar da öz adamlarını Tərxi tərəfə aliməqam general Qranatın yanına yola salaraq padşaha öz iklas və mövqeyini ifadə etdi. Həmin aliməqam isə heç vaxt dostların sözünə diqqət yetirməmiş və aliməqam Şamxal ilə həmrəy

olaraq, Dərbənd vilayətini ələ keçirmək istəyiblər. Ondan sonra həmin Şamxalı Dərbənd vilayətinə hakim təyin etdi. Bu xəyallarla dostları, o cümlədən padşaha iklasla tabe olanları sevməyərək Dərbənd əhalisi ilə şeytanlıq (hiylə) yolu ilə söhbət etmişdir. Dərbənd əhalisi də vəfasızlıq edərək dostlara xəyanət edib üz döndərmişlər. Şamxal Dərbənddə hakim və rəhbər olmaq iddiasında idi. Dostlar da bu davranışdan sonra yenə də şahın dövlətinə qarşı ədavət və xəyanət etməyərək, sadəcə, Dərbəndi tərk etmişlər. Buna baxmayaraq, general Qranat və Şamxalın davranışları dostların iklas aynasının üzərinə azca da olsa, toz-duman qondura bilmiş və qızılbaş tayfasına sığınaraq şahzadənin yanına yola düşmüşlər. Şahzadənin ordusuna daxil olduğdan sonra Qızılbaşın davranışını, işi və əməlini mülahizə etdikdən sonra onda böyüklük və padşahlıq görməyərək Dərbəndi ələ keçirməyə getmək istəyini bildirmiş, bir qədər qızılbaş əsgərini özü ilə götürərək qoşunla birgə Qubaya yola düşmüşdür. Quba vilayətinə daxil olandan sonra aşkar və gizli şəkildə qızılbaş tayfasını incitməyə başlamış və onlardan bir neçə nəfərini gizli şəkildə qətlə yetirmişdir. Nəhayət, həmin tayfa ilə son dərəcə ədavət və düşmənçilik içərisində dostların yanına qayıtmışlar. Lakin şaha yaxın olan general Naşov Bulqakovun bu torpaqlara gəlişindən sonra şah məlum və aşkar olan dostlara həddən artıq öz lütfünü göstərməyə başladı, bütün sahələrdə dostlara mehribanlıq göstərdi. Eləcə də dostlar da öz növbəsində şaha olan sədaqət və bəndəçilik nümayiş etdirdilər. Belə ki, padşahlıq sarayından məmuriyyət alan hər bir başçı və məmur xalqın rəğbətini qazanmaq üçün onlarla mehribanlıqla davranır. Alicənab general Qranat torpaqlara ayaq basdıqdan sonra dostları padşah sarayından uzaqlaşdırdı. İndi general Bulqakovun ali davranışı hamıya aşkar olundu. Bundan sonra, inşallah, o həzrət

öz xoş rəftarına görə, hər hansı bölgəyə qoşun yeridərsə, xalq kütləsi müqavimət göstərmədən padşaha təslim olacaq. Ona görə ki, bundan öncə də eyni hərəkət edilmiş və onlar şaha sədaqətlərini göstərmişdilər. Eləcə də aliməqam general Bulqakovun yanına bir nümayəndə göndərməsi üçün müraciət etmişdilər. İndi də bir nəfəri o ali məqamlı şəxsin yanına göndərməyə ehtiyac var idi. Bu səbəbdən hörmətli Cəfər bəyi göndərüb, dostcasına bəzi məsləhətlər də verib. Qeyd olunan şəxsin gəlişindən sonra həmin sifarişləri məktub formasında yazaraq təqdim edib. Dostlar o ali məqamlı padşahın düşüncələri ilə tanışdır və bilirlər ki, o ali məqamlı şəxs məsləhət bildiyi vaxt etibarlı bir dostu padşahlıq sarayına tərcüməçi ilə birlikdə göndərəcək. Sonda ali məqamlı padşahdan 4 şeyi rica edir. Birincisi, özünün padşaha xidmətçiliyinə dair bir möhürlü kağız aliməqam Bulqakova verilib və dostlara bundan artıq heç bir təklif edilməsin. İkincisi, eyni məzmunlu digər bir möhürlü məktub da yazılaraq o aliməqama verilmişdir, dostlar öz yanında saxlasın deyə eyni məzmunlu bir məktub yazılıb, onlara təqdim edilməlidir. Bu kağızların məzmunu haqqında ona məlumat verilmişdir. Üçüncüsü, bundan öncə padşaha edilən xidmətlər müqabilində dostların özünə, onların atababalarına şah, misilsiz lütfkarlıq edibdir. Həmişə onların məqamı uca tutulub. Dostlar yenə də eyni davranışın sərgilənməsini və şahın dostlara lütfkarlıq göstərməsini, onların irs apardıqları vilayətlərin öncəki göstərişə əsasən onlara təhvil verilməsini istəmişlər. Dördüncüsü, Dərbənddən olan bir neçə dost digər dostlarla birlikdə gəlmişdi və onların malı və mülkü Dərbənd əhalisi və digərlərinin yanında qalıb. Onlar mal və mülkləri ilə bağlı aliməqam şaha məlumat veriblər. İstəyirik ki, bu məsələnin həqiqətini dostlara göndərəcəyiniz bir kağızda qeyd edəsiniz.

Sənəd №: 12

Tarix: 1806

Göndərən: Həsən xan İrəvani

Qəbul edən: Qraf Qudoviç

Mövzu: İrəvan qalasının ələ keçirilməsi barəsində

Alicənabın göndərdiyi məktub mənə çatdı və məzmunundan hali oldum. Yazılıb ki, vaxt itirmədən qalanı təslim edim, qoşunların bizi məğlub edərək Arazın o tayına sıxışdırdığı da yazılır. Məlumunuz olsun ki, biz bu qalaya sığınanda qoşunlarımızın yardıma gələcəyindən əlimizi üzmüş, onların varlığını unutmuş və onlardan hər hansı bir gözləntimiz də yoxdur. Hara getsələr belə, Allaha şükür ki, yardımlarına ehtiyacımız yoxdur. Habelə yazmısınız ki, topların gücündən qalanın bürcləri dağılmış və bürcdəki bir neçə top yerə düşmüşdür. Bu ifadələrdən məlum olur ki, Naxçıvan müharibəsinə hazırlıq da belə olacaqdır. Hər halda bizim düşüncəmiz budur ki, qala və top olmadan, hətta səhrada da nə isə edə biləcək gücdəyik. Baxmayaraq ki, kimsə qalanın içində qalarsa və öz işi ilə məşğul olarsa, elə də bir şey olmaz. Hər kəs düşünür ki, Axəlkələk kəndində olduğu kimi, qalanın içində əyləşib və işin sonunu gözləmək lazımdır. Yazmısınız ki, zorla qalanı ələ keçirəcəksiniz. Məlumdur ki, hücum həyata keçirilən kimi tərəflər arasında bütün müzakirələr bitəcəkdir. Qaladakılar öz canlarından əlini üzmüş İlahi təqdiri gözləyir və gözləyəcəklər. Məktubda yazmısınız ki, aliməqamlar Mirzə Məhəmməd Şəfi və Mirzə Bozorgun məktublarına cavab olaraq bizim padşahımız tərəfindən İrəvan qalasının alınmasına hökm verilibdir. Dünyaya hökmran padşahımız da qalanı qorumağı əmr edibdir. Deməli, doğru olan budur ki, o iki aliməqamın göndərdiyi məktubların cavabını gözləməliyik. Cavab gələnə qədər isə dostluq və xeyrixahlıq öz qüvvəsindədir.

Sənəd №: 13

Tarix: 1806-cı ilə aid olduğu ehtimal edilir

Göndərən: Cəfərqulu xan

Qəbul edən: Qraf Qudoviç

Mövzu: Şirvanda üsyan haqqında

Cəfərqulu xanın qraf Qudoviçə məktubu

Qoşunun hazır vəziyyətə gətirilməsi istənilmişdi. Nə zaman Surxay xan və xain Şeyxəli tərəfindən Şirvanda üsyan baş verərsə və aliməqam Mustafa xan yardım haqqında müraciət edərsə, mən də yardım etməyə hazır olmalıyam. Bu tərəfin cəmiyyəti hazırdır və xəbər gəldiyi an müdafiə mövqeyinə keçəcəkdir.

Sənəd №: 14

Tarix: 1812

Göndərən: Abbas Mirzə

Qəbul edən: Kaxetiya xanları və bəyzadələri

Mövzu: Gürcüstanın fəth edilməsi barəsində

Abbas Mirzənin Kaxetiya xanları və bəyzadələrinə fərmanı

Məlumunuz olsun ki, sizin elçilər İrəvana, Təbriz sarayına gəlməzdən öncə İrəvan bəylərbəyi aliməqam Hüseyn xan sizin qeyrət, mərdlik və şücaətinizdən bəhs edərək yazmışdır ki, Qıqda təqribən 6 min rus soldatını öldürüb və bir neçə topunu qənimət olaraq götürmüşünüz. Aliməqam Aleksandr Mirzə də sizin qeyrət, şücaət və gözləntiləriniz haqqında bizə danışmışdır. Bu günlərdə xristianların seçilmiş elçiləri Odik bəy və Kəyuərki də Təbriz sarayına daxil olaraq

sizin bütün işlərinizi xidmətimizə ərz ediblər. Sizin mərdlik və şücaətinizdən hali olmuşuq. Müəyyən oldu ki, sizin Rusiya ilə məcburi sazişiniz qışın gedışı və yazın gəlişi ilə bizim yola düşməyimizə görədir. Həqiqətən də sizin etdiyiniz xidmət ən gözəl xidmətlərdəndir. Bizim də sizə göstərəcəyimiz mərhəmət ən böyük mərhəmətlərdən olacaqdır. Sizin üzünüz ağ olsun. İndi qış ötmüş və yaz gəlmişdir. Biz qalib ordunu hazırlamışıq. Bu günlərdə cəhənnəm yaradan toplar, alov saçan əsgərlər və çoxlu süvarilərlə Təbrizdən yola düşəcək və dağdan enən sel kimi o tərəfə istiqamət götürəcəyik. Aliməqam İrəvan bəylərbəyi və aliməqam Aleksandr Mirzəyə də bizdən öncə nizami ordularla hərəkət etmələrini tapşırırmışıq. Allahın yardımı və bizim yola düşməyimiz, qoşunların gəlib çıxması, əlimizdə olan top, topxana və əsgər ilə Rusiya bizə müqavimət göstərə bilməyəcəkdir. Elə bu il Gürcüstan vilayəti və Tiflis şəhəri Rusiyanın varlığından xilas olacaq, böyük və kiçik demədən bütün Gürcüstan əhalisi rahat və asayiş içində olacaqlar. Oranın əhalisinin canı, malı və namusu onların şərinədən amanda qalacaqdır. Bu xidməti göstərən və belə qeyrət nümayiş etdirən sizin hamınız və Gürcüstanın digər sakinləri də bizim ənam və lütfümüzdən faydalanacaqdır. Sizin və digər canından keçənlərin gözləri bizim qoşunun yaratdığı tozanaq ilə aydınlığa qovuşacaqdır. Hər biriniz tərəfimizdən yüksək məqama sahib olacaqdır. Sizin bu qeyrət, şücaət və mərdliyiniz qiyamətə qədər yer üzündə qalacaqdır. Sizin tərəfinizdə olan hər kəsin gələcək nəslə əbədiyaşar dövlətimizdən bəhrələnə biləcəkdir. Biz həmişə sizi öz şəriətimizin bəndəsi hesab edirdik və əmin idik ki, hər vaxt Gürcüstana gəlmək istəsək sizin hamınız, böyük-kiçik demədən pişvazımıza çıxacaq və xidmətimizdə duracaqsınız. Düşünürük ki, bizim piyada və topxanamız rusun soldat və topxanasından daha yaxşıdır və oraya gəl-

dikdə işi birdəfəlik bitirəcəyik. Hazırda Allahın yardımını sayəsində eşitdiyiniz topxana və əsgər hazırdır və düşündüyümüzü reallaşıdır bilmişik. Qarabağ tərəflərdə də bir iş qalmamış və xəbərdar olduğunuz kimi, qış səfərində olanlar oldu. Azacıq tamamlanmamış işləri isə Qaracadağda olan sərhədçilərimiz və orada qoyduğumuz qoşun Allahın yardımını ilə tamamlayacaqdır. Hazırda bizim əsgərlər ac şirlər kimi rusların qanına susayıblar. O tərəfə hərəkət edən kimi Gürcüstanı fəth edəcək, rusun soldat və generallarının hamısı öldürüləcək və əsir götürüləcəkdir. Sizin hər biriniz öz yerində rahat və aram əyləşəcəkdir. Rusiya da bizim alov saçan əsgərlərimiz və dağıdıcı toplarımızın gücünü görmüşdür. Bilirlər ki, sizlər Gürcüstanda, Qarabağ əhalisi Qarabağda və Gəncə əhalisi isə Gəncədə onlardan inciyərək bizə pənah gətirmişdir. Hamı öz dövlət və padşahının sorağındadır. Bundan da xəbərdardırlar ki, bu il Rum əsgər və komandirləri Axqə və Başaçıqə gəlmişlər və bizim qoşundan fərqlənmirlər. Hər gün məktublar göndərərək, bəlkə bu il özlərini xilas edə bildilər deyə yazırlar. Amma məlumdur ki, onların hamısının sözü yalandır və öz işlərinə çarə qılmaqdan başqa bir şey deyildir. Sizin hamınız bizim oraya yola düşməyimiz barəsində arxayın olun. İşlərə hazırlıq görün. Öz dost və müttəfiqlərinizi bizim yola düşməyimizdən xəbərdar edin ki, Allahın istəyi ilə bu günlərdə bizim qalib ordumuz gəlib çıxacaq və Rusiya çibanını qazıb atacağıq. Sizin elçiləri ehtiram və hörmətlə yola saldıq ki, bizdən tez gələrək sizi xəbərdar etsinlər. İrəvan bəylərbəyi aliməqam Hüseyn xan və aliməqam Aleksandr Mirzə də bizdən öncə ordusu ilə hərəkət edəcəklər. Biz gələne qədər qeyd etdiyimiz sərdar sizə nə deyərsə, ona itaət edin və siz də səlah bildiyinizi bizə və həmin aliməqam sərdara bildirin. Əmin olun ki, çətin və məşəqqətli günlər arxada qaldı, rahat və asan günlər gəlib

çıxıbdır. Hər bir məsələdə bizim sizə lütfümüzdən arxayın olun, günlər ötdükcə son dərəcə ümidvar olun. Qələbə və istəklərin reallaşması yaxınlıqdadır.

Sənəd №: 15

Tarix: May 1812

Göndərən: Fətəli şah

Qəbul edən: Mehdiqulu xan Qarabaği

Mövzu: Rusların Qarabağ mahalından çıxarılması haqqında

Mehdiqulu xan Cavanşir baş verən bəzi hadisələrə, şaha müqəddəs xidmət və məsuliyyətdən boyun qaçırmasına görə qorxu və təşviş içində idi. Belə bir vaxtda padşahın mərhəmət və böyüklüyünə ümidvar və arxayın olaraq xidmətlərini təqdim etməyə, padşahın əmr və qadağalarına tabe olmağa, Rusiya kafirlərini Qarabağ mahalından çıxarmağa, əsir götürməyə və qətl etməyə hazır olmalıdır. Bizim şahzadələr də padşahın mərhəmət və güzəştinin onun itaətsizliklərinə də şamil edilməsinə nail olub, əfv etdirə bildilər. Padşahın iradə və əzmi belədir ki, əgər qeyd etdiyimiz şəxs rus tayfası ilə düşmənçiliyə başlayıb, müəyyən edilən xidmətlərin öhdəsindən gələrsə və Qarabaği Rusiyanın müdaxiləsindən kənarlaşdıra bilərsə, onu nəzərdə tutduğu və istədiyi kimi Qarabağ vilayətində hökmran edərik. Həmin mahalı kimsənin müdaxiləsi (ortaqlığı) olmadan onun özünə həvalə edərik. Qeyd edilən vilayətin hazırda Azərbaycanın digər vilayətlərinə köçən və orada məskunlaşan əhalisini də əvvəlki kimi Qarabağ mahalında məskunlaşdırırıq. Alimə-qam və onun övladları padşahın mərhəməti sayəsində can,

mal, mövqe və hakimiyyətlərini həmişəlik qorumuş olacaqlar. Aliməqam Mehdiqulu xan Cavanşir padşahın fərmanını ziyarət edəndən sonra son dərəcə ümidvar, arxayın və qətiyyətlə padşaha xidmətdə sadıq olub, qeyd edilən məsələləri yerinə yetirməyə çalışsın. Qeyd edilən məsələni yerinə yetirəndən sonra özünü Qarabağın şəriksiz bəylərbəyi hesab etsin. Padşahın amanının pənahında ömrü boyu özü, övladı və yaxınlarının canı, malı və s. dövlət rəhbərləri tərəfindən qorunacaqdır. Bu fərmanı amannamə kimi qorusun. Qeyd edilən şərtlərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə orada dəyişiklik və əvəzlənmənin olmayacağına əmin olsun.

Sənəd №: 16

Tarix: 14 oktyabr 1822-ci il

Göndərən: Məhəmmədbağır xan

Qəbul edən: Yermolov

Mövzu: Sərhədlərin təyin edilməsi (Naxçıvandan Talışa qədər)

Aliməqam Məhəmmədbağır xanın Rusiya məmurlarına yazıb göndərdiyi cavab belədir: O alicənabların səmimi məktubu Bazarçay ərazisində gəlib çatdı. Əvvəldən sona qədər olan səmimi və sağlam məzmunundan agahlıq əldə edildi. Son dərəcə şad və xürrəm olduq. Dövlətlərin sərhədlərinin təyin edilməsi məsələsində səlahiyyətləri geniş olan general cənab Yermolov vəliəhdin işçilərindən xahiş edib ki, İran ali dövlətindən qərəzsiz və etibarlı bir şəxsi bu xidmətə yönəltsinlər. Hər iki məmləkətin rəiyyətinin rifahını nəzərə ala bilsin, birlik və müttəfiqlik çərçivəsində diqqətlə sərhədləri təyin edə bilsin. Vəliəhdin möhtərəm şahzadələri birmənalı

olaraq qərəzi olmayan və son dərəcə ixlaslı olan və hər iki padşaha ehtiramı olan, həmişə bu dostluq və birliyin qalmasını istəyən mənə Naxçıvandan Talışa qədər olan sərhədləri təyin etməyi etibar edib tapşırdılar. Mən Naxçıvana varid olduqdan sonra Seliyanda dayanan o aliməqamlara yazdım ki, üçüncü gün Seliyana gələcək və sizinlə görüşəcəyəm. Amma o alicənablar oradan Tatifə təşrif buyurmuş və oradan mənə yazıblar ki, Naxçıvan hüduqlarında hər hansı bir iş yoxdur və mən də Uqqiyə getməliyəm. Bu səfərdə ümumi məqsəd sərhədlərin təyin edilməsidir. Eşitdiyimə görə, iki aydan artıq müddətdir ki, bu xidmətlə görəvlənsələr də, heç bir yeri təyin etməyib, əksinə, hər yerdə çaşqınlıq yara-daraq digər sərhədlərə yollanıblar. Bu isə o alicənabların yazıları ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Yazıblar ki, biz padşaha xidmət, rəiyyətin rifah və asayışı üçün bu zəhmətə qatlaşı-rıq. Bu işə nə dövlətə xidmət və nə də rəiyyətin rifahı de-mək olar. Mənim sizi Seliyana dəvət etməyim xoş vaxt ke-çirmək üçün deyil. Məqsəd və niyyətimiz tam dostluq olsa da, padşaha xidmət etmək ilk sırada gəlir. İndiyə qədər İrə-van və Naxçıvan hüduqları təyin edilməmişdir. İndi ki, mən Seliyandan hər iki dövlətin sərhədi olan Şeyxlu və Agirmiyə gəlmişəm, bu məsələdə nəticə əldə etmiş olaq deyə təyin edə-edə gedək. Uqqi kəndinin heç bir halda sərhədə dəxli yoxdur və oraya getməyin heç bir faydası olmayacaqdır. Əlbəttə, vaxtın az və fürsətin əldən getdiyini nəzərə alıb Seliyana təşrif buyurmaqda tərəddüd etməyəcək və dərhal Seliyana yola düşəcəklər.

Sənəd №: 17

Tarix: 1823

Göndərən: Yermolov

Mövzu: İrəvan sərhədlərinin təyin edilməsi

Rusiyalı məmurların türk dilində yazdıqları, tərcümə edilmiş və orijinalı da mövcud olan sənədin məzmunu belədir: Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri, hansılar ki, aşağıda əl xətti ilə yazmışlar və sərhədləri müəyyənləşdirməklə məşğuldurlar, xoşbəxtlikdən uca mövqeyi olan alicənab İrəvan sərdarı Hüseyn xana bildirirlər ki, biz ali məqam sahibi olan cənabınızla birlikdə Arpaçaydan Əlkəz dağının başınadək Şörəyel (Şoregil, Şöregel) sərhədini nəzərdən keçirmiş, habelə ali məqam sahibi olan İran dövlətinin vəkili Sübhanqulu xanla birlikdə yenə də Əlkəz dağının başından Şörəyelin küncünədək sərhədi təyin elədik ki, bu sərhəd dəqiqliklə tədqiq olunmuşdur və hər iki ali dövlətin rəiyyətləri üçün faydalıdır. İki ölkə arasındakı İrəvan və Şörəyel sərhədində müəyyənləşdirilmiş xətlərin adı belədir: Arpaçayın sol tərəfindən Aşağı karvansaranın bir hissəsi, dağılmış Daş Körpüdən daha aşağıya, sağtərəfli xətlə, düz Haltəpənin yuxarisından Qaravultəpənin başına qədər, ondan sonra sağtərəfli xətlə düz aşkar görünən nişanla Kiçik Yoğutlu dağının başınadək, Yoğutlu dağının başından və Avıyamanlı gölünün sol tərəfindən qeyd edilən Avıyaman kəndinədək, sağtərəfli düz xətlə göstərilmiş başıqarlı Əlkəzdən Çelikələ və viran qalmış Ermənikəndə qədər Şörəyel mahalının sərhədidir. Birincisi, tədqiqat Gülüstəndə bağlanmış müqaviləyə uyğun aparılmışdır, bu sərhədi və hüduqları həmin sənədə uyğun hissələrə bölmüşlər. Bununla belə, bütün ad və nişanlar Şörəyel sərhədinin küncündə və zirvəsi qarlı Əlkəz dağının başında, ondan sonra Arpaçaya qədər əsas xəttin

ortası ilə Şörəyel hüdudlarının başına qədərdir. İkincisi, Şörəyel və Pələng mahalının yaşlı sakinləri öz tələblərini sübuta yetirmək üçün and içməklə tədqiqatda iştirak etməyə hazırdırlar ki, yuxarıda adları çəkilən yerlər qədim zamanlardan indiyədək sərhəd xətti rolunu oynamışdır. Gürcü xanları İrakli və Gürginin zamanından onların arasında bu barədə mübahisə və düşmənçilik olmamışdır, bütün nişanları öz gözləri ilə görmüş, araşdırmış və müəyyən etmişlər. Habelə dağların yerləşməsi ilə sərhədlərin necəliyi və istehkamları məlum olur. Bu səbəbdən sərhədin bu məsələsi hər iki ali dövlətin rəiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə bağlı olarsa, onların arasındakı dava və düşmənçilik səbəbi aradan qalxar. Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri lazımı və vacib bir yanaşma göstərərək İrəvan sərdarı Hüseyn xan cənablarına bildirmişlər ki, bu bəndlərin dəqiqləşdirilməsi və eləcə də qəbul edilməsi tərəflər üçün faydalıdır, o üzdən mərhəmət göstərərək sərhədlərin kəsilməsini Noğutu təpəsindən Forttəpənin başınadək təyin eləsin. Hərçənd ki, Şörəyel mahalının yaşlı sakinləri bu yerlərin bizim sərhədimiz olduğunu İrəvan xanına sübut eləyirlər. Qurdətəpənin Şörəyel mahalının sərhədi olması barədəki xəta həmişə diqqətdə olsa da, lakin biz bir daha bundan əl çəkirik. Deməli, aydındır ki, sərhədlərdə yaşayan rəiyyətlərə dava və mübahisə eləmələri və bir-birini incitmələri üçün hər hansı bir bəhanə verməməliyik. Onlar öz sözlərinin qəbul edilməsi səbəbindən öhdəlik götürürlər ki, Banəliçayın yuxarisindən 17 körpü mahalına qədər torpaqları arxların suyu ilə öz qədim adətlərinə uyğun olaraq əkib-becərsinlər. Şörəyel mahalının əhalisinin bu suya əl uzatmağa və o göllərin suyundan başqa yerlərə aparmağa ixtiyarları yoxdur. Nəzərə alınсын ki, Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri öz sərhədlərində və sözlərinin arxasındadırlar. Rusiya dövlətinin

səlahiyyətli nümayəndələrinin sədaqəti və dürüstlüyü məlum və aşkar olan bir həqiqətdir, onlar əvvəlki kimi, hər iki ali dövlətin mənfəətləri baxımından Gülüstanda bağlanmış mübarək əhdnamənin məzmununa uyğun olaraq səy göstərməkdədirlər. Yuxarıda deyilən nişanları İran dövlətinin səlahiyyətli şəxslərinə sübut edə bilərdik. Müəllif əlyazısının altında İrəvan sərdarı Hüseyn xandan bunu iltimas etməyi özünə bir səadət bilmişdir ki, İran dövlətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Sübhanqulu xan cənabınızın itaətində olduğuna görə, İrəvanla Şörəyel arasında sərhəd nişanları adbaad sizə məlum olduğu kimi, dəlil və sübutlarla yazılı olaraq bizə bildirin. Cənabınız tərəfindən sərhəd mövzusunda nə qədər məktub hazırlanıb göndərilərsə, onlar haqda fikir bildirmək üçün öz dövlətimizin ali rəhbərlərinə göndərəcəyik. Təxirə salmadan və vaxt itirmədən sərhədləri Şörəyelin küncündən Eşakmeydana qədər və oradan da sərhədlərin sonunadək və başqa hüdudlara qədər təyin etmək üçün ezam olunacaqlar.

Şərəfxana düşərgəsindən general Yermolov

Sənəd №: 18

Tarix: 1823

Göndərən: Rusiya məmurları (Yermolov)

Qəbul edən: Məhəmməd xan

Mövzu: Naxçıvan vilayətinin sərhədlərinin təyin edilməsi

Çərşənbə günü bu tərəfdən 25 məmur hərəkət edərək Bazarçay çayının kənarına getdilər. Rusiyalı məmurlardan onlara bir parça məktub gəlmiş və orada belə yazılmışdı:

Bu saatda o alicənabın göndərdiyi kağız bizə çatdı və onun məzmunundan xəbərdar olduq. O alicənabın istəyi budur ki, Naxçıvan xanlığının sərhədi haqqında Seliyanda danışıqlar aparılsın. Özü də mükəlimə yolu ilə, Uqçidə olan kimi yox. Məlum olduğu kimi, biz dəfələrlə ehtiramla o alicənabdan təvəqqe eləmişik ki, Gülistan əhdnaməsinin düzgün olduğuna görə Ləkəz dərəsindən Uqçiyə qədər hər iki tərəf aşkar olduğu üçün sərhədin təyin olunması məsələsində heç bir mübahisə ola bilməz. Əgər qarşı tərəfə şəkk və şübhə qəbul etdirməyə cəhd edilərsə, bu, yalnız bizimlə mükəlimə yolu ilə ola bilər. Əgər Seliyanda olarsa və bu əsnada Qapançay dağlarına getmək üçün fürsət olarsa, o alicənaba tam aydın və məlum olduğu kimi, havaların pisləşməsinə az qaldığı üçün nəinki hər gün, hətta hər saat belə söylərimizi artırmalıyıq. Dağlara getmək məsələsinə gəlincə, onlardan keçid məntəqəsi və yollar kimi istifadə olunması mümkündür. İndi görəsən, Salvartıdan Uqçiyə getmək imkanı varmı? Çünki hətta havanın xoş olduğu dövrlərdə də oraya getmək çətindir. Odur ki, yalnız hər iki dövlətin bir-birinə qarşı minnətdarlıq duyğuları və bizlərin bir-birimizə olan dostluq hisləri xatirinə özümüz üçün lazım bilirik ki, yenidən cənabınızdan bizim təklifimizi qəbul edərək vaxt itirmədən Uqçiyə getməsinə təvəqqe edək. Əslində, məhz onların yaxşılığı və rahat gəlmələri üçün, habelə bizim görüşümüzü sürətləndirmək məqsədilə ən məsləhətli göstərişləri vermək lazım idi. Cənabınız Tatif yolundan təşrif gətirəsiniz. Bu halda biz onların gəlməsini gözləyərək bir gün burada qalardıq. Əgər bütün bunlara rəğmən cənabınız danışıqların Seliyanda keçirilməsini istəyirsə, onda bu, bizim onların gəlişini gözləməklə və hava şəraitinin pis olması səbəbindən (indinin özündə də belədir), Seliyana getməyin faydasızlığına məhəl qoymadan – əbəs yerə 3 həftə vaxt itir-

məyimizə səbəb olacaqdır. Lakin biz bu halda da öz tərəfi-
mizdən ehtiramımızı saxlayırıq, çünki sonda bizim dostlu-
ğumuz və əzəmətli padşahlara ehtiramımız, hər bir məsələdə
qarşı tərəfin mövqeyini qəbul etmək və razılıq bildirmək
meyli məlum və aydın olacaqdır. Odur ki, çapar göndəririk
və onun elə bu gecə qayıtmasını gözləyirik. Dostcasına tə-
vəqqe və birtərəfli qaydada iltimas eləyirik ki, bu yazıya ca-
vabın göndərilməsini sürətləndirəsiniz. Əgər cənabınız qeyd
olunan və gerçək olan səbəbləri qəbul etməzsə, biz dərhal
hərəkət edərək, Seliyanın yaxınlığındakı Exlatian kəndində
mənzil tutacağıq. Sədaqət və böyük ehtiramla onların xeyir-
xahlığının şahidi olmaq üçün hazırıq.

General-mayor Yermolov. 1823-cü il. Tatif kəndi.

Sənəd №: 19

Tarix: 30 avqust 1825

Göndərən: General-mayor Mençikov

Qəbul edən: İranın xarici [işlər] naziri

Mövzu: Sərhəd məsələləri ilə əlaqəli

Əzəmətli, əsil-nəcabətli, alicənab...

Məktubunuzu aldım və cavabını hazırlayıram. O zaman
ki, böyük padşah və əziz imperatorumuz əlahəzrət Nikolay
Pavloviç padşahlıq səltənətində oturaraq xarici ölkələrlə
mövcud durumu araşdırmağa başladı, İran ali dövləti ilə
sərhəddə bəzi natamam işlərin mövcudluğunu ortaya çı-
xardı. Peterburqa göndərilən son məktublar, istər cənab
general Lidnando Voliminiov tərəfindən yazılmış və Rusiya
dövlətinin xahişini diqqətə çatdıran 1825-ci il 28 mart ta-
rixli məktub və istərsə də, cənab Naib əl-Səltənənin cənab

general Yermolova yazdığı və İran ali dövlətinin sərhəd xətlərini təyin edən məktubu nəzərdən keçirildi və tərəflərin xahiş və istəyi bir-birinə yaxın olduğuna görə bu işlərin nəticəliliyinin səbəbi kimi bəzi anlaşılmazlıqlar əsas götürüldü. Mənə tapşırılmışdı ki, böyük və əlahəzrət imperatorun taxta əyləşmək xəbərini əlahəzrət padşaha çatdırım. Bu iş də mənə tapşırıldı ki, qeyd olunan mənbə, yəni, alicənab Naib əl-Səltənənin cənab general Yermolova yazdığı məktub əsasında İran ali dövlətinin rəhbərləri ilə sərhəd məsələləri barədə müzakirə aparım. Ona görə də məhz siz razı olarsınız deyər Qapan və Gökçə ilə bağlı qərarı ikinci müraciət zamanı qəbul etdik və söz veririk ki, onun şahənşahın qüdrətli sarayı tərəfindən imzalanmasına nail olaq. Lakin and olsun Allaha, and olsun şahın tacına ki, bundan artığına bizim gücümüz çatmır.

Bu halda cənab Naib əl-Səltənə Qapan və Gökçə ilə bağlı ixtiyarın onun əlində olduğunu təsdiq etmiş və həmin məktubda digər yerlərlə bağlı önəmli təkliflər irəli sürmüşdür. Səlahiyyətində olmayanı isə əlahəzrət şahənşahın imza və təsdiqinə həvalə etmişdir. Tərəflərin razılığına hesablanmış bu məktublar üzərində dayanaraq öz dostluğumu ifadə və bəyan etdim. O cənabın da qəbul etdiyi kimi, məndən xahiş edirlər ki, sərhədin dəyişilməsini mübarək əhdnaməyə uyğun tamamlayam və bu məsələdə lazım olarsa, o cənaba xatircəmlik yaradan bir cavab verim. Onun əhdnamənin qorunmasına yönəlmiş bu təklifi Rusiya dövləti tərəfindən çox böyük şövqlə qəbul ediləcəkdir. Bu məsələ mübarək əhdnamənin qorunmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də həmişə İran dövləti və onun böyük şahənşahına münasibətdə dostluq və səmimiyyətə üstünlük verən mənim əzəmətli padşahımın əbədi istəyinin reallaşması olacaqdır. Rusiya dövləti öz torpaqlarını genişləndirmək fikrində deyil, bəlkə

istəyir ki, dostluq münasibətinin əsaslarını qorusun. Rusiya dövləti öz əhalisinin dinindən və məzhəbindən asılı olmayaraq rifahlarını artırmağa və onlarla bağlı ədalətli olmağa çalışır. Bu, mübarək əhdnamənin sərhədlə bağlı əsaslarının möhkəmlənməsinə də səbəb olacaqdır. Əldə olunan razılığa əsasən, biz İran dövlətinə təklif edirik ki, ya sərhəd işləri üzrə bütün ixtiyar sahibi olan etimadlı şəxsləri müəyyən etsin ki, onlar heç bir tərəf tutmadan, heç bir tərəfin xeyrinə işləmədən sərhəd işlərini yerinə yetirsin, ixtilafları gecikmədən həll etsin. Ya da sərhəd məsələsini Rusiya dövləti ilə danışmaq üçün təmsəlahiyyətli etibarlı bir vəkili Peterburqa göndərsin. Əgər İran dövləti bu təkliflərlə razı olarsa, mən də əmin edirəm ki, Rusiya dövləti dərhal sərhədə tam ixtiyar sahibi olan bir etibarlı şəxs təyin edəcək, ya da mənə aid olmayan bu göstərişlə bağlı məsələlərdə məsləhətləşmə aparmaq üçün tam ixtiyar və izn veriləcək. Ümid edirik ki, İran hökuməti bu təklifləri diqqətə alacaq. Rusiya dövlətinin xahişi, həm İran ali dövləti ilə dostluq münasibətlərini qorumaqdan, həm də mübarək əhdnamənin razılığına əməl etməkdən və onun tələblərini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Əgər İran dövləti müharibə aparmaq istəyib, bu təklifi qəbul etməzsə, o zaman əhdnamənin qorunmaması və buna görə baş verə biləcək hadisələrin Rusiya dövlətinə aidiyyəti olmayacaqdır.

General-mayor Mençikov

Sənəd №: 20

Tarix: 21 oktyabr 1837

Göndərən: Rusiya səfiri

Qəbul edən: İranın xarici işlər naziri

**Mövzu: Sərhədlərdə nizam-intizamın yaradılması
haqqında (İran və Rusiya sərhədlərinin və təbəələrinin
problemləri barədə)**

Alicənab...

Bir müddət öncə Gürcüstan hakimindən mənə bu məz-munda məktub gəldi: İran ali dövlətinin səlahiyyətli şəxsləri ondan xahiş ediblər ki, yazın əvvəlində hacı Əliəsgər və Kolovil Lonskovun birlikdə çalışaraq Talış və Ərdəbil sərhədlərində nizam-intizam yaratdığı kimi, Qarabağ hakimi ilə Qaradağ hakimi də bir-biri ilə görüşüb o tərəflərin sərhədlərində nizam-intizam yaratsınlar. Ona görə də Gürcüstan hakimi Qarabağ hakiminə Nemətulla xanın yanına gedərək sərhəd məsələləri ilə məşğul olmasını tapşırırmışdır. Cənab hakim ümidvardır ki, Ərdəbil və Talış hakiminin o sərhədlərdə nizam-intizam yaratdığı kimi, Qarabağ və Qaradağ sərhədində də Qarabağ hakimi və aliməqam Nemətulla xanın səyi nəticəsində nizam-intizam yaranacaq və o sərhədlərdə oğurluqlar birdəfəlik olaraq aradan qalxacaq və insanların asayışı təmin ediləcəkdir.

Təvəqqem odur ki, İranın qalib dövlət rəhbərlərinin sərhədlərdə nizam-intizam yaradılması haqqındakı xahişinin icrası istiqamətində cənab hakimin çalışdığını İran dövlətinin səlahiyyətli şəxslərinə çatdıraraq onlara məlumat verəsiniz.

Sənəd №: 21

Tarix: 15 oktyabr 1851

Göndərən: Rusiyanın səlahiyyətli səfiri

Qəbul edən: İranın xarici işlər naziri

Mövzu: Qarapapaq tayfasının mühacirəti

Əzəmətli, əsil-nəcabətli, xaqanların yaxını, alicənab...

İrəvan Göyçəsi ərazisində yaşayan bir neçə Qarapapaq ailəsinin mühacirətinə izn verilməsi barədə göndərdiyiniz izah gəlib çatdı. Mən alicənabın həmin şərhini öz ərizəmlə birlikdə alicənab və əzəmətli canışınə göndərdim. Həmin alicənabın məktuba cavabı nə zaman gəlib çıxarsa, əlbəttə, bu barədə sizə də məlumat veriləcəkdir. Məsələ konkret olduğu üçün bundan artıq əziyyət vermədik.

Sənəd №: 22

Tarix: 23 oktyabr 1852

Göndərən: Rusiya dövlətinin səfiri

Qəbul edən: İranın xarici işlər naziri

Mövzu: Xəzər dənizində gəmiçilik barəsində

Alicənab...

O cənabın 1269-cu il məhərrəm ayının (1852-ci il oktyabr) əvvəlində göndərdiyi məktubu aldım. Ənzəli sərhəddçiləri əzəmətli Rusiya dövlətinin Rəştdəki konsulu müsyö İvanovskiye yazaraq bildiriblər ki, Rusiya dövlətinin ticarət gəmilərinin Ənzəli limanına sərbəst şəkildə daxil ola bilməsinə icazə verə bilməzlər. Çünki indiyə qədər həmin dövlətin ticarət gəmiləri yelkənli gəmilərdən ibarət idi. Odlə işləyən ticarət gəmiləri isə Xəzər dənizində yenidir. Qadağa, ola

bilsin həmin gəminin döyüş gəmilərinə aid edilməsinə görədir. Necə ki, 1268-ci il 25 ramazan (13 iyul 1852) tarixli məktubda bu, öz əksini tapmışdır. Müqaviləyə əsasən, onlar Xəzər dənizində ancaq səyahət edə bilirlər. İndi ki, o cənab açıq-aşkar yazaraq həmin gəminin ticarət gəmisi olduğunu bildirir, deməli Gilan məmurlarına bildiriləcək ki, həmin dövlətin ticarət gəmiləri ilə normal halda necə davranılırsa, bu gəmi ilə də eynilə davranılsın. Çünki bu müddət ərzində Ənzəli limanına alov gəmisi yan almamış və oranın camaatının nəzərində bu, yenidir.

O vilayətin avam camaatının bəzi təsəvvürlərinin aradan qalxması istiqamətində gözləntimiz həmin gəminin hər dəfə yan aldığı zaman zərurətdən artıq dayanmamasıdır ki, camaatın bekarçılığına, tamaşaya durmasına və əziyyətverici səs-küyə gətirib çıxarmasın. Zəruri olduğu üçün diqqətə çatdırıldı.

Dərkənar: Nəzərdən keçirildi

[illegible]

باب اول در بیان فضائل و مناقب ائمه اطهار

حسبِ قیَمْلِ اِیْنِ مَوْثِقِہِ بِمَضْمُونِ اِنْجَابِ فَرَاغِ نَفْسِی کَرِ حَبَانِ مَدِیْنَتِ شَہِیْدِہِ

حالت غلبه بر آن جوهرش نموده بود که عاقل و عالم و جامع بود که بر احوالات متعددی نظر داشت

کشمش نظر مرده آت عاشق از پس کب سبی و اتمام حاجی عسکر و کولوبیل

ما را یار است شود بلند افغان ^ع فرما ^ع کز ^ع کسب ^ع جان ^ع تا ^ع حکم ^ع فرما ^ع از ^ع ما ^ع و ^ع در ^ع آستان ^ع است ^ع که ^ع مرده ^ع تو ^ع جان ^ع

که در باب این مذهب هم موسسات و اوقات نمی بینیم و امور سرحدت برادره و

[illegible]

و اما در این مورد هم تمام حق را بپادشاه و اهل دولت داده اند و گفته اند که پادشاه عزت و نامش بر خدای تعالی
و در این حق و صواب و قریح که همه و تمام اظهار داشتند و تمام عزت و جلال و کرامت و احوال
عبرتی از این دولت همه ایرانی را بدو داده اند و از او هر دولت که از این دولت می آید ۱۲

[illegible]

[illegible]

۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

بالتام در سایه محبت پادشاهی پوینسته محفوظ و از رکود جان و مال و اعتبار
 و اقتدار محفوظ فرمائیم مقرر آنکه لچاه مهد یقینان جو شیر بعد از زیارت فرمان
 همایون از روی نهایت استظهار و طمینان و امیدواری سناکت طریق
 خدمت شهبازی و در تقدیم مهمات مقرر کوشیده بعد از انجام مهم فزونی
 خود را بدون مشارکت غیر سکر سکی ولایت قرا باغ داند و مادام الحیوة
 در سناه امان ظل الهی خود و اولاد و متعلقان خود را از تعرض جان و مال و مال
 لکن از جانب اولیای دولت محفوظ و تسلیم یابد و این فرمان را برسم
 امان نامه محفوظ داشته بانطور شرط مقرر از ثواب تغییر و تبدیل مصون
 داشته در عهد شناسند

فرمان فتحعلی شاه بهدیقلی خان قزاقی جامی اول سنه ۱۲۰۸
 بهدیقلی خان چوشیرار وقوع بعضی امور و کناره جوئی و در کردنها ارادت
 اهدس شهراری خوشی و توجیهی حاصل شده بود و در بیعت مزاج و حکام
 پادشاهی را بایسته ستھاری و میدداری خود داشته همیای تقدیم خدمات
 و ادب و نواهی پادشاهی با متقلاطاعت و انقیاد و مشدد رفع و قتل و
 اسر و اخراج کفر و روسیه از محال قزاق کر دیده باشد نواب هایون باینر
 کناره کردیهای او را در پیشگاه عنایت و حرمت خدیوانه معروض صفح و چنان
 پادشاهی و او را مورد توجیبات خاطر آفت و غایر داشته عنایت خرد
 مقرر و نا کمال التعمیم بر منتهی بکاشته ایم که هرگاه مثالیله با عایفه روسیه
 و شمسی آغاز و از عهده خدمات مقرر برآید و ساحت قزاق از لرلوت
 مدخلت روسیه پاک و مصفی نماید مثالیله رانجی که مقصود و مراد است
 و در ولایت قزاق بکن دست فرمود محال بنور بدون مشارکت غیر از
 پیکانه و خویش بدو واکد داریم و انانی ولایت بنور را که اکنون در سایر
 ولایات آذربایجان متفرق و متوطن شده اند ما بر جهت فرمود بطریق
 سابق در محال قزاق ساکن و متوطن فرماییم و لاجا مثالیله و فرزندان او

و مطمئن باشید که روزهای سخت و مشقت گذشته در روزهای راحت و آرام ^{السلامه}
 رسیده است در هر باب و هر مورد لطافت و عطف خاطر خیر را در باره خود
 کامل داشته همه روزها را روی نهایت امید و آری و استیلا بر مرض عرض در آورده
 بحصول مصل و بفرز کمال متعرون دانند و در عهد شبان

قتل باغ و ايلات كنج و كنج آرا نهان بخيد و بما مشعل كرده همه طالب دجاي
 پادشاه و دولت خود پهاشند و اين را هم شنيدند اندك سرعكر و عسكردم
 اسال با استد و كلي با حقه و باشا حق ميآيند و با سپاه ما جدي ندارند هر روز
 نوشته اي نشان ميرسد سخن سايش با ميكيند بلكه اين سبب اسال خود را
 خلاص نمايند اما معلوم است كه ستمناي نشان همه در دوع و چاره است كه
 براي كار خود چو بنده شما همكي خاطر جمع و مطمئن خاطر از حرکت و غيبت ما آن
 طرف باشيد مستعد و آماده كار شويد و دوستان و متفقان خود را خبردار
 از عزم و اراده ما نمايند كه انشا الله الرحمن اين روز ما از هر طرف لشكر متفرق
 خواهند آمد و قطع ما و روسيه با نخواست خدا خواهم كرد باري دير وقت فرستادن
 شما را مورد شفقت و انعام فرموده مرضي كرديم كه زود تر آمده شما را خبر داريند
 عالچا حسينخان سردار و پشكر بكي ايروان و عالچا اليقساند ميرزا هم پشتر از ما
 سپاه كلي حرکت خواهند كرد و ما رسيدن ما پنجم عالچا سردار مشايه شما انظار
 نمايد از اقرار معمول دارند و آنچه هم شما صلاح دايند بما و عالچا سردار مشايه انظار

در دولت ابد مدت بهر ما خواهند دید ما همیشه شما را بنده و چه پیش خود میدنیم
و یقین داشتیم که هر وقت غم کرجستان نمایم یکی از بزرگ و کوچک برکات
ما خواهند آمد و مشغول خدمت خواهند شد اما در نظر داشتیم که پیاده و توپخانه
ما بهتر از سالدات و توپخانه روس شده وقتی که حرکت با کجا کنیم امر آنجا در همان
یک حرکت یکباره تمام نمایم حال بحول و قوه خدا توپخانه و سربازی که البته
شنیده اید میباشند و امری که در نظر ما بود حاصل گردیده در طرف قزاق هم ظاهر
کاری نمائند در همان حرکت فرستادن که نمودیم و البته خبر از شنیده اید شنیده
شد و قلیل نمائیم که ماند همان سربد شیشان قزاق داغ و قشونیکه در قزاق
داغ که داشته ایم بخوبست خدا با تمام میرسانند حال سربازان ما چون سربازان
کرسند بخونهای روسیه کرجستان نشسته اند و همی که حرکت با نظر نمایم کرجستان
مفتوح و سردار سالدات روس یکی گشته و سیر خواهند شد و شما هر یک در جای
خود بر حجت و آرام خواهند نشست و روسیه هم چون صد سربازان استخبار
و نو بهای البرکوب ما را دیده و دانسته اند که شما که کرجستان و انا بی قزاق در

حاضر فرموده ایم این رجه با خرم و صریح با توبه‌های و ذبح شرار و سرزبان
آتشبار و سواران هزار از برتر حرکت و مانند سیل‌های کوه را با یکدیگر و
عزیزت چه کنیم کرد و عاچا و سردار ایروان و عاچا و ایتساند میرزا را اینرا موز می‌موم
که پیش از ما با شکرهای آریسته حرکت نمایند و بخوبی فدا با حرکت ما و رسیدن
شکر و توپ و توپخانه و سرباز که سناشیم رو بسید را وقت برابری بخواند
بود و در همین سال ولایت کرجهستان و شهرنشین از لوٹ وجود و رسته پاک
شده همه امانی کرجهستان از بزرگ و کوچک آرام و رحمت خواهند یافت
و جان و مال و ناموس امانی اینجا از تعرضات آنها محفوظ خواهند شد و بهیکی شما
که این خدمت را کرده و این غیرت را بجا آورد و بایران امانی کرجهستان از
مرحمته و انعامهای مایضه و بهر و خواهد رسید و چشمانی شما و دیگر میدوان
و جان نثاران از غبار موکب باروین خواهند شد و هر یک مرتبه ای بلند از
حضرت ما خواهند یافت و هم این عزیزت و شجاعت و ارادت و فدا شما تا بقای
بر روی رود کار خواهد ماند و ایکی شما و هر کس که با شما موافقت نماید پسند بعد نسل

حکم خطابی عباس میرزا بنحویں و پسرانهای اهل کاشانی و در
 حکم و الا شد آنکه بدانند که بیشتر از آنکه فرستاده های شما بیرون
 بهدار اسلحه تبریز بیایند علما حسین خان سردار و پسر پسرکی ایروان خیرت
 و مردانگی و حمیت و خلاص شما را عرض کرده و نوشته بود که بقدر شهرت
 نرسالالت روسیه را دقیق گشته و چند عار و توپ آنها را گرفته اید
 علما جدا الک اندر میرزا هم غیرتها دارا و تنها و شطرنج های شما برای کت
 عرض کرده بود درینوقت که فرستادگان زنده بمسیحه او یک باب
 و کیورکی دارد و اسلحه تبریز گردیدند همه کارهای شما را در خدمت ما عرض
 نمودند و مردی و مردانگی و شجاعت و فرزاندگی شما را با حالی شده و شخص
 شد که سانش ظاهری شما بار روسیه برای که شن منستان و آمدن بها
 و رسیدن وقت حرکت ما بوده حتی خدمتی که شما کرده اید بهترین خدمت
 شتفتی هم که ما بشما خواهیم فرمود برترترین شتفتها خواهد بود روی شما بید
 روی شما سفید حال منستان گذشته و موسم بهار برسد ما هم سپاه منصور را

نامه جعفر قلجیان بکراف کو دیوج

اقدام مقرر بر این فرموده بود که قشون مستعد و آماده ساخته هر وقت
 بکلا از طرف سرخای خان و شیخعلی خان در طرف شیروان حاش
 شورشی و شرارتی کرد و در عالچاه دولت و مجدت همراه اخوی مقامی
 مصطفی خان علام و خبا رکذ این بنده در کار نیز حاضر و آماده باشد
 و بمقام امداد و رایجیب الامر عالی جمعیّت بیطرف قیما و آماده است
 هر وقت که آنها را و اخبار نموده باشند بمقام مدافعه خواهیم آمد

انها کرده بودند که بزور یورش قلعه را منهدم نموده خواهند بود و بمعلوم است
که بعد از اینکه اراده یورش کردند بطریق صورت انجام خواهد که بآمر
رفع قتل و قاتل از طرفین شده غایب الی کلی حاصل کرد و کسی که درین
قلعه باشد دست از جان خود کشیده مطلق تقدیرات الهی بوده و پناه
و در مرسله خودشان نیز قلمی داشته بودند که در جواب مرسلات ایشان
میرزا محمد شفیع و میرزا بزرگ مرقوم شده که از جانب پادشاه ماکرم گردید
که قلعه ایردوان گرفته باشیم و از پادشاه حجاب نیز حکم و مقرر شده است
محافظت قلعه را کرده باشیم پس حق مطلب آن است که ملازمان محلی
مصحوب فرستاده عالچایان مغزی الیهما قلمی و ارسال داشته است مطلق
جواب مرسلات ایشان باشند باقی در دوستی و خیرخواهی ملازمان
سامی موجود و آماده بوده اظهار جواب مرسله داریم

نامه حسن خان ايروانی بکراف کو ايج
 مرسله آن عالچاه واصل وارفضائش اطلاعی حاصل شد اینکه قلمی نموده
 بودند که قلعه ايروان را بدون تأخير بتصرف داده باشیم چون قلمی
 نموده اند که قشون ملا شکست داده از رود ارس گذرانیده ظاهر است
 که ما ما وقتی باین قلعه داخل و وارد کردیم چشم اعانت و امداد
 از قشون خودمان پوشیده وجود ایشان را با عدم مساوی داشته
 مطلقاً استغاری از جانب ایشان نداریم بهر جارفته باشند خوبت
 بجهت تعالی احتیاج امدادی نداریم و نیز قلمی نموده بودند که از شدت
 توپها بر برج قلعه خراب گشته و چند غراده توپ از برج نبرین افتاده
 ازین عبارت و فقرات طارنا سامی معلوم کردید که مقدمات دعوی
 بکنجوان هم همین قسم خواهد بود بهر صورت ما را خیال اینکه بدون
 قلعه و توپ در خارج حصار هم توانست کاری کرده باشیم و اگر کسی
 اندرون قلعه توقف و مشغول کار خود کرد و چندان کاری نکرده همه را
 قوه آن است که در اندرون قلعه نشسته بچنانی که در قریه آخر کلک
 نشسته و ملاحظه شده که بجهت موال آخر کار صورت گرفت و دیگر اینکه

مسلوک دارند و لطاف شاهی را در باره دوستان جایز دهند
و دوستان را بر مثال اقران راجع شمارند و ولایات موردی دوستان را
بدستور قبل بدوستان تسلیم نمایند مطلب راجع آنکه چند نفر ملازم دوستان
که از در بند پیرون آمده با اتفاق دوستان آمده بودند بعضی اجناس
اطاک و غلات ایشان در نزد امالی در بند و غیره باقی مانده است
کیفیت آنرا بعالیقدر مشارالیه تبلیغ نموده است متوقع است که حقیقت
آنرا هم در کائنادی که بدوستان خواهند داد قلمی نمایند

توقع چنانست که من بعد همه اوقات در صد و خرخواهی دوستان
بوده هرگاه صلاح دانستم باشند بخیر آدم معتمد و دوستان را بر نصیحت
ترجمه روانه در بار پادشاهی نمایند نهایت در عالم دوستی چهار مطلب را
از آنجا شوکت و سکا هرتب و توقع نماید مطلب اول آنکه
یکطرف کاغذ در باب حد مسکناری خود پادشاه بعالیجاه پهلوانکوت
داده شده است زیاده بر آن تکلفی بدوستان نمایند مطلب آنکه
یکطرف امر اسله و دیگر نوشته بعالیجاه معظم الیه داده شده است بهمان
مضمون کاغذی نوشته بدوستان تسلیم نمایند که در نزد خود بجا باری
سازد کیفیت این کاغذ بعالیقه در شمار الیه کشف شده است بعد از رد
تقریر خواهد کرد مطلب ثالث آنکه بدستوری که سابق برین آباء و اجداد
دوستان و خود دوستان را و جاق پادشاه خدمت نموده لطافت
پیکران شاهی در باره دوستان منبذول بوده همیشه در میان مثال
واقران بلند مرتبه شده است باز بهمان نوع بادوستان سلوک

سلوک سلوک داشته و حریفی را از جهت تالیف قلوب نگرفت
بظهور رساند علچاه بیارال قرانات که دارد این سرزمین کردید و دستان
از دربار پادشاهی دور کرد بحال حسن سلوک علچاه بیارال بلغاکوف
بر تمامی عالمیان ظاهر گردید من بعد از آنکه تعالی بمیان طالع پادشاهی
وینک رفتاری علچاه معظم الیه به طرف که قشون پادشاهی عازم
کرد تمام خلق بدون چون و چرا مخلص گشت پادشاهی خواهند شد
چون سابق برین بهین مضمون مرسله دوستی رساله با علچاه قلمی شد
بود بنزد علچاه بیارال بلغاکوف ارسال گردید که بنزد آن علچاه
ردانه نماید البته الی حال بنظر رسیده خواهد بود بحال هم ترسیل مرسله
و بکنفر آدم بنزد آن علچاه لازم میبود فلذا عالیقدر جعفر سیک را روان
انصوب نموده بخیر در قه مبادرت نموده بعضی سفارشات دوستانه
تبلیغ شده است مشارالیه بعد از ورود برشته تقریر خواهد در آورد و لیکن
دوستان که بعد از آن علچاه لازم عقیدت گشت پادشاه شده است

بالا دووی شاهزاده وارد کرد و بد حرکات و سکناات و کار و بار تو لباشیه را
در دست برآورد و ملاحظه نمود و اساس بر سرکی و پادشاهی را ندیده و لایذ و لا
علاج بمعنی را بهانه کرده قدری قشون فرلباش آورده اظهار نمود که رفته
در بند را مقصود می شوم یعنی را دست آورم و قشون را بر داشته عازم قبه
کردید بعد از درو و بولایت قبه انگار و پنهان بمقام بخش و دل از روی
طایفه فرلباش برآمده چند نفر آدم ایشان را مخفی بقبل ساید آخر الامر در
کمال عداوت و کدورت طایفه مذکور از نزد دوستان معاودت نمود
لیکن بعد از آنکه نیال نشف بولغا کوف که مخلص و دلخواه میباشد و از این
سرزمین کردید لطاف کونا کون از حد افزون شاهی را بدوستان معلوم
و انگار نموده و طریق حسن سلوک و مهربانی در هر باب بدوستان معلوم و
اظهار ساخته و بر صورت دوستان بهم علما معظم الیه طوق عبودیت و
عقیدت پادشاه خورشید کلاه را بگردن انداخته نظر باینکه هر بزرگی و سرداری
که از دربار پادشاهی بطرفی مأمور گردد و لازمه چنان میباشد که باطلی آله و حکام

نامه شیخعلی خان بکرانف کو در پنج
 بر آن علچا و معلوم است که محب از قدیم الایام چاکرد و لجوئه پیراظر اعظم
 پشاهنده و هر سکا میکه سپاه نصرت پناه از دربار پادشاهی باین سمت نامور
 گردید و دوستان هم آدم خود را بصوب طرغونزو علچا و نیرال قرانات
 روانه نموده طریق اخلاص و عقیدت خود را نسبت بپادشاهانها رسیده
 علچا مذکور هرگز طعنت بجنان دوستان ندیده با علچا و شحال هم پشاهان
 گردیده که ولایت و ربند را متصرف شوند و بعد از آن شحال مذکور و دیوانه
 در بند حاکم گرد و باین حیالات دوستان را از حمله خلاصیشان پادشاهی
 محبوب نداشته از راه شیفت با امالی در بند کفکلو کرده امالی در بند هم
 از طریق سپه فانی بدوستان خان شده روگردان گردیدند چون عقیده
 شحال حاکمی و بزرگی در بند بود دوستان هم ارصد و این حرکات باز بدو
 شایعی عداوت و جانت نموده از در بند پرزن رفته لیکن اندک عبار از
 حرکات بیارال قرانات و شحال برآینه خلاص دوستان عارض شده
 دست تو تسل بدامن عایفه قولاشیه زده عازم نزد پادشاهان کرده بد بعد از آنکه

میدهد ما نیز میخواهیم این نخواهد شد شاهزاده را روانه دبراه اند چشم دیگر
مرسله از مغانب به ما رسید که قریب بدو هزار کس از قشون قزلباش آمد
به دوشان آوده سی نزول اراده اینطرف دارند که رفقه با دو کوه را کوچه چنانند
و یا اینکه بطرف دربند رفته محافظت نمایند و اجالات طرف در بند
هم تعزایت که قریب سه هزار قشون روسیه بحرف و سخن تکلیف اثمی
در بند داخل شهرش شده و متصرف گردیده اند و آنچه ابواب و برج
و نارین قلعه شهرت بالتمام در دست قشون روسیه میباشد و آنکه
عالیجاه شهمال و باشچیان و غنتمان است بالکلیه تابع شده اند و نفوذ
بزرگ قشون است و نامهای ایشان یکی ایوان میطرح و دیگری کیلاوات
و چون آنها را اجالات لازم بود قلعی گردید توقع از غلامان سرداری
است که بعد از استحضار این مقدمات مقرر نمایند که چهار صد نفر سالدات
از قشون پادشاه و یک نفر مایور روانه تردد و ستاد فرمایند که قشون
شیروان ملحق شده نگذاریم که قشون قزلباش عبور اینطرف نمایند و احوالنا
نخواهند مساوی بود است نفر سالدات روانه دارند که باری آوازه باشد

نامه مصطفی خان شیروانی بکراف کو دیچ که در ۲۴ یول غنیمت ایل
 احوالات این صفحات نبولیت که درین هنگام شخصی از جانب شاهزاده
 وارد نبرد دوستدار گردیده تقریر نمود که شاهزاده مرا فرستاده
 و ما مورچه امری امری کرده است. او گاه اینکه باید حاشا که حب
 الفرمودشاهزاده و دخل سالیان شده بود اخراج و محال فرموده
 به صرف شاهزاده هم و ثانی اینکه شاهزاده باید که بقبر لباس عادت کرده
 از خدمات پادشاهی روگردان نباشی و ثالث اینکه شاهزاده قشون
 بدی که با ما اتفاق کرده بدعوای روسیه برویم و دستار بادم شاهزاده
 با بنطریق جواب داده است که ما بقبر لباس قشون نمیدیم و قشون
 ما بدعوای روسیه نمیرود و خدمت هم نمیکیم و سالیانه شاهزاده بما

از بشند و رو کردن و یا غمی گشته آنچه از دست ایشان میاید مضای
نخواهند کرد و هم اهلی بنزد ما یعنی بنزد شاهزاده پائید احوالات و مدعا
قربلباش اینطور بود که بخدمت شریف اعلام شد و توقع اینصداقت
قرین اینست که خالوی این محب که در قصبه تلود او دیک و دیوان میگو
اگر باین دوستدار لطف کامل داشته باشد او را با ما یورار سال
نزد دوستدار فرمایند که انشا الله تعالی بزودی عازم خدمت خیم
شد بلا شک و لا شبهه و عالچاه ابوی هم چندان با قربلباش دوستی
ندارد اگر از طرف شما خاطر جمع شود یعنی که بنزد قربلباش هیچ نرفته
و هرگز اطاعت نخواهد کرد اگر شما بابر ایسیخان معظم الیه قشون میبیدید
بشما خدمت و اطاعت خواهد کرد و هم با قربلباش دعوا خواهد کرد
اما میترسند که شما قشون ندیدید هر چند گفته اند با فلاحون حکمت آموختن
بی ادبیات اما بقل دوستدار اینطور میرسد که ما یورار بنزدی ارسال
نماید که ما هم انشا الله تعالی بزودی میایم .

نامه سلیم خان بکیاس سیانف

احوال این صوب بخیریت که عباس میرزا فرزند شاه با مساوی هشتاد
 نفر قشون دارد و بگذرگز کرده بدو مدعی ایشان است که اگر علچا فریبی بکجا
 دولت و شوکت آگاه ابوی برهیم خان از قراباغ علچا شوکت دستگاه
 محمد خان از ایروان بنزد شاهزاده رفه اطاعت نمایند قشون قزلباش از
 رود ارس عبور و بر سر قفلس و شهر کج غنیمت و حرکت نمایند و اگر خوانین
 معظم ایها بنزد ایشان و اطاعت ندادند هیچ از رود ارس عبور نخواهند
 کرد و هم اینکه شاه با مالی و عیستان کاغذ نوشته و موجب پول بسیار
 و انعامات بسیار و عده داده است که قشون و عیستان هم از هر طرف جمع
 گشته بر سر قشون یورش حرکت نمایند و باش آچق را کاغذ نوشته است
 که ایشان هم با پسران ارکلی خان از هر طرف بیایند و بکنند میرزا بهر تقدیر
 کرده است که بعد از رود قشون قزلباش سیلاق کوکجه تمامی اهل کرجهستان

نامه میرزا شیخ برشیدین قزاق

خدا داد یک روانه و لیسان رفیع کمان اخلاص نشان محمد علی بک
 غلام سرکار خیر برافت او مأمور شده که بان صوب آمده مقامت آنها را
 خاطر جمع و با شفاق پادشاهانه و رحمت نواب ملک رفیق الی نعمی مهیا
 سازد بپایه در هر باب و هر مواعظ من و ستال بوده آماده خدمت و جان
 فانی باشند و در قلع و قمع بقیه کفر که در آنجند و دپاشند نهایت سعی
 و همت تمام نموده حسن خدمت خود را با هر سازند که عنقریب در همین روزها
 آنچند از رویه که با مضروب آمده اند پادشاه را اله تعالی عرض شمشیر خواهند شد
 و تباری از ایشان امان نخواهد یافت مگر بجلال شاهنشاه جهان پناه
 روحی فدایه نیز بصیحات آذربایجان نردل اجل فرموده و هر روزه فوج فوج
 از سپاه نصرت پناه از معکری فروری اثر پادشاهی بارودی نواب الی نعمی
 ملحق میگردند و بغایات الهی عما قریب خون مسلمین از شیر کن گرفته خواهد شد

لیفت ، یستقر ایل من طرف ورسند و من قدامه و منحوهم من المحبى فان قطعتم
من جهه و ربند و بتم متا جند الا غاته فترسلهم الیکم ان الله تعالى و لقد کتبنا کتوبا
الى امراء الدغستان فلکم ان تروا معهم و تتفقوا علی هذا امر احسن الذی یرضی الله
تعالی عنه و رسولہ ثم الوجوب علیکم و علی سایر الامراء و کافة المسلمین غیره الاسلام
و حمیتہ فلا یطیق المسلم الموحدان یتوددوا لکفار و یسبوا بنعمهم فانهم یسبون الی اهل
الاسلام الی ان یعلبو علیهم فان یحبوهم یفعلون ما یحبون و یردون فیغنی الاسلام
و نفیسی اجمیل و اتصال فلا یحصل فائدة لی من هذه الدینا الفانیة فان الدینا الباقیة
و الآخرة باقیة فلا یلزم ان یعمل علی یرضی الله تعالی عنه و رسولہ فجاہدوهم
فی سبیل الله اقتتالاً با مرآته و قول رسولہ و قد قال الیکم علمائکم

نامه محمد حسن خان بهمنه عثمان ویش سفیدان جمعیت انسا،
 وبعد فمعلوم کلم بان کلفتہ الروسیہ قد غلبت علی مالی بلده کجھ وقتوهم
 و ابروهم و سکنو فیہا و قد حیش منہم قد غاروا علی جارتوہم و خروہم و سکنو
 بجہنہم و یسہم شجود و زہب الی بلده ایروان للقاء بلہ و قد جا بطا انہلم
 و الانام قاہر الاعداء فی الآفاق ما کت النہر یسلفہ بالارث والاستحقاق لیستین
 من آلہ ملک المنان فتحلی سلطان ادام آلہ تعالی و دولہ و زاد شوکتہ للقبیہ الہیم
 و الجاہلہم فی محل صعب و حاصرہم محاصرہ ذیل سیوف الفاطمہ علی کلفتہ لہجرب
 تحمل غیرۃ الاسلام و الرحمتہ و لہفہ انہما عی ان یغلب الہیم غمرب توفیق اللہ تعالی
 و عونہ و لد سمعنا بان الہل چین و قبرتی و ہری قد قطعوا سبیل الکفرہ المخذولہ
 چین مجینہم من طریق مزدک لا عانتہ جنودہم المخذولین و جاہدوہم و قتلوہم و
 سدو سبیلہم من غیر امرنا حد امثالاً لا مرآلہ تعالی و قول رسولہ صلی اللہ علیہ وسلم
 وسلم تحمل غیرۃ الاسلام و بحیرانیتہ و الایران بیض آلہ و جہم و رضی اللہ عنہم و
 الآن لیس لہم طریق سوی طریق دربند قصبہ و انی مجینہم فتی جاؤا منہ فاقطعوا طریقہم

و مدعیات خود را با کمال امید و ارغی و استظهار عرض بشرف انجاء مقرون دانند
و بحسب ابداع فرمان مطاع همیشان معالی مکان ابراهیم یک غلام سرکار دیوان
اعلی دار و اندر دوان تحسین فرمودیم

و اشعار جمهور پیکریان و حکام و لایات آنحضرت و سامان از مصدر خود
شان غرض در یافته ایشانرا از عظیم همت آسمان همت معلی ترین خبار
و امر قد شرف اصدار کردید که هر یک جمیع خود را با پیوستگی تمام آگاه
و مستعد نموده مبادی شیرین خدمتگذاری و جان نثاری نمود که بعد از
نزول نیز جهان افروز تجاب سرادقات غروبکن با سجد و دوسرین اذبال
جان نثاری بر میان استوار سازند بان عاجله اراادت آگاه تر امر و مقرر میگردانیم
که آنرا بجا که آن عاجله همواره در شاهراه دولت جاوید قرار شیریناری متمنی
خدمتگذاری و در زمره خدمتگزاران و دولتمردان شوکت پادشاهی شرف
انسلک داشت باید بعد از بارت حکم محکم جهانمطاع عموم حکام در و سواد
اشراف و اکابر و عیان آنولایات را ازین خبر بهجت اثر مطلع و مستخبر
و مستبشر ساخته آن عاجله نیز بهجت و قشون ولایت تحت فشار خود را
مجمع و مستعد ساخته که در رکاب مهر ختاب اشرف پادشاهی مصدر خدمت
مستحسنه گردیده و در کاه خباب امدتس الهی و در پیشگاه بظرف رحمت منظر ظل
الهی خود را مورد انواع عنایات و تفضلات سلطانی سازد همواره محتاب

فرمان شاهی شاد بهم چندی حسن خان سکی منان الله
 انکه ملچاه محمد حسن خان حاکم شکی بداند که چون در زمان توقیف سیرر
 استان نظیر پادشاهی در ساحت ایران که سردار ملک روس و لشکر انظیفه
 ضلالت مانوس از مدت جاگزای عساکر ظفر آئین فوجی کثیر معروض شریف ملک
 بقیه بسیف فرین انزام قرار بجای کر حستان نموده بودند انزمان بهنگام
 برودت هوا و تقریب عدم مدارکات و ضروریات تسخیر ولایات کر حستان
 و عقد نه خیر انشا و دارا و د خاطر الهام مظاہر شرف سلطانی چنانست که بعد
 انقضاء عید نوروز الویه عالم افروز با افواج انجم حشر و توپخانه و زنبورکانه و آلات
 حرب بجد و مراستقر خلافت عظمی بفرم اتزع و ولایات کر حستان انکوه کفر نشان
 و تحریب و تاسیر نواحی قرار و نهان نهفت سر بجایان سرمدت بلند
 او افرموده از توقیفات فاصله جناب امدتس الهی جمهور کفره روسیه مقبضین
 اندیاری را عرضیه تنج ابدار شهاب و نواحی فرلارد آن حوالی ریشهد قتل و
 تنب عساکر ظفر شارسا شمساعات انصافات راز لوث و جود ضلالت
 آلوده ایشان پرده ششم با برین حکام قضاکنین و جب الادعان بسراوردی

بوقت غروب آفتاب نیم جانی با هزار اندیشه و بیم از میان بدر برده جمعی کثیر
از سپاه بتغایت آنها مأمور و مرکب و الا نیز درین روزها حرکت فرموده
تا بعون عنایت الهی مساعدت طالع پادشاهی تمامت آنها را مأمور و قتل و سیاق
نفرمانیم بکار دیگر نخواهیم پرداخت آن ایشان نیز پاید ازین خبر متبشر بوده
تا وصول مرکب و الا از هر جهت راههای آنها را سد و و بقدر مقدور منع و
رفع آنها کوشیده نوعی نمایند که از تقدیم این خدمت رویند و مشول اشفاق
خاطر و الا کردید.

خطبه اعلانی عباس میرزا بر پیشانی قزاقی رسد ۱۲۱۹

که درین اوان سعادت نشان علمای فرب چاکا ه محمد خان تاجا پیکر سکی
ایروان اردو رستمان درآمده از مقر بان خدمت استدعای غوغو نصیرا
خود را نموده و نواب کامیاب و الامن محنت جبلی و حضرت سهرت
شاه شاه حجاب متعهد عذر گناه او گشته حرام او را بغوغو اغاض مقرون و
- ولایت ایردو از اچا کان بمشایله محنت فرمودیم و نظر باینکه در حال
ایحال خبر رسید که روسیه زشت کردار غافل از ضرب شمشیر آبدار شکر نظر آید
قدم از حد خود برتر گشته درایت غنیمت بجد و ایردو آخر شسته اند
آتش غضب نواب مستجاب و الا شعله و گردیده فوجی از سپاه با باریت
رکاب فیروز خصاص داد و در حوالی اوج کلیسا با آنها رسید و بکلم والا غاریان
نصرت نشان نوایر حرب را شعل و در حمله اول میان ثبات و قرار آنها را
مزلزل کردند و بنه و سباب و عراد و اهل آنها را غارت و خلقی بیمار از ایشان
اسیر و غرضه تیغ بیدریع ساشد بقیه ایشان چون کار را بر ایشان دیدند
لابد و ناچار آرزو تا طرف عصر خود را بکلیه و ترویر محافظت نموده قریب

مال آوم مار کرشته میدهید بضیب و سایر شمس الذیلو مار که ازار و گردان
 شده اند کرشته بخواهید داد و دیدیم که هیچکدام را بعل نیاوردید و ما هم آنچه
 کرشته ایم از دیکران نپرسید و بینید که از رعیت کج که سنگوری باشد کرشتم
 یا از اهل کرجستان کرشته ایم و آلا هرگاه بنای دعو دارد ما هم ما و جنک
 هستیم و اگر از توپ و توپخانه خود لاف میرنی از شفقت خدا توپ از شما کمتر
 نیست هرگاه توپ شما یک کز است توپ ما سه کز و چهار کز است و نصرت
 هم با جدت و از کجا معلوم می شود که شما از توپانش رسیده هستید شما دعوی
 خود را دیده اید و دعوی فریبانش را ندیده اید و نوشته بودی که ما و
 جنک باشد از آنوقت که شما بشمس الذیلو آمدید و رعیت را تابع خود کردید
 از آنروز تا بحال در مدارک هستیم و حاضر و آماده بوده ایم هرگاه دعوی میکنی
 و دعوا خواهیم کرد و آنکه نوشته بودی که هرگاه این سخنها را قبول میکنی بدیگری ترا
 کرشته است ما هم چنین نمیدانیم که شما هم پتچال شده اید شما را بدیگری کشید
 از نظر بزرگ قضا با چنان آورده است ان شاء الله تعالی بدیگری شما معلوم خواهد شد و السلام

و در خصوص کتبه بجا فرمان نوشته باشد فرمان پادشاه را معلوم و انکار نماید
ما هم رقم پادشاه را دیده از انقرار عمل نمائیم و دیگر آنکه نوشته بودی که پیش
ازین کبرجستان تابع بودی معلوم شما باشد که الحال رقم پادشاه شما درست
است به چندی که در آن رقم ما را پیکر یکی کتبه بود با تابع کبرجستان از معنی معلوم است
که سخن شما خلاف قول شماست و دیگر آنکه در آنوقت که ما تابع پادشاه
روسیه شده بودیم پادشاه ایران بخراسان رفته بود و دست ما را می رسید
بجبت آنکه پادشاه روسیه هم پادشاه عظیم ایشان بود اطاعت او را قبول
کردیم و الحال پادشاه ایران احمد له و المله و زردیک و ما و هم غلام در آن
با نجا آمده است و قشون هم آمده و باز میاید و دیگر آنکه نوشته بودی که
کبرجستان بسا پادشاه تعلق دارد و از بخارا و هم مال گرفته اید درست است
اما روز اول که شما وارد کبرجستان شدید بر شما نوشتیم و آدم فرستاده
معلوم کردیم که نصیب که عنیت است و از ما روگردان شده اموال بخارا را
گرفته است و خیال کردیم که شما نوکر پادشاه هستید البته با دیوان حق گزیده

نامه جواد خان بخلیاس بیایف
 وینوقت کاغذیکه فرستاده بودی رسید و نوشته بودی که در ایام
 طومار دوه خال کججه تابع کرهستان بو این سخن را هیچکس نشیده است اما
 پدران ما که عباس قلیان و سایرین باشد در کرهستان حاکم بوده اند هرگاه
 قبول نمایند از مردان پیر اهل کرهستان تحقیق نمایند که عباس قلیان در
 کرهستان حاکم و والی بوده است یا نه و بفضل مسجد و دکان او در کرهستان
 هست و خلعت و بلیقه او هم در خانه اهل کرهستان هست و از ایام پدر
 ارکلیخان و پدر ما سرحد کججه و کرهستان معلوم بوده که از کجا تا کجاست و
 ما این سخنها را نبربان نمی آوریم و هرگاه بگویم هم که پدران ما در کرهستان
 والی بوده است کسی قبول نمیکند و این سخن کرهستان را کسی بمایند و دیگر
 آنکه نوشته بودی که شش سال پیش ازین قلعه کججه را با پادشاه روسیه داده
 بودی در سنات و آنوقت پادشاه شامی و لایت ایران رقم نوشته
 بود و بما هم نوشته ما رقم پادشاه را قبول کرده قلعه را دادیم هرگاه باز پادشاه

[illegible]

بآن پایشان حکم و مقرر میشود که بکلی ایلات و جهات ولایات
 کرجستان ساکت طریق عبودیت و خدمتگذاری بکلی ایشان در مهاده
 امن و امان آسایش بکیرین باشند پیاید همه جهات الطاف و عطف
 خسروانه را شامل حال و کامل امانی و آمال خود داشته بجهن وصول فرمان
 جهانمطاع پادشاهی بدفع روسیه که در آنجا پادشاه پر دوشه جمع آنها را
 معروض تیغ پدیرنغ سازند و نگذارند که احدی از ایشان خست حیات
 بسر منزل نجات رسانند و علایمان معلی جایگاهان میرالامراء اعطای
 پیر قلچان قاجار و لکسند میرزای والی کرجستان را با جمعی از غازیان
 جرّار به شام آند یا راز رکاب مبارک خضر شامامو فرمودیم تمامی
 ایشان و آئینه خدایان نشان عرشمه بشیر و طفل و زنان ایشان
 اسیر غازیان بشیر گیر خواهند شد و از احدی کشت نخواهیم فرمود و پیاید
 در هر باب خود را در سلک مجاهدین منسلک داشته و از راه این نیکو
 خدمتی بکلی آنها را مورد نوازشات شامانه خواهیم فرمود و در خصوص
 خدمت تمام لازم داشته و در عهد شناسند

فرمان شاهی به جمیع اهل تیسر جبادی الاول الله
از ادانی که ساحت ایروان مخیم حیانم غازیان نصرت نشان منسوب
سرافات عزو شان کردیدالی حال بنماپن طایفه روستیه و سپاه طغر
شعاره چهار دفعه مایره قبال اشتعال و در هر دفعه از قصصات شالمه
قادرتعال و نیروی اقبال بیروال فوجی کثیر از آن کرده عدا معروض تیغ
اشبار و جمعی غیر اسیر سر پنجه غازیان نصرت شعار و مقتد بقیه انار کرد
و در مرتبه دوم هزار نفر از آن فرقه بد سر غرضه حیانم و حیانم انها طعمه بلوم شد
و بقیه لیسف انفرقه طایفه را در باغی از باغات ایروان محصور و سپاه منصور
طراف و کثافت انهارا محاصره نموده همه روزه ده نفر بیت نفر از انین
ضاله را روانه عدم و دستگیر عا کر طغر تو ام میشوند و بش الله تعالی دین
چند روزه تمامی انهارا معروض شمشیر اشبار و کرد و جوان فرقه را باب
تیغ غازیان طغر شاران صفات رایل خویم ساحت ایا سکه ولایت
کرستان ضمیمه ممالک ایران در عایای آن سامان رعیت سرکار دیوان
قدر توان و مراعات جانب ایشان منطبق نظر عدالت تو امان است

IV. DÖVRÜN MÜHÜM ŞƏXSİYYƏTLƏRİNƏ VƏ HADİSƏLƏRİNƏ DAİR TARİXİ MƏLUMATLAR VƏ QEYDLƏR

Ağa Məhəmməd şah Qacar (1741-1797) – Azərbaycan xalqının XVIII əsrdə yetirdiyi görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə, 1786-cı ildən 1925-ci ilə qədər İranda səltənət sürmüş Qacarlar dövlətinin banisi.

Hələ kiçik yaşlarından həyatın ən sərt üzü ilə üzləşməli olan Ağa Məhəmməd 7 yaşında atasının iştirak etdiyi siyasi çəkişmənin qurbanına çevrilir. Ağa Məhəmmədin atası ilə düşmən münasibətində olan Əfşar hakimi Adil şah atanı tuta bilmədiyindən qisasını oğlundan almağa qərar verir. Beləliklə, 7 yaşında heç bir günahı olmayan Ağa Məhəmməd Adil şahın göstərişi ilə xədim edilir. Bu hadisə gələcək hökmdarın psixologiyasında silinməz iz qoyur və kiçik yaşlarından amansız bir şəxsiyyət kimi yetişən Ağa Məhəmmədin sonralar insanlara münasibətdə mərhəmətin nə demək olduğunu bilməməsi də məhz həmin faciənin onun təfəkküründə açdığı silinməz mənəvi yaranın nəticəsi hesab edilməlidir.

Parlaq hərbi istedadla malik Ağa Məhəmmədin Nadir şahın ölümündən sonra pərən-pərən düşmüş Azərbaycanı birləşdirmək cəhdləri yekunda onun həyatına son qoyur. Qarabağı istila edərək, Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatmaq istəyən Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ildə Şuşada öz yaxın ətrafına daxil etdiyi Səfərəli adlı şəxs tərəfindən qətlə yetirilir. Azərbaycanı birləşdirmək üçün mübarizə aparan bir şəxsiyyətin qətlində kimlərin maraqlı olduğu gün kimi aydındır, lakin maraqlı tərəflərdən hansının bu işi bilavasitə icra etməsi haqqında tarix hələ də susur.

Qəddarlığı ucbatından həm müasirləri, həm də sonrakı nəsillər tərəfindən qınaq hədəfinə çevrilmiş Ağa Məhəmməd şahın şəxsiyyəti təəssüflər olsun ki, hələ də öz layiq olduğu qiymətini almayıb. Əfsus ki, həm ədiblərimizin, həm də tarixçilərimizin bu şəxsiyyətlə bağlı formalaşdırdıqları obraz əksər hallarda tarixi həqiqətlərlə həmahəng səslənməyib. XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Səməd Vurğunun qələmə aldığı "Vaqif" dramını xatırlamaq kifayətdir. Əsərdə istilaçı kimi təsvir edilən sər-kərdə haqqında formalaşan obrazın keyfiyyətinə bu dramın təsiri az olmamışdır. Nə qədər qəribə də olsa faktdır: "Ağa Məhəmməd şah haqqındakı tarixi həqiqətlər bir neçə nəsil Azərbaycan oxucusu üçün Səməd Vurğun qələminin qüdrəti və populyarlığı fəvqündə itib-batmışdır".

Gələcək hökmdarın uşaqlıq və gənclik illəri

1741-ci il oktyabrın 26-da Cənubi Azərbaycanın Astarabad şəhərində dünyaya göz açan Ağa Məhəmməd həm ata, həm də ana tərəfdən məşhur türk mənşəli Qacarlar nəslinə mənsub idi. Belə ki, gələcək hökmdarın atası Məhəmməd-həsən xan Qacarların Astarabad qoluna mənsub tanınmış hərbi ailəsini təmsil edirdi, anası Ceyran xanım isə Qacarların Dovalı qoluna aid ziyalı bir ailənin övladı idi. Azərbaycan tədqiqatçısı Çingiz Qacar "Qədim və Orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri" adlı kitabında Ceyran xanımın savadlı, maarifpərvər bir qadın olduğunu və məhz onun öz oğluna elmə davamlı maraq aşladığını yazır. Müəllif mənbələrə istinad edərək, bu qadının həyat yoldaşına Astarabad şəhərinin idarəçiliyində kömək etdiyini və hətta hərbi səfərlər zamanı onu tək qoymamağa çalışdığını xüsusilə vurğulayır. Ceyran xanım kitaba və təhsilə olan məhəbbətini Ağa Məhəmmədə elə güclü şəkildə aşlamışdı ki, gələcək hökmdar hətta Şirazda əsirlikdə olduğu vaxtı belə

maariflənməyə sərf edirdi. Çingiz Qacar sözügedən məsələyə dair bunları yazır:

“Kərim xan Zənd paytaxtı Şiraza köçürərkən Ağa Məhəmməd xanı da özü ilə aparır. İranın ən qədim təhsil mərkəzlərindən birinə düşən Ağa Məhəmməd təhsilini davam etdirir və bu sahədə böyük uğurlar qazanır. O, ilahiyyatı, fəlsəfəni, riyaziyyatı, astronomiya və astrologiyanı, poeziyanı öyrənir. Özünün fenomenal yaddaşına görə sonralar da Qurandan, fəlsəfi əsərlərdən iri sitatlar gətirir və hətta çox da məşhur olmayan şairlərin şeirlərini əzbərdən deyirdi. Ədəbi məclislərdə onun böyük hörməti vardı, müxtəlif məsləhət və məlumatlar almaq üçün Ağa Məhəmmədin yanına gəlirdilər. Filosoflar arasında o, hamıdan çox XII əsrin Əndəlüs alimi İbn Tüfeyli sevirdi. Həmin filosofun yaradıcılığı ilə tanış olmaqdan bütün ömrü boyu əl çəkməmişdi. Belə deyirlər ki, İbn Tüfeylin “Yəqzanın oğlu Həy” adlı fəlsəfi romanını həmişə, həm sarayda, həm də hərbi yürüşlər zamanı öz yanında gəzdirərmiş. O, həmişə bu kitaba istinad edər, daim buradan sitatlar gətirərmiş”.

Lakin Ağa Məhəmmədin elmə olan marağına, fitri istedadına baxmayaraq, tale onun üçün tamam fərqli yol müəyyənləşdirmişdi və o da öz növbəsində heç nəyə əhəmiyyət vermədən bu yolla addımlamalı idi. Həmin yol isə Ağa Məhəmməd üçün çox erkən, özü də qanlı başlayır. Gələcək hökmdarın atası Məhəmmədhəsən xan 1747-ci ildə Nadir şahın qəfil ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur. Həmin dövrdə hələ də taxta iddialarından əl çəkməyən Əfşar sülaləsinin nümayəndələri, xüsusilə də Adil şah (Əli şah) Məhəmmədhəsən xanın əsas rəqibinə çevrilir. Hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişində bütün mümkün vasitələri sınaqdan çıxarmaqdan çəkinməyən Adil şah təşkil etdiyi qəfil hücumlardan birində düşməni Məhəmmədhəsən xanı ələ keçirə bilmədiyindən bərk qəzəblənir.

Qisas almaq və rəqibini qorxudaraq, siyasi mübarizədən əl çəkməyə vadar etmək üçün Adil şah görünməmiş vəhşiliyə əl atır. Onun göstərişi ilə Məhəmmədhəsən xanın 7 yaşlı oğlu Ağa Məhəmmədin cinsiyyət orqanı kəsilərək xədim edilir. Lakin bütün vəhşiliklərə baxmayaraq, Əfşarlar öz hakimiyyətlərini geri qaytarmağa nail olmadan siyasi səhnədən uzun müddətə çəkilməyə məcbur qalırlar. Hadisələrdən belə aydın olur ki, artıq Azərbaycanda və İranda tamam yeni bir sülalənin hakimiyyəti dövrü başlamaq üzrədir. Öz siyasi iradəsini bərqərar etmək üçün mübarizə aparənların arasında yenə də Məhəmmədhəsən xan var idi və bu dəfə onun başlıca siyasi rəqibi Kərim xan Zənd olur. Bir neçə açıq döyüşdə rəqibinə qalib gələn Məhəmmədhəsən xanın tezliklə bütün ölkə boyu hakimiyyəti ələ keçirəcəyi kimsədə şübhə doğurmurdu. Böyük oğlu Ağa Məhəmmədi öz yaxın silahdaşlarından birinə çevirən Məhəmmədhəsən xan Azərbaycan valiliyini ona həvalə edir.

Lakin 1759-cu ildə hadisələr gözlənilməz şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Əvvəlcə Məhəmmədhəsən xan düşməni Kərim xan Zəndə həlledici zərbə endirmək üçün Şiraz üzərinə təşkil etdiyi yürüşdə uğursuzluğa düçar olur. Daha sonra isə o, Astarabadda öz yaxınları tərəfindən qətlə yetirilir. Başqa məlumata görə, o, Kərim xan Zəndlə baş vermiş döyüşdə öldürülmüşdür. Həmin vaxt cəmi 18 yaşında olan Ağa Məhəmməd fəxri əsir qismində atasının siyasi rəqibi olan Kərim xan Zəndin Şirazdakı iqamətgahına aparılır. Kərim xan Ağa Məhəmmədə qarşı mülayim rəftar nümayiş etdirərək, onun həyatını bağışlayır.

Hakimiyyət olimpinə aparən yol

Uzun müddətdən bəri əyyaşlığa qurşanmış Kərim xan 1779-cu ildə dünyasını dəyişir. Ağa Məhəmməd yaranmış firsətdən istifadə edərək, Kərim xan Zəndin hərəmlərindən

olan xalası Xədicəbəyimin köməyi ilə Şirazdan qaçır. Qardaşı Cəfərqulu xanın, həmçinin yerli türk tayfalarının hərbi və siyasi dəstəyini alan, 9 il davam edən qanlı müharibələrdən sonra 1786-cı ildə Tehranı istila edən Ağa Məhəmməd İranın və Azərbaycanın tarixində yeni bir səhifə açır. Bu səhifənin adı isə Qacarlar dövləti idi. Qacar öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yeni dövlətin paytaxtını ölkənin qaynar bölgələrindən uzaqda yerləşən Tehrana köçürür. O vaxta qədər heç bir strateji əhəmiyyəti olmayan, kiçik bir qəsəbə olan Tehran birdən-birə ölkənin vuran ürəyinə çevrilir. Ağa Məhəmməd Tehrana daxil olar-olmaz öz adına pul kəsdirir və xütbə oxutdurur. Lakin onun özünü rəsmən İran şahı elan etməsi isə bu hadisədən düz beş il sonraya təsadüf edir. Yalnız bütün siyasi rəqiblərini aradan götürdükdən sonra Ağa Məhəmməd özünü rəsmən 1791-ci ildə bütün İranın və Azərbaycanın hökmdarı elan etməyi daha məqsədəuyğun bilir. Siyasi mübarizənin gedişində ona əngəl olan əksər şəxsləri qəddarcasına aradan götürən Ağa Məhəmməd təkcə qardaşı Rzaquluya qarşı mərhəmət göstərir. Ona dəfələrlə xəyanət etməsinə baxmayaraq, Ağa Məhəmməd onu sərbəst buraxır. Öz həyatını növbəti dəfə risk altına atmaq üçün o, qardaşının gözüne görünməmək qərarına gəlir. Əvvəlcə Bakıya gələn, sonra isə Rusiyaya gedən Rzaqulu bir daha siyasətə qayıtmır.

Şahın digər qardaşı Mürtəzaqulu xan da təxminən oxşar aqibət yaşayıb. Belə ki, o da Ağa Məhəmmədə dönük çıxır, lakin canını dar ağacından qurtarmağa müvəffəq olur. Ruslara arxalanaraq Gilan şəhərini tutmaq istəyən Mürtəzaqulu xan Qacar ordusunun bu istiqamətdə irəliləməsindən xəbər tutaraq Rusiya ərazisinə keçir və 1798-ci ildə Peterburqda vəfat edir.

Tamamilə əks münasibəti isə o, digər qardaşı və yaxın silahdaşı Cəfərqulu xana qarşı göstərib. Ağa Məhəmməd şa-

hın hakimiyyətə gəlməsində müstəsna xidmətləri olan və Qacarlar dövləti üçün əvəzsiz qələbələr qazanmış Cəfərqulu xan dövlət çevrilişinə cəhddə ittiham olunaraq öldürülür. Çox güman ki, şah orduda böyük nüfuza malik qardaşının onun taxtına göz dikəcəyindən ehtiyatlandığı üçün bu addımı atmalı olmuşdu.

***Keçmiş Səfəvi ərazilərini bərpa etmək arzusu:
Azərbaycan və Gürcüstan uğrunda Rusiya ilə
mübarizənin başlanması***

İranın daxilində asanlıqla sabitlik yaradan şah indi də diqqətini Azərbaycana yönəltdi. Azərbaycanda pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərən xanlıqları məğlubiyyətə uğratmaqda çətinlik çəkməyən Qacar həyata keçirdiyi hərbi yürüşlərin yekununda Azərbaycanı, həmçinin Gürcüstanı öz siyasi iradəsinə tabe edə bilir. Azərbaycan xanlarının gözünü qorxutduqdan sonra o, Xorasanda baş verən iğtişaşları yatırımaq üçün həmin bölgəyə yollanır.

Lakin 1795-ci ildə Azərbaycana rus qoşunlarının daxil olması xəbəri yayılan kimi Qacar böyük bir ordu ilə onların üzərinə yeriyyir. Ölkəyə daxil olan Qacar ordusu üç istiqamətdə irəliləyir. Ağa Məhəmməd şahın əmri ilə 60 minlik ordunun birinci dəstəsi Dərbəndi, ikinci dəstəsi Tiflisi, üçüncü dəstəsi isə Şuşanı mühasirəyə alır. Dərbənd və Tiflis asanlıqla nəzarət altına alınaraq yağmalanır. Yalnız Şuşa qalasının inadla müqavimət göstərməsi Qacarı çətin vəziyyətə salır. Həmin vaxt Tiflisi geri almaq üçün gürcü çarı II İraklinin bu şəhərə hücum etməsi isə Qacarı Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməyə vadar edir. Görülən hərbi hazırlıqlara baxmayaraq, ruslarla Ağa Məhəmməd şah arasında müharibə baş vermir. 1796-cı ildə II Yekaterinanın ölümü rus qoşunlarının Azərbaycandan çəkilməsinə səbəb olur. Fərsətdən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah 1796-cı ildə İrəvan qalasını zəbt edir. Elə hə-

min il o, Muğan düzündə rəsmi tacqoyma mərasimi keçirmək qərarına gəlir. Bir vaxtlar elə burada tacqoyma mərasimi keçirmiş Nadir şahdan fərqli olaraq, Qacar bir sıra yeniliklər tətbiq edir. Tədqiqatçı Çingiz Qacar bu barədə belə yazır:

“...Baxmayaraq ki, Nadirin tacqoyması da Azərbaycanın bu vilayətində keçmişdi (söhbət Muğan düzündən gedir – E.Ə.), Qacar onun tacını başına qoymaq istəmir. Təzə tac dörd lələkdən ibarət idi. Həmin dörd lələk İran, Hindistan, Əfqanıstan və Orta Asiya üzərində hökmranlığın rəmzi idi.

Tacqoyma zamanı Ağa Məhəmməd şahı kiçik bir tac və şah qılıncı da verirlər. Qılınc və cütqabağı Ərdəbildən Şeyx Səfi əd-Dinin məqbərəsindən gətirilmişdi. Görünür, bununla Ağa Məhəmmədin Səfəvi hakimiyyəti ilə varisliyi rəmləşdirilmişdi. Qacar böyük Səfəvi imperiyasını bərpa etmək arzusu ilə yaşayırdı”.

Əzəli ata-baba torpaqlarını geri qaytarmaq və Qacarların Azərbaycandakı irsi mülkləri üzərindəki hakimiyyəti bərpa etmək üçün Ağa Məhəmməd şah bir sıra addımlar da atır. Məsələn, o, Qacar tayfasına qohumluğu çatan Ziyadoğullu nəslinin nümayəndəsi Gəncə xanı Cavad xanla müttəfiqlik münasibətləri yaradır və hətta onu Qacar ordusunun sıralarına qoşulmağa da həvəsləndirir.

Lakin 1796-cı ildə Gəncəni mühasirəyə alan Rusiya ordusuna müqavimət göstərmədiyi üçün Qacarla Cavad xan arasında münasibətlər korlanır və o, 1797-ci ildə Şuşanı tutduqdan sonra Gəncə xanını Bakı hakimi Hüseynqulu xanla birgə cəzalandırmaq məqsədilə silah gücünə öz iqamətgahına gətizdirir.

Ölüm gətirən qələbə, yaxud Qacarın Şuşa qalasındakı qətlə kimə sərf edirdi?

Yəqin ki, Ağa Məhəmməd şah ağılına belə gətirə bilməzdi ki, 1797-ci ildə, ikinci dəfə mühasirəyə aldığı və bu

dəfə asanlıqla ələ keçirdiyi Şuşa qalası onun sonuncu hərbi uğuru olmaqla yanaşı, sərkərdənin məzarına çevriləcək. Həmin ilin iyun ayının 5-də Ağa Məhəmməd şah yaxın ətrafına daxil olan Sadıq Qorci, Xodadad və Abbas adlı şəxslər tərəfindən öz yatağındaca qətlə yetirilir. Qətlə maraqlı olan qüvvələr gün kimi aydındır: 1. Qacarın Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirməsindən təşvişə düşən Rusiya. 2. Qarabağda itirilmiş hakimiyyətini geri qaytarmaqda maraqlı olan İbrahim xan. 3. Ruslarla danışıqlara getdikləri üçün cəzalandırılmaq məqsədilə Şuşaya gətirilmiş, həmçinin burada edam ehtimalları yüksək olan Gəncə və Bakı hakimləri.

Lakin tarix qatillərin bu sifarişini kimdən aldıklarına dair dəqiq məlumat vermədiyindən bizə qalan yalnız ehtimal və fərziyyələr olur. Bütün bunlara baxmayaraq, səslənən ehtimallar arasında Ağa Məhəmməd şahın Qarabağda geniş xəfiyyə şəbəkəsinə malik İbrahim xanın casusları tərəfindən qətlə yetirilməsi versiyası daha ağlabatandır. Çünki Şuşa sarayında sərbəst şəkildə hərəkət etmək imkanına yalnız keçmiş xanın yaxın ətrafına daxil olan şəxslər malik idi. Səfərəlinin də məhz onlar tərəfindən ələ alındığı istisna deyil. Digər, ancaq az inandırıcı versiyada isə deyilir ki, guya Qacar yatmamışdan öncə yuxarıda adları çəkilən xidmətçilərinə bərk qəzəblənir və səhər açılan kimi onları cəzalandıracağını deyir. Xidmətçilər isə öldürüləcəklərindən qorxaraq şahı qabaqlamaq qərarına gəlirlər. Əgər həqiqətən də hər şey deyildiyi kimi olsa idi, o zaman xidmətçilər şahı daha gizli yolla, məsələn zəhərləmək yolu ilə aradan götürə bilərdilər. Ən azından ona görə ki, Qacarı qətlə yetirdikdən sonra xidmətçilərin şahın varislərindən yaxa qurtarmaq ehtimalı çox az idi. Yeri gəlmişkən, hər şey elə belə də olur və qatillər Qacarın həyat yoldaşının göstərişi ilə həbs edilərək çarmıxa çəkilirlər.

Mənbələr xəbər verir ki, Ağa Məhəmməd şahı öldürən qatillər onun başını Balakənə qaçmış İbrahim xana hədiyyə

göndərilər. O da öz növbəsində şahın başını böyük təntənə ilə torpağa tapşırır. Bu faktın özü qətlin arxasında İbrahim xanın durduğunu və qatillərin özbaşına hərəkət etmədiklərini göstərir. Qacar şəxsiyyətinə münasibət necə olursa olsun, danılmaz bir həqiqətdir ki, onun qətlə nəinki Azərbaycanı birləşdirməyin və rus istilasından xilas etməyin atanasında olan əzmkar bir dövlət xadiminin həyatına, həm də xanlıqları bir bayraq altında birləşdirmək cəhdlərinə son qoyur. Əfsus ki, Azərbaycanın o dövrdə belə bir qətiyyətə və milli ruha malik ikinci bir siyasi xadimi tapılmır. Bütöv Azərbaycan arzusu isə Qacardan sonra ayrı-ayrı xanların hakimiyyət ehtirasının, şəxsi maraqlarının girovundan çıxıbilmir ki, bilmir.

Mərhumun cəsədi Məşhəd şəhərinə aparılaraq, orada dəfn edilir. Azərbaycanda və İranda sərt nizam-intizam yaratmağa müvəffəq olan Ağ Məhəmməd şah Qacar Cənubi Qafqazı istila etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan Rusiyaya, həmçinin onun buradakı əlaltılarına qarşı uğurlu mübarizəsi öz layiqli tarixi qiymətini əfsus ki, hələ də almamışdır.

Ağ Məhəmməd şah Qacar və Azərbaycan: itirilmiş irsə yenidən sahib çıxmalıyıq

Əslən azərbaycanlı olan iranlı tədqiqatçı Əminə xanım Pakrəvan (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qacar dövlətinin İstanbuldakı səfiri Həsən xanın qızı olan Əminə xanım Qacar dövlətinin tarixinə dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir) yazır ki, ölkənin idarə olunması ilə bağlı tərtib etdiyi qanunlar toplusu üçün Çingiz xanın hazırladığı "Yasa"nı əsas kimi götürən Qacar özbaşınalıq girdabında çırpınan İranı qısa müddətdə nəzarət altına almağı bacarır. Hakimiyyətdə olan Azərbaycan Qacarlar sülaləsinin türklüyünü qorumaq üçün o, hakim ailənin digər millətlərlə izdivaca girməsinə

qadağa qoyur. Ağa Məhəmməd şahın qanunlarında öz əksini tapan bu müddəaya əsasən ölkənin başçısı olmaq iddiası ilə çıxış edən şəxsin həm atası, həm də anası Qacar nəslinə mənsub olmalı idi. Hətta ölümündən əvvəl yazdığı vəsiyyətnamədə o, qardaşı nəvəsi və öz istedadı ilə seçilən Abbas Mirzənin Qacar soyuna mənsub əsilzadə xanımlardan biri ilə evləndirilməsini təkidlə istəyir.

Tanınmış əcnəbi tarixçilər C.Perri, G.Hembli, E.Lokhartın əsərlərində şəxsiyyəti və siyasi irsi böyük hörmətlə yad edilən Ağa Məhəmməd şah, təəssüflər olsun ki, öz doğma Vətəni Azərbaycanda əksəriyyət tərəfindən hələ də qəsbkar kimi qəbul edilməkdədir. Belə bir obrazın yaranmasında isə heç şübhəsiz ki, tarixçilərimizin fəaliyyətsizliyi və Ə.Haqverdiyevin, S.Vurğunun timsalında ədiblərimizin xətalı yanaşması əsas rol oynayan amillərdir. Bəli, aydın məsələdir ki, dövrün reallıqları baxımından ədiblərimizin problemə fərqli yanaşması ola da bilməzdi, onları illər sonra qınamaq doğru deyil! Bəs yaxşı, müasir tarixçilərimizin bu məsələdəki susqunluğuna ədalətli bir səbəb tapmaq necə, mümkündürmü? Bu gün Qacar haqqında obyektiv tarixi qaynaq axtarışına çıxsaq, yalnız Əminə xanım Pakrəvanın qələmə aldığı "Ağa Məhəmməd xan Qacar" adlı monoqrafiyası ilə kifayətlənməli olacağıq. Fars və ingilis dillərində işıq üzü görən bu kitab da, əfsus ki, hələ doğma dilimizə tərcümə edilməyib. Qacarı bir despot və Qarabağı istila etmək istəyən işğalçı kimi qələmə vermək istəyənlər yaxşı bilməlidirlər ki, Qarabağ və Gəncə vilayətləri tarixən Qacar nəslinə mənsub irsi malikanələr olub. Sadəcə, Nadir şahın ölümündən sonra yaranan pərakəndəlik dövründə Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xan Cavanşir öz yaxınları ilə birlikdə bu əraziləri qurduğu dövlətin mərkəzinə çevirmişdir. Qacar isə 1797-ci ildə Qarabağa təşkil etdiyi yürüşdə həm Azərbaycanı birləşdirmək, həm də ata-baba yurdunu geri almaq məqsə-

dini güdürdü. Unutmayaq ki, orta əsr Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində Qarabağın Qacarlara məxsus olduğunu göstərən xeyli sayda danılmaz faktlar cəmləşmişdir.

Tanınmış Azərbaycan tarixçisi İskəndər bəy Türkmən Münşi (1560-1634) məşhur "Tarixi-ələmarayi-Abbasi" əsərində yazırdı: "Qarabağ qışlaqları və yaylaqları, təmiz havası və sıx ormanları olan gözəl bir diyardır. Qarabağın ən qədim əhalisi qacarlar və onlara qohum olan tayfalar burada gözəl bağlar salmışlar". Məlum olduğu kimi, Qacarın ölümündən sonra yaranan hərc-mərclik Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya generalları üçün asan şikara çevirir, xanlıqlar bir-birinin ardınca çar ordusu tərəfindən işğal edilir. Ağa Məhəmməd şahın layiqli davamçısı Abbas Mirzə Qacar şanlı əcdadının amalını əldə silah davam etdirib rus işğalına müqavimət göstərməyə çalışsa da, vaxtsız gələn ölüm onun başladığı mübarizəni yarımqıç qoyur. İkiyə bölünmüş tarixi Azərbaycanın şimalı Rusiya imperiyasının mülkünə çevrilir və 1918-ci il mayın 28-nə qədər istiqlalını itirir. İrandakı Qacarlar sülaləsi 1925-ci ilə kimi hakimiyyətdə qalır və həmin il ingilislərin dəstəyi ilə Rza şah Pəhləvi tərəfindən taxtdan salınır.

Qeyd. Yazı ilk dəfə 1news.az informasiya agentliyi tərəfindən 2016-cı il yanvarın 7-də "Ağa Məhəmməd şah Qacar: təhrif olunmuş tariximizin daha bir səhifəsi" adı altında dərc olunmuşdur.

<http://www.1news.az/az/news/a-a-m-h-mm-d-ah-qacar-t-hrif-olunmu-irsimizin-daha-bir-s-hif-si>

* * *

Abbas Mirzə Qacar (1788-1833) – Qacarlar sülaləsinin Azərbaycan və İran tarixinə bəxş etdiyi görkəmli sərkərdə və islahatçı dövlət xadimi. Fətəli şah Qacar dövründə Azərbaycan vilayətinin hakimi və Qacar taxt-tacının vəliəhdi ol-

muş Abbas Mirzə Rusiya-İran müharibələrində göstərdiyi misilsiz şücaəti ilə şöhrət qazanmışdır. Qacarlar dövlətində Rusiya-İran müharibələrindən sonra vüsət alan hərbi-texniki yenilənmə, həmçinin təhsil, mədəniyyət kimi sahələrin Qərb standartlarına uyğun qurulması və müasirləşdirilməsi prosesinin başlanması birbaşa onun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan və azərbaycanlılara sonsuz məhəbbəti və bağlılığı ilə seçilən Abbas Mirzə dövrünün Azərbaycan dilində yazıb-yaradan bir çox qələm sahiblərinə himayədarlıq etmiş, Təbriz şəhərinin elm, mədəniyyət mərkəzi kimi inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir.

Qacarların zadəgan nəsli milli tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində Azərbaycana böyük görkəmli şəxslər pleyadası hədiyyə edib ki, onların da arasında çox istedadlı sərkərdələr və məşhur dövlət xadimləri olub. Tarix Qara Piri bəy Qacar, İmamqulu Qacar kimi sərkərdələrin (hər ikisi XVI yüzillik), İran hökmdarı və Qacarlar dövlətinin banisi Ağa Məhəmməd şah Qacarın (1741-1797), həmçinin zamanında rus işğalına qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərən əfsanəvi Gəncə xanı Cavad xan Ziyadxan oğlu Qacarın (1748-1803) adlarını əbədi olaraq səhifələrinə həkk edib.

Heç şübhəsiz ki, siyahıya bu soyadın daha bir layiqli nümayəndəsini – Abbas Mirzə Qacarı da daxil etmək olar. Məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd şah 1795-ci ildə qanlı müharibədən sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda 1747-ci ildən uzanan daxili hərc-mərcliyə son qoya və ölkənin bütövlüyünü bərpa edə bilir. Nəticədə paytaxtı Tehran olan yeni Qacarlar dövləti yaranır. O, şəhliq dövründə Çingizxanın "Yasa"sını əldə rəhbər tutaraq ölkə üçün yeni qanunlar toplusu qəbul edir. Qacar dövrünü tədqiq edən məşhur Azərbaycan alimi Əminə Pakrəvan yazır ki, "Qacar qanunvericiliyinə əsasən taxt-taca yalnız valideynləri hakim soyadın əsl nümayəndələri olan insanlar çıxı bilərlər". Bu baxımdan

Abbas Mirzənin tam olaraq bəxti gətirib. Onun anası Asiyabəyim xanım Qacarlar nəslə ilə yaxın qohumluq əlaqələri olan Dəvəli ailəsindən olub. Asiya xanımın qohumları vaxt-ikən dövlətin birləşdirilməsi işində Ağa Məhəmməd şah böyük maddi və hərbi kömək göstərirlər. Şah isə minnətdarlıq əlaməti olaraq bu ailənin xanım nümayəndəsini özünə gələn edib.

Abbasın atası taxt-tacın o zamankı varisi və İranın gələcək hakimi Fətəli şah Qacar idi. Ağa Məhəmməd şahın doğma övladı olmayıb, bu səbəbdən o, varislik məsələsinə həssaslıqla yanaşıb. Qardaşı oğlu Fətəli şahı oğulluğa götürən Ağa Məhəmməd Qacarların kişi nəslinin kəsilməməsi üçün onu dərhal Abbas Mirzənin anası Asiya xanımla evləndirib. O, Mazandaranda (Cənubi Azərbaycan) doğulduğundan özündə daimi türk təsiri hiss edib və uşaqlıqdan Ağa Məhəmməd şahın sevimlisinə çevrilib. Şah onu tez-tez hərbi yürüşlərə və təlimlərə apararmış. O, hərbi işin çətinliklərinə tez alışır, möhkəmlənir, təcrübə toplayır və bu, döyüş meydanında dəfələrlə onun köməyinə gəlir. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Şuşada öz mühafizəçiləri tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirilir və taxta Abbas Mirzənin atası Fətəli şah çıxır. İki il sonra o, rəsmi olaraq taxt-tacın varisi – “Naib-us-sultan” elan edilir və paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan vilayətinin canişini vəzifəsinə təyin olunur. Bu təyinat yazılmış qanunlar və əhəmətlər ruhunda edilir, çünki Böyük Şah Abbasdan (1587-1629) başlayaraq imperiyanın hökmdarı olmazdan öncə taxt-tac varisinə Azərbaycanın idarəçiliyi etibar olunurdu ki, o da öz növbəsində “çarlığın hakimi” fəxri titulu daşıyırdı. 1799-cu ildə Abbas Mirzə Təbrizə köçür. Fətəli şah dayısının missiyasını davam etdirməkdə, yəni, Səfəvilərin keçmiş torpaqlarını geri qaytarmaqda qərarlı idi.

Bunun üçün birinci Şimali Azərbaycan xanlarının müqavimətini qırmaq tələb olunurdu, daha sonra isə Cənubi Qaf-

qazda öz mövqeyini istənilən yolla möhkəmləndirməyə çalışan Rusiya ilə vuruşmaq lazım idi. Belə ki, Xoy əyalətinin canişini Cəfərqulu xan rusların dəstəyi ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırır. Gənc, eyni zamanda, təcrübəli sərkərdə Abbas Mirzə dərhal üsyançılarla döyüşə girir və onları darmadağın edir. Üsyana başçılıq edən Cəfərqulu xan qaçmaqla canını qurtarmağa çalışır, lakin Abbas Mirzənin əsgərləri onu Urmiya rayonu ərazisində güllələyərək qətlə yetirirlər. Bu qələbə Abbasa görünməmiş sərkərdə şöhrəti gətirir. Lakin Abbas bilirdi ki, ölkənin problemlərini, onun kənd təsərrüfatı, elm və hərbi iş sahələrində geriliyini silah yolu ilə həll etmək olmaz. İslahatlar qaçılmaz idi və o, tədricən müasirləşdirmə işlərinə başlayır. Onun sərəncamı ilə kəndlilər üçün nəzərdə tutulan vergilər əhəmiyyətli dərəcədə azaldılır, onlara əlavə olaraq hakimiyyət tərəfindən yetərinə maddi yardım göstərilir ki, bu da kəndlərdə vəziyyəti xeyli yüngülləşdirir. Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə Təbrizdə – Azərbaycan vilayətinin paytaxtında İranın və Azərbaycanın tarixində Qərb tipli ilk müasir mətbəə açılır ki, bu da elm və ədəbiyyatın inkişafına ciddi təkan verir.

Abbas həyatlarını ona qurban verməyə hazır olan azərbaycanlıların arasındakı nüfuzundan yararlanır. XIX əsrin əvvəlində rusların ortaya çıxması ilə Cənubi Qafqazda vəziyyət kəskinləşir. Çar ordusu tərəfindən Şimali Azərbaycan ərazilərinin işğalı, həmçinin Qacarların qohumu olan Gəncə hakimi Cavad xanın qətlə yetirilməsi Fətəli şahı Rusiyaya qarşı müharibə elan etməyə vadar edir. Birinci Rusiya-İran müharibəsi başlayır və bu savaş 9 il – 1804-1813-cü illər ərzində davam edir.

Abbas Mirzə əvvəlcə şimalda rus imperializminə qarşı mübarizədə öz qardaşlarına yardım etmək istəyini bildirir. Onun rəhbərlik etdiyi əsasən köçəri türk tayfalarından ibarət ordu Azərbaycanla sərhədi keçir və Üçkilsə adlı yerdə

ruslarla ilk döyüşə girir. Rusların texniki üstünlüyünə baxmayaraq, azərbaycanlı döyüşçülərin cəsurluğu və igidliyi Üçkilə ətrafında gedən döyüş zamanı rusları geri çəkilməyə və müdafiə mövqeyində durmağa məcbur edir. Belə ki, Qacar atlılarının ildırımsürətli hərəkətləri rus topçularına lazımı mövqeləri tutmağa imkan vermir. Nəticədə topçuların dəstəyindən məhrum olan rus piyadaları köməksiz kütləyə çevrilir və onların məhv edilməsi Qacar atlıları üçün xüsusi bir problem olmur. Qazandığı uğurdan istifadə edən Abbas Mirzə ölkədə güclü mərkəzi hakimiyyətin olmamasından yararlanaraq özbaşınalıq edən Məhəmməd xanın hakimi olduğu İrəvan xanlığı (hazırkı İrəvan) üzərində nəzarəti və Azərbaycanın qanuni hüququnu bərpa edir.

O, Abbas Mirzənin yaxınlaşdığından xəbər tutaraq yerli əhali arasında belə bir şayiə yayır ki, guya Abbas üzərində qələbə çalan ruslar İrəvana gəlir və oranı çapıb-talamaq istəyirlər. Nəticədə çoxlu sayda irəvanlı əmlakı ilə Türkiyə ərazisinə keçir. İrəvan xanı bununla təkcə canını qurtarmaq deyil, həm də varidatını İrəvan qalasından kənara çıxarmaq istəyirdi. Boşaldılmış İrəvan ruslar üçün asan qənimətə çevrilir, Abbas Mirzə tərəfindən bircə həmlə ona şəhər üzərində qanuni hakimiyyəti bərpa etməyə imkan verir. İrəvan xanının bu davranışı ruslarla müharibədə Abbas üçün yeganə "arxadan zərbə" olmadı. Ardınca Şamaxı xanı Mustafa rusların düşərgəsinə keçir ki, bu da Qacarların ordusunun vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Digər tərəfdən, Tehranda saraydaxili intriqalar Fətəli şahı bir müddət doğma oğlunun sədaqətinə şübhə etməyə vadar edir. Bir çox əyanlar şahı əsgərlər üzərində güclü psixoloji üstünlüyü olan Abbas Mirzənin tezliklə taxt-tacı qəsb edəcəyinə inandırmağa çalışırlar. Fətəli şah oğlu ilə görüşən zaman onu tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırmaq barədə qərar qəbul etdiyini bildirir. Abbasın cavabı konkret olur: "Ata, yaxşısı budur, ölü-

mümə fərman verin, çünki Azərbaycanla vidalaşmaq mənim üçün ölümə bərabərdir". Tarixçilər yazırlar ki, bu cavab şaha o qədər təsir edir ki, o, ömrünün son günlərində bir daha bu mövzuya qayıtmır. Abbas Mirzə intriqalara məhəl qoymayaraq döyüşürdü. Onun hərbi istedadı, həmçinin azərbaycanlı döyüşçülərin cəsurluğu sayəsində rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycan ərazisinə desant çıxarmaq kimi iri əməliyyatı iflasa uğrayır. Abbas Mirzəyə qarşı hərbi əməliyyatlar zamanı uğursuz sui-qəsd təşkil olunur.

Bundan məqsəd cəsur sərkərdəni Azərbaycandan əl çəkməyə məcbur etmək idi. Lakin o, həqiqi döyüşçü kimi sonadək mübarizə aparır və yalnız texniki gerilik, həmçinin bəzi Azərbaycan xanlarının xaincəsinə satqınlığı Qacarların Rusiya ilə müharibədə məğlubiyyətinə gətirib çıxarır.

1813-cü ildə tələyin hökmü ilə Abbas uğrunda 9 il qan tökdüyü Vətənin ölüm hökmünə imza atmaq məcburiyyətində qalır. Gülüstan sülh müqaviləsinə görə, İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan ərazisi ruslara tabe olur. Ruslarla müharibədən sonra əldə olunan nəticə, onları Təbrizdə barıt və odlu silah istehsalı üzrə fabrik açmağa vadar edir. Çünki məhz odlu silahın çatışmazlığı Rusiya ilə müharibənin uğursuzluqla nəticələnməsinə gətirib çıxarmışdı. İran ordusunda yeni hərbi etikanın da tətbiqi Abbas Mirzənin adı ilə bağlıdır.

O, öz sərəncamı ilə hərbi əsirlər üzərində istənilən təhqir formasını qadağan etmişdi, eyni zamanda, hərbi mütəxəssislərin, həmçinin döyüşlər zamanı əsir düşən təcrübəli zabitlərin dövlət xidmətinə cəlb edilməsi ənənəsinin əsasını qoyub. Tarixçilər Abbas Mirzənin Rusiya-İran müharibəsi zamanı könüllü olaraq İran ərazisinə keçmiş çar ordusunun polşalı zabitləri ilə şəxsən görüşdüyündən yazırlar. Azərbaycan canişini onlara ehtiram göstərir və İran ordusunun öyrədilməsi və müasirləşdirilməsinə cəlb edirdi. Lakin bütün

hazırlıqlara və fədakarcasına səylərə baxmayaraq, Abbas Mirzənin Azərbaycan torpaqlarını rus əsarətindən azad etmək üçün göstərdiyi ikinci cəhd də gözlənilən nəticəni vermir.

İkinci Rusiya-İran müharibəsi də məğlubiyyətlə nəticələnir, Qacarlar əlavə olaraq Naxçıvan və İrəvandan da məhrum olurlar. Buna baxmayaraq, İranda hamı inanırdı ki, Abbas Mirzə Şimali Azərbaycanın geri qaytarılması uğrunda səylərindən əl çəkməyəcək. Bu, onun üçün namus məsələsi idi və buna görə həm diplomatik, həm də hərbi cəbhələrdə mübarizə aparırdı. Qacar ordusu sürətlə müasirləşməkdə davam edirdi, Qərblə müvafiq danışıqlar aparılırdı. Deyilənlərə görə, avropalı elçilər Abbasın nüfuzunu və diplomatik istedadını o qədər yüksək qiymətləndirirdilər ki, şahın özü ilə deyil, yalnız onunla danışıqlar aparmağa üstünlük verirdilər.

Abbas uzaqgörən siyasətçi kimi başa düşürdü ki, Qərb texnikası və Avropa təhsili olmadan ölkəni müasirləşdirmək onun üçün çətin olacaq. O, bu məqsədlə iki tarixi qərar qəbul edir. Məhz onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və İran tarixində ilk dəfə olaraq bir qrup gənc təhsil almaq üçün xəzinə hesabına Avropaya göndərilir. Bununla yanaşı, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi üçün ölkəyə hərbi və elmi mütəxəssislər dəvət olunur. Bir çox tarixçilər razılaşırlar ki, bu iki qərar həmvətənlərinin Abbas Mirzəni əbədi olaraq xatırlaması üçün kifayətdir. Uzun sürən müharibələr, daimi gərginlik zaman ötdükcə Abbasın səhhətinə mənfi təsir göstərməyə başlayır.

1833-cü il oktyabr ayının əvvəlində o, qara ciyərində güclü ağrılardan şikayətlənməyə başlayır, oktyabrın 25-də isə Azərbaycan xalqının böyük oğlu həyatının əsas məqsədini reallaşdırmağa macal tapmamış gözlərini əbədi olaraq yumur. Onun xatirəsi Vətən sevgisini hər şeydən üstün tutan azərbaycanlıların qəlbində həmişə yaşayır. Tale ona İran və Azərbaycan hökmdarı olmağı nəsib etmədi, lakin o, sübut etdi ki, şah olmadan da Vətənə layiqli xidmət etmək olar.

Qeyd: Yazı ilk dəfə 1news.az informasiya agentliyinin saytında 2011-ci il yanvarın 27-də "Незаслуженно забытый патриот Азербайджана – Аббас Мирза Каджар" adı ilə dərc olunub. Yuxarıdakı mətn həmin məqalənin Azərbaycan dilinə tərcüməsidir.

<http://1news.az/news/nasha-istoriya-v-licah-nezasluzhen-no-zabytyy-patriot-azerbaydzhana---abbas-mirza-kadzhar>

* * *

Fətəli şah Qacar (1797-1834) – Qacarlar sülaləsinin ikinci hökmdarı və Ağa Məhəmməd şah Qacarın öz sağlığında vəliəhd elan etdiyi siyasi varisi.

Fətəli şah mənbələrdə Baba xan adı ilə də məşhurdur. Onun hakimiyyəti dövrü hərbi-siyasi nöqteyi-nəzərdən Qacarlar dövləti və Azərbaycan tarixi üçün, ümumən, uğursuz qiymətləndirilir. Belə ki, Şimali Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın birdəfəlik itirilməsi və Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi ilə nəticələnmiş hər iki Rusiya-İran müharibəsi (müvafiq olaraq 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər) məhz onun hökmdarlığı dövründə baş verib. Lakin xarici siyasətdəki uğursuzluqlara baxmayaraq, Fətəli şah əmisi Ağa Məhəmməd şah tərəfindən qurulmuş Qacarlar dövlətinin daxili bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmiş, mərkəzi hakimiyyətə qarşı əsasən Xorasanda özünü göstərən separatçılıq meyillərinin kökünü birdəfəlik kəsmişdir. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, ingilis kapitalının və siyasi təsirinin İrana nüfuz etməyə başlaması da məhz onun şahlığı dövrünə təsadüf edir.

Fətəli şah tarixdə həm də elmə və ədəbiyyata himayədarlıq edən, şeirlə yaxından maraqlanan hökmdarlardan biri kimi qalmışdır. Onun "Xaqan" təxəllüsü ilə yazdığı şeirlər günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Fətəli şahın sevimli xanımları arasında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa (1780-1832) də var idi. O da həyat yoldaşı kimi, şeirə və

poeziyaya sonsuz maraq göstərmiş, həm ana dilində, həm də farsca lirik şeirlər qələmə almışdır.

* * *

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan (1732-1806) – Əsası Pənah xan tərəfindən qoyulmuş Qarabağ xanlığının ikinci və sonuncu müstəqil hökmdarı.

Atasının ölümündən sonra, 1763-cü ildə Qarabağ xanı olan İbrahimxəlilin hakimiyyəti illərində xanlığın təsir dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş, iqtisadi imkanları artmışdır. Lakin XVIII əsrin sonlarında bir tərəfdən Ağa Məhəmməd şah Qacarın İranda hakimiyyəti ələ keçirərək Qafqaza yönəlməsi, digər tərəfdən də çarizmin bölgəni işğal etmək məqsədilə hərbi-siyasi təzyiqini gücləndirməsi bütün Azərbaycan xanları kimi, İbrahimxəlili də çıxılmaz vəziyyətə salır. Ağa Məhəmməd şahın 1795-ci ildə Şuşaya ilk hücumunu uğurla dəf etməsinə baxmayaraq, İbrahim xan 1797-ci ildə Qacarların ikinci həmləsi zamanı xanlığın paytaxtını təslim etmək məcburiyyətində qalır. Məlum olduğu kimi, Qarabağı ələ keçirən Qacarın buradakı hakimiyyəti uzun sürmür və o, sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilir. Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra itirilmiş hakimiyyətini bərpa edən İbrahimxəlilin dincliyi cəmi bir neçə il çəkir. 1801-ci ildən etibarən Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlayan çarizm 1804-cü ildə ona qarşı müqavimət göstərən Gəncə xanlığını qəsb edir və şəhərdə amansız qırğınlar törədilir. Gəncənin aqibətindən narahat olan İbrahimxəlil xan Rusiya ilə sülh sazişi imzalayıb, imperiyanın təbəəliyini qəbul etmək qərarına gəlir.

1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı ilə Rusiya imperiyası arasında imzalanmış Kürəkçay sazişinə əsasən, Rusiya İbrahim xanı və onun varislərini Qarabağın qanuni sahibləri kimi öz təbəəliyinə qəbul edir. İbrahim xana general rütbəsi verilməklə yanaşı, onun xanlığın daxili işlərindəki müstəqil-

liyi də tanınır. Əvəzində Şuşada rus qarnizonu yerləşdirilir və xan Rusiyaya qarşı hər hansı hərbi-siyasi ittifaqa daxil olmayacağına, həmçinin Şuşadakı rus qoşunlarının təminatına yardım edəcəyinə dair öhdəlik götürür. 1804-cü ildə başlayan Rusiya-İran müharibəsi İbrahim xanın çətin vəziyyətini bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Xan Qacarlarla münasibətlərdə balans yaratmaq üçün öz qızı Ağabəyim ağanı Fətəli şah Qacara ərə verməklə gərginliyi müəyyən qədər azaltmağa çalışır. Ancaq onun balans yaratmaq cəhdləri Rusiya komandanlığı tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmir. Xanla Rusiya komandanlığı arasında Qarabağdakı erməni keşişlərinin də var güclərilə qızıışdırdıqları çəkişmə başlayır. Nəhayət, 1806-cı il iyunun 12-də xan öz ailə üzvləri ilə birlikdə heç kəsin gözləmədiyi halda Şuşa qarnizonunun komandanı D.Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirilir. D.Lisaneviç xanı xəyanətdə ittiham edib, öz cinayətinə bəraət qazandırmağa çalışsa da, sonradan aparılan istintaq xana qarşı hər hansı sübut aşkar edə bilmir. Hər kəs D.Lisaneviçin cəzalandırılacağını gözləsə də, bunun əksi baş verir. O, növbəti rütbəsini alır və xidmətinə heç nə olmamış kimi davam edir. Bu faktın özü İbrahimxəlil xanın qətlinin imperiyanın hakim dairələrindən gələn göstəriş əsasında həyata keçirildiyini təsdiqləyir.

Qeyd: İbrahimxəlil xanın qətli və bu cinayətin istintaqı haqqında daha ətraflı bax: Э.Амиров. «Прелюдия трагедий Карабаха: расстрел правителя Ибрагим хана и его семьи». 11 апреля 2011 год. Информационное агентство 1news.az – <http://www.1news.az/news/prelyudiya-tragediy-karabaha-rasstr-el-pravitelya-ibragim-hana-i-ego-sem-i;>

Э.Амиров. «Апологету детоубийц – господину Каширину, или еще раз об убийстве Карабахского хана и его семьи». 3 августа 2011 год. Информационное агентство 1news.az – <http://1news.az/news/apologetu-detoubiyc---gospodinu-kashirinu-ili-esche-raz-ob-ubiystve-karabahskogo-hana-i-ego-sem-i;>

Р.Мехтиев. «Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам». Москва, 2014, стр. 101-111;

Ф.Абасов. «Гарабагское ханство». Баку, 2007, стр. 176-191.

* * *

Gəncə xanı Cavad xan (1748-1804) – Qacarların Ziyadoğulları qolundan olan sonuncu Gəncə xanı.

Cavad xan 1786-cı ildən etibarən müstəqil hökmdar kimi taxta çıxmışdır. Fəal xarici və daxili siyasət yürüdən Cavad xan əvvəlcə qonşu gürcü çarlarının hakimiyyəti altında olan Borçalı və Şəmşəddili öz təsir dairəsinə qaytarmaq uğrunda mübarizəyə başlayır. Bu mübarizədə Şəmşəddilə nəzarəti ələ almağa müvəffəq olan xanın cəhdləri rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza müdaxiləsi ilə yarımçıq qalır. Doğrudur, Ağ Məhəmməd şahın 1797-ci ildə Qafqaza hücumu ərəfəsində qraf Zubovun komandanlığı altındakı rus qoşunlarının geri çəkilməsi Gəncə xanlığını müəyyən müddət Rusiya işğalından xilas etmiş oldu. Lakin 1803-cü ildə general Pavel Sisianovun (1754-1806) Gəncəni mühasirəyə alaraq, Cavad xandan təslim olmasını tələb etməsi müharibəni qaçılmaz edir. Cavad xan öz növbəsində rus generalının alçaldıcı tələblərini rədd edir və şəhərin bir aya qədər davam edən mühasirəsi başlanır. Gəncə qeyri-bərabər döyüşdə sona qədər rus işğalına müqavimət göstərsə də, 1804-cü il yanvarın 4-də qala işğal olunur. Cavad xanın özü son damla qanına qədər vuruşaraq döyüşdə qəhrəmancasına həlak olur. İşğaldan sonra şəhər əhalisi qətliama məruz qalır. Gəncə həmin tarixdən etibarən 1918-ci ilə qədər Yelizavetpol adlandırılır. Cavad xanın şücaəti və Gəncə qalasının göstərdiyi müqavimət haqlı olaraq Azərbaycan xalqının çarizmin istila siyasətinə qarşı mübarizəsinin şanlı səhifələrindən biri hesab edilir.

Şəki xanı Səlim xan (1795-1826-cı illər) – fasilələrlə iki dəfə 1795-1797-ci və 1805-1806-cı illərdə Şəki xanlığına rəhbərlik etmişdir. Hakimiyyətə gəldiyi ilk vaxtlarda çarizmlə dostluğa meyilli olması ilə tanınan Səlim xan hətta rusların köməyi ilə Şəki taxtı uğrunda doğma qardaşı ilə mübarizəyə başlamaqdan belə çəkinməmişdi. 1805-ci ildə rusların köməyi ilə ikinci dəfə xan taxtını ələ keçirdikdən sonra Səlim xan minnətdarlıq əlaməti olaraq imperiyanın təbəəliyini qəbul edir. 1805-ci il mayın 22-də Səlim xan Rusiya ilə imzaladığı Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, faktiki olaraq xanlığın müstəqilliyindən imtina etmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Səlim xanın Rusiya ilə müqavilə imzalamasında onun öz şəxsi maraqları ilə yanaşı, qohumu Qarabağ hakimi İbrahimxəlil də böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, İbrahim xan Səlim xanın bacısının əri olmaqla yanaşı, ona ciddi təsir imkanı olan şəxslərdən hesab edilirdi. İbrahim xanın mayın 14-də Kürəkçay müqaviləsini imzalayaraq Rusiya təbəəliyinə keçməsi cəmi bir həftə sonra Səlim xanı da oxşar addım atmağa ruhlandırır. Rus ordusunun general-leytenantı rütbəsinə alan və çar tərəfindən xüsusi bayraqla təltif edilən Səlim xanın çarizmlə dostluğu uzun çəkmir. 1806-cı ildə İbrahim xanla birlikdə Şəki xanının bacısı da D.Lisaneviç tərəfindən Şuşada qətlə yetirilir. Bu xəbərdən hiddətlənən Səlim xan Şəkidəki rus qarnizonunu şəhərdən qovur və Rusiya ilə mütəfiqliyə son qoyur. Ruslara qarşı silahlı mübarizəyə başlasa da, sayca daha üstün olan çar ordusu ilə mübarizədə uğur qazana bilmir. Əvvəlcə İrana, sonra isə Türkiyəyə pənah aparan Səlim xan 1826-cı ildə qürbətdə dünyasını dəyişir. Beləliklə də çarizmə bel bağlayıb, onunla ittifaqa girən daha bir Azərbaycan xanının həyatı kədərli şəkildə başa çatır.

General Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806) – gürcü əsilli rus hərbi xadimi.

Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarına komandanlıq edən general P.Sisianovun rəhbərliyi altında 1804-cü ildə rus qoşunları Gəncə xanlığını işğal edərək, Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməyə başlayır. Gəncənin mühasirəsi, həmçinin qalanın ələ keçirilməsindən sonra yerli əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlıqla rəftar edən general buna qədər 1803-cü ildə Tiflis şəhərini də işğal edərək Rusiya imperiyasına tabe etmişdi. 1805-ci ildə Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə sülh sazişi imzalayan P.Sisianovun növbəti hədəfini Bakı xanlığı təşkil edirdi. 1805-ci ilin sonlarına doğru Bakını mühasirəyə alan generalın ilk həmləsi uğursuz olur. Lakin Bakı xanı da öz növbəsində rusların hərbi üstünlüyünü açıq-aşkar görür və onlara uzun müddət müqavimət göstərə bilməyəcəyini yaxşı anlayırdı. Nəticədə xan hiyləyə əl ataraq əli minlərlə azərbaycanlının qanına batmış generalın fiziki cəhətdən aradan götürülməsi üçün plan hazırlayır. Belə ki, Bakı xanı Hüseynqulu xan ruslara elçi göndərərək qalanı təslim etmək üçün görüşmək istədiyini bildirir. General Sisianovla xan arasında qala qapıları önündə görüş təyin olunur. 1806-cı il fevralın 8-də qala qapıları önündə aparılan danışıqlar zamanı Sisianov Bakı xanının qardaşı oğlu Aslan bəy tərəfindən qətlə yetirilir. Beləliklə də, Azərbaycan xalqının qanına susamış, Gəncə qalasında yüzlərlə günahsız insanı qətlə yetirmiş işğalçı general Azərbaycan torpağında öz layiqli cəzasını alır. Generalın cənazəsi Tiflisə aparılaraq orada dəfn edilir. Onun adı tariximizə çarizm istilasının sinonimlərindən biri kimi həkk olunub.

Kürəkçay müqavilələri – rus imperiyasının 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı və həmin il mayın 22-də isə Şəki xanlığı ilə imzaladığı sazişlər.

1804-cü ildə Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra çarizmə silahlı müqavimətin mənasızlığını görən Qarabağ xanı İbrahimxəlil Rusiya komandanlığı ilə sülh danışıqlarına başlayır və imperiyanın təbəəliyini qəbul etməyə razı olduğunu bildirir. Tərəflər arasında 1805-ci il mayın 14-də bir müqəddimədən və 11 maddədən ibarət Kürəkçay müqaviləsi imzalanır. Müqəddimədə (preambulada) Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın Rusiya imperiyasının təbəəliyini qəbul etməsi öz əksini tapır. Müqavilənin 1, 4, 6, 8 və 9-cu maddələrində İbrahim xanın Rusiya imperiyası qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəliklər sadalanır. 2, 3, 5 və 7-ci maddələrdə isə Rusiya imperiyasının İbrahim xan və onun varisləri qarşısındakı öhdəlikləri qeyd olunur. Müqavilənin 10-cu bəndində isə sazişin əbədi xarakter daşdığı və heç zaman onun şərtlərinin dəyişdirilə bilməyəcəyi göstərilir. Sazişin şərtlərinə görə Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşa şəhərində rus qoşunlarından ibarət qarnizon yerləşdirilir. İbrahim xana general-leytenant, onun oğulları Mehdiquluya və Məhəmməd həsənə isə general-mayor rütbələri verilir. İbrahim xan Şuşa qarnizonundakı rus qoşunlarının maddi-texniki təminatını həyata keçirməyə dair öhdəlik götürür. Rusiya isə öz növbəsində Qarabağ hakimi qismində ancaq İbrahim xanı və onun varislərini tanıdığını bəyan edir.

İbrahim xanın Kürəkçay sazişi ilə Rusiya təbəəliyini qəbul etməsinə baxmayaraq, cəmi bir il sonra, 1806-cı il iyunun 12-də ailəsi ilə birlikdə Şuşa qarnizonunun komandanı D.Lisaneviçin əmri ilə öldürülür. Rusiya Kürəkçay müqaviləsi

ilə üzərinə götürdüyü şərtlərin heç birini yerinə yetirmir. Onunla müttəfiqlik sazişi imzalayan Qarabağ xanı və onun varisləri qətlə yetirilir, xanlığın özü isə 1822-ci ildə ləğv edilir.

Rusiya imperiyası Şəki xanlığı ilə də eyni məzmununda imzaladığı Kürəkçay sazişinə əməl etmir. Şəki xanı İbrahim xanın və doğma bacısının qətlinə etiraz əlaməti olaraq qiyam qaldırır. Rusiya qoşunları Şəkini tutduqdan sonra xanlığın mövcudluğuna son qoyulur.

Qarabağ xanlığı ilə Rusiya imperiyası arasında imzalanmış Kürəkçay müqaviləsi Qarabağın Rusiyanın tərkibinə keçdiyini göstərən tarixi sənəd kimi olduqca böyük siyasi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin sənəddə erməni mülkləri, yaxud Qarabağdakı ermənilər haqqında hər hansı müddəanın yer almaması erməni iddialarının əsassızlığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu fakt həmin dövrdə ermənilərin Qarabağda hər hansı ciddi siyasi amil olmadığını göstərməklə yanaşı, bu bölgədə erməni dövlətinin mövcud olmadığını da açıq-aşkar şəkildə sübuta yetirir. Təbii ki, əgər həmin vaxt Qarabağdakı erməni icması istər kəmiyyət, istərsə də nüfuz baxımından ciddi amil olsa idi, çarizm xristian həmrəyliyi zəminində mütləq onun hüquqlarının qorunması məsələsini İbrahim xanın qarşısında bu və ya digər şəkildə qaldırardı. Kürəkçay müqaviləsi çarizmin Cənubi Qafqaza gəlişinədək Qarabağda məhz Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin mövcud olduğunu göstərən əsaslı tarixi dəlillərdən biridir.

* * *

Birinci Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813-cü illər) – Çarizmin Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarını istilasına cavab olaraq, Qacarlar dövlətinin Rusiyaya müha-

ribə elan etməsi ilə başlayan və Qacarların məğlubiyyəti ilə başa çatan hərbi münaqişə.

1801-ci ildə Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarının işğalına başlaması və 1804-cü ildə Gəncəni istila etməsi Fətəli şah Qacar tərəfindən qəzəblə qarşılanır və Qacarlar dövləti Rusiya imperiyasına 1804-cü il iyunun 10-da rəsmən müharibə elan edir. Əsasən indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində və İrəvan qalası ətrafında gedən hərbi əməliyyatlar hər iki tərəf üçün ciddi itkilərlə müşayiət olunurdu. Doqquz il davam edən müharibə son nəticədə texniki cəhətdən daha üstün olan Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatır. 1813-cü il oktyabrın 12-də Birinci Rusiya-İran müharibəsinin bitməsini bildirən Gülüstən sülh müqaviləsi imzalanır. Müqavilənin şərtlərinə əsasən, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan (Qarabağ, Bakı, Şəki, Quba, Dərbənd, Lənkəran, Şamaxı xanlıqlarının ərazisi), həmçinin Gürcüstanın İmeretiya, Abxaziya, Mionqreliya və Quriya əyalətləri Rusiya imperiyasının tərkibinə keçir. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ həmin andan etibarən ancaq Rusiyaya məxsus idi. Həmçinin tərəflər arasında daimi əsasda konsulluq münasibətləri yaradılır. Qarabağın Gülüstən kəndində imzalanan müqavilə 1 müqəddimədən və 11 maddədən ibarət idi.

* * *

İkinci Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) – Qacarlar dövlətinin Birinci Rusiya-İran müharibəsinin uğursuz nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə başladığı, lakin son nəticədə məğlub olduğu hərbi münaqişə.

Qacarlar dövləti Birinci Rusiya-İran müharibəsində uğradığı ağır məğlubiyyətin əvəzini çıxmağa, orduda apardığı

texniki müasirləşmədən sonra hər vəchlə Cənubi Qafqazda itirdiyi nüfuzunu geri qaytarmağa çalışırdı. Bu işdə Böyük Britaniyadan siyasi və maddi yardım alan Fətəli şah 1826-cı ildə heç bir müharibə elanı olmadan Qarabağ və Lənkəran ərazisindən Azərbaycana müdaxilə edir. İki ilə yaxın davam edən hərbi əməliyyatların taleyini 1826-cı ilin 3 və 13 sentyabr tarixlərində baş vermiş Şəmkir və Gəncə döyüşləri həll edir. Texniki cəhətdən daha yaxşı təchiz olunan rus ordusu bu döyüşlərdə qələbə qazanır. Nəticədə bir müddət sonra İrəvan və Naxçıvan da Rusiya qoşunlarının nəzarətinə keçir. Bununla kifayətlənməyən Rusiya qoşunları sərhədi keçərək 1827-ci ilin oktyabrında Təbriz şəhərini də tutur. Vəziyyətin mürəkkəbləşməsi Fətəli şahı təcili olaraq Rusiya ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur edir. Beləliklə, Rusiya və Qacarlar dövləti arasında 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalanır. Təbrizin Türkmənçay kəndində imzalanan saziş 16 maddədən ibarət idi. Əsasən Gülistan sülhünün şərtlərini təsdiq edən Türkmənçay sazişindəki başlıca yenilik İrəvan və Naxçıvanın da Rusiya imperiyasının tərkibinə verilməsi, həmçinin İran ərazisində yaşayan ermənilərin Qarabağa, Naxçıvana və İrəvana köçürülməsi ilə bağlı idi. Eyni zamanda, sənəddə təzminatla bağlı müəyyən yeni müddəalar da əksini tapmışdı. Azərbaycan torpaqlarının və xalqının ikiye bölünməsinə rəsmiləşdirən Türkmənçay sazişi tariximizin ən faciəli səhifələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də Qacarların imzaladıqları ən rüsvayçı sülh müqaviləsi kimi yadda qalıb. Bu müqavilə ilə həm də ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına sonralar da davam edəcək kütləvi köçürülmələrinin əsası qoyulub.

Mündəricat

I. Xanlıqlar dövrü və onun Azərbaycanın siyasi tarixinə təsirləri.	3
II. Xanlıqlar dövrünün tədqiqi istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addım: Azərbaycan xanlarının Qacarlarla və çar Rusiyası ilə siyasi münasibətlərinə dair mühüm farsdilli sənədlər ilk dəfə ana dilimizdə	83
III. Qacarların Qafqaz regionu ilə əlaqələrini əks etdirən sənədlər. . .	121
IV. Dövrün mühüm şəxsiyyətlərinə və hadisələrinə dair tarixi məlumatlar və qeydlər	198

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Redaktorlar: **Aslan Aslanov**
Dağbəyi İsmayilov

Texniki redaktor: **Fuad Qədilli**

Korrektor: **Zeynəb Əmirəliyeva**

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

Buraxılışa məsul: Sevil İsmayılova
Dizayner: Nurlan Nəhmətov
Səhifələyici: Ələkbər Kərimov
Baş redaktor: Ülkər Məmmədova
Texniki direktor: Xəqani Fərzaliev
Nəşriyyat direktoru: Eldar Əliyev

Çapa imzalanmışdır: 22.02.2019. Format: 60×90 ¹/₁₆. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi 14,5. Sifariş 19028. Tiraj 600

ŞƏRQ-QƏRB

“Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 374 83 43

(+99412) 374 73 84